

ВИДАВНИЦТВО
РАНОК

Інтернет-
підтримка

О. В. Гісем, О. О. Мартинюк

8

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

ВИДАВНИЦТВО
РАНОК

8

О. В. Гісем, О. О. Мартинюк

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Підручник
для 8 класу
загальноосвітніх
навчальних закладів

Рекомендовано
Міністерством освіти
і науки України

Харків
Видавництво «Ранок»
2016

УДК 94(477)''1648/179''(075.3)

ББК 63.3(0)51(4Укр)я721

Г51

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(Наказ Міністерства освіти і науки України від 10.05.2016 р. № 491)

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Експерти, які здійснили експертизу даного підручника під час проведення конкурсного відбору проектів підручників для учнів 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів і зробили висновок про доцільність надання підручнику грифа «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України»:

Т. В. Малецька, учитель Острозького навчально-виховного комплексу «Школа I—III ст. — гімназія» Острозької міської ради Рівненської області, канд. пед. наук, учитель-методист;

І. М. Рибак, завідувач відділу суспільних дисциплін Донецького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти (м. Слов'янськ);

О. М. Сагач, старший викладач Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти ім. К. Д. Ушинського, канд. іст. наук

Рецензенти

В. В. Скурда, доцент історичного факультету ХНУ ім. В. Н. Каразіна, канд. іст. наук;

О. Е. Охредько, учитель історії та суспільствознавства, м. Бердянськ

Гісем О. В.

Г51 Історія України : підруч. для 8 класу загальноосвіт. навч. закладів / О. В. Гісем, О. О. Мартинюк. — Х. : Вид-во «Ранок», 2016. — 272 с. : іл.

ISBN 978-617-09-2881-8.

УДК 94(477)''1648/179''(075.3)

ББК 63.3(0)51(4Укр)я721

Інтернет-підтримка

Для користування електронним додатком до підручника увійдіть на сайт interactive.ranok.com.ua

Служба технічної підтримки:

тел. (057) 719-48-65, (098) 037-54-68
(понеділок—п'ятниця, з 10.00 до 18.00)
E-mail: interactive@ranok.com.ua

ISBN 978-617-09-2881-8

© Гісем О. В., Мартинюк О. О., 2016

© Юхтман О. С., ілюстрації, 2016

© ТОВ Видавництво «Ранок», 2016

Шановні учні!

Цього року ви продовжите вивчати курс історії України. Як ви вже знаєте з досвіду попередніх років, запорукою успішної роботи на уроках і вдома є вміння працювати з підручником. Перед тим як розпочати роботу, необхідно за змістом підручника познайомитися з його структурою. Весь матеріал у ньому поділено на п'ять розділів, кожен із яких містить від п'яти до десяти параграфів, що, у свою чергу, складаються з декількох пунктів. У тексті ви зустрінете виділені слова й дати, а також тлумачення основних термінів і понять.

Важливу роль у розумінні подій мають наведені в підручнику історичні документи, ілюстрації та схеми. Працюючи з параграфом, необхідно уважно прочитати вміщені до нього документи та відповідати на запитання до них. Розглядаючи ілюстрації, обов'язково звертайте увагу на підписи, які пояснюють зміст зображеного. Наведені схеми розкривають зв'язки між складовими певного історичного явища, пояснюють його особливості, наслідки тощо. Робота з історичною картою дозволить з'ясувати, де саме відбувалися події, про які йдеться в тексті, або які зміни вони спричинили.

Перевірити свої знання вам допоможуть запитання та завдання, наведені після кожного параграфа. Підсумувати матеріал розділу ви зможете за допомогою узагальнюючих запитань і завдань, а також тестових завдань для тематичного контролю.

У кінці підручника ви знайдете *додатки*: плани-схеми для самостійної роботи з підручником, додатковою літературою, історичним документом тощо.

Проте не завжди інформації, наведеної в підручнику, достатньо для того, щоб підготуватися до уроків, зокрема до практичних занять, які потребують опрацювання додаткових джерел. А можливо, у вас виникне бажання поглибити свої знання та дізнатися більше, ніж написано в підручнику. Із цією метою автори створили електронний освітній ресурс, на якому розміщено цікаву додаткову інформацію, фрагменти документів та запитання до них, тести для самоконтролю тощо. Усе це ви знайдете за електронною адресою: interactive.ranok.com.ua.

Для того щоб вам було зручніше працювати з підручником, на його сторінках розміщені позначки, на які слід звертати увагу.

Опрацювавши цей параграф, ви зможете

Ця рубрика, розташована після назви параграфа, містить стислий виклад основних навчальних завдань.

- ▶ Запитання, подані в цій рубриці на початку параграфа, допоможуть вам пригадати раніше вивчений матеріал і підготуватися до сприйняття нового.

«**Документи розповідають**» — тут наведені фрагменти історичних джерел і запитання до них.

«**Цікаві факти**» — у цій рубриці ви знайдете чимало цікавих фактів, пов'язаних зі змістом параграфа.

«**Постать в історії**» — під такою рубрикою вміщено інформацію про видатних історичних діячів, яка допоможе вам зрозуміти їхній внесок в історію.

Висновки — тут наведені основні положення вивченого матеріалу.

Запитання і завдання

Ця рубрика містить запитання та завдання до параграфів, які поділяються на чотири групи.

- ◆ «*Перевірте, як ви запам'ятали*» — за допомогою цих запитань ви зможете здійснити самоперевірку та з'ясувати, чи добре ви запам'ятали матеріал параграфа.
- ▲ «*Подумайте і дайте відповідь*» — ці запитання дозволять вам осмислити прочитане.
- ✦ «*Виконайте завдання*» — виконання цих завдань розвиватиме ваші навчальні вміння (працювати з картою, складати плани, таблиці тощо).
- ★ «*Творчі завдання*» — тут ви знайдете чимало цікавих завдань, які виконуються із використанням додаткової літератури та ресурсів Інтернету.

Ця позначка запрошує вас на електронний освітній ресурс, який ви знайдете за адресою: **interactive.ranok.com.ua**.

Вступ

✓ **Опрацювавши цей параграф, ви зможете:** визначити хронологічні межі періоду історії України, який ви будете вивчати в цьому році; скласти загальне уявлення про основний зміст Нової доби в історії України; познайомитися з особливостями політичного становища українських земель у першій половині XVI ст.; пояснювати поняття і терміни «історія України», «ранній Новий час», «ранньомодерна доба».

- **1.** Що таке історія? **2.** Який період історії України ви вивчали минулого року? Назвіть його хронологічні межі. **3.** Які події середньовічної історії України вам запам'яталися найбільше?

1 **Нова доба в історії України.** Розглядаючи особливості розвитку суспільства на території нашої держави, ви дізнаєтеся про подальшу історію українського народу, його боротьбу за свою незалежність і пов'язані з нею подвиги, тріумфи та трагедії.

Історія України, як ви вже знаєте, поділяється на певні **історичні періоди** — етапи її політичного, суспільного й культурного розвитку, що характеризуються визначними подіями, явищами, процесами тощо. У попередніх класах ви вивчали давню й середньовічну історію України. У 8 класі ви познайомитеся з історією **раннього Нового часу**, або **ранньомодерної доби**. У цей час на українських землях, як і в інших частинах Європи, відбуваються важливі зрушення у соціальній, політичній, економічній, культурній та інших сферах життя. Дізнатися про них ви зможете зі сторінок цього підручника.

■ Періоди історії України

Давня історія	Середньовічна історія	Нова історія		Новітня історія	
Близько 1 млн років тому — V ст. н. е.	V ст. н. е. — кінець XV ст.	I частина. XVI—XVIII ст.	II частина. XIX — початок XX ст.	I частина. 1914 — 1939 р. р.	II частина. 1939 р. — початок XXI ст.

Період, який ви вивчатимете, називають також **козацькою добою** в історії нашої держави. Саме українське козацтво стало визначальним чинником суспільного розвитку цього часу. Одним із головних здобутків означеного періоду було виникнення Української

козацької держави — Гетьманщини, що постала внаслідок Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.

2 Політичне становище українських земель у першій половині XVI ст. Наприкінці XV — у першій половині XVI ст. українські

землі перебували у складі різних держав. Переважна частина території України, а саме Подляшшя, Волинь, Східне Поділля (Брацлавщина) і Київщина, входила до складу Великого князівства Литовського. Галичина, Белзщина, Холмщина та Західне Поділля належали Польському королівству. Від середини XIV ст. Буковина була частиною Молдавського князівства. У 1514 р. Молдавське князівство разом з українськими землями потрапило в залежність від Османської імперії. Турецька влада створила на Буковині військово-адміністративну одиницю — Хотинську райю. Закарпаттям із XIII ст. володіло Угорське королівство. Унаслідок поразки від турків-османів під Могачем у 1526 р. Угорщина втратила свою неза-

■ Українські землі в першій половині XVI ст.

лежність, а Закарпаття поділили Австрійські Габсбурги (західна частина) і залежне від турків-османів Трансильванське (Семиградське) князівство (східна частина).

У Криму та частині Північного Причорномор'я від середини XV ст. існувала держава татарського народу — Кримське ханство, яке з 1475 р. було васалом Османської імперії. Чернігово-Сіверщина внаслідок московсько-литовських війн кінця XV — початку XVI ст. увійшла до Великого князівства Московського.

Висновки. У 8 класі вивчається історія України раннього Нового часу, що охоплює події XVI—XVIII ст.

- ▶ Цей період української історії називають козацькою добою, підкреслюючи тим самим визначальну роль козацтва в його подіях.
- ▶ Українські землі впродовж першої половини XVI ст. входили до складу кількох різних держав, що обумовлювало певні особливості їхнього розвитку.

Запитання та завдання

1. Яку назву має період історії України, що вивчається у 8 класі? 2. Якими є хронологічні межі цього періоду? 3. На які дві частини поділяється Нова історія? 4. Чому період кінця XV — XVIII ст. в українській історії називають козацькою добою? 5. У складі якої держави перебувала в першій половині XVI ст. більша частина українських земель?
- ★ 6. Що ви знаєте про періодизацію історії України? 7. Охарактеризуйте політичне становище українських земель наприкінці XV — у першій половині XVI ст.
- ★ 8. Визначте за картою (с. 6 підручника), до складу яких держав входили в першій половині XVI ст. землі, де ви живете. 9. Складіть у зошиті таблицю «Державна належність українських земель у середині XVI ст.».

Держава	Які українські землі належали

- ★ 10. Зверніть увагу на висновки до параграфа. Поясніть їхній зміст, наводячи факти з тексту підручника. (Надалі таку вправу доцільно виконувати після опрацювання кожного параграфа з метою перевірки своїх знань.)

РОЗДІЛ I. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В XVI ст.

§ 1. Соціальна структура суспільства та економічне життя

Опрацювавши цей параграф, ви зможете: дізнатися, якими були основні верстви тогочасного українського суспільства; порівнювати становище привілейованих і непривілейованих верств населення; характеризувати особливості тогочасного економічного життя українських земель; пояснювати поняття і терміни «шляхта», «князі», «бояри», «зем'яни», «слуги», «магнати», «данники», «тяглі», «фільварок», «магдебурзьке право».

- 1. Що таке соціальна структура суспільства? 2. Якими були основні верстви населення українських земель у другій половині XIV — XV ст.? 3. Які верстви населення українських земель другої половини XIV — XV ст. були привілейованими, а які ні? Чим відрізнялося їхнє становище? 4. Що ви знаєте про розвиток господарства, міст, ремесел і торгівлі в другій половині XIV — XV ст.?

Привілейовані стани. Соціальна структура тогочасного українського суспільства мала становий характер. За своїми правами стани поділялися на **привілейовані, напівпривілейовані та непривілейовані.**

Вершину панівного стану — **шляхти** — посідали удільні князі Рюриковичі та Гедиміновичі. Вони становили замкнену групу, до якої не можна було увійти завдяки заможності або найвищим державним посадам. Князівські роди поділялися на «**княжат головних**», до яких належали Острозькі, Заславські, Сангушки, Чарторийські,

Корецькі, Гольшанські, Дубровицькі, і «**княжат-повітовників**». «Княжата головні» не підлягали дії місцевої адміністрації, мали право входити до великокнязівської ради й вирушати у військові походи зі своїми загонами під родовими гербами. Їм належали спадкові землеволодіння, де вони мали право вершити суд над своїми підданими, установлювати податки й повинності, надавати підлеглим землю за умови несення

Соціальні стани — великі групи людей, що мають закріплені законом права та обов'язки, відрізняються своїм місцем у суспільстві.

Шляхта — привілейований панівний стан у Польщі, Литві, на українських та білоруських землях, які в XIV—XVIII ст. належали Великому князівству Литовському або Речі Посполитій.

Привілей — пільга, право, надане окремим особам, групам людей, станам.

служби. «Княжата-повітовники» таких прав і привілеїв не мали, а їхні збройні загони виступали у складі повітового ополчення, підпорядкованого місцевої адміністрації.

До панів належала заможна шляхта, яка не мала князівських титулів, але вирізнялася давністю походження, спадковим землеволодінням і певними привілеями.

До середньої і дрібної шляхти належали **зем'яни, панцирні слуги й бояри**. Це була залежна від князів і панів верства, представники якої здобували шляхетство та право на володіння землею, відбуваючи військову (боярську) службу зі своїми загонами кіннотників або особисто.

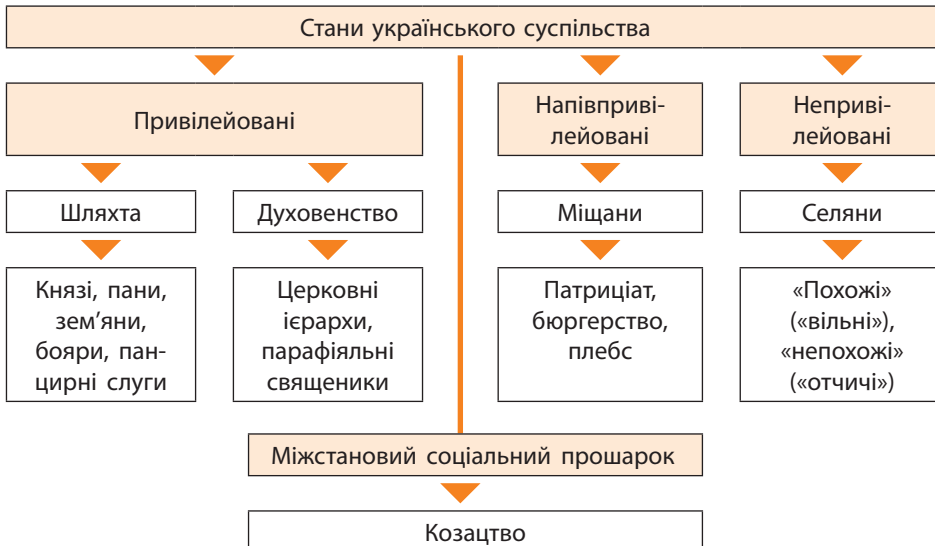
У 1528 р. було проведено «попис земський» (перепис шляхти). Посилання на цей «попис» стало відтоді доказом шляхетства. Водночас поняття «зем'яни», «панцирні слуги» та «бояри» замінили на єдине — «шляхтичі». Ті, за ким шляхетство не було визнано, втратили права на привілеї та злилися із селянством.

■ Українська шляхта

? Опишіть одяг української шляхти.

■ Становий поділ українського суспільства на початку XVI ст.

■ Князь
К.-В. Острозький

Права і привілеї шляхти були закріплені прийняттям збірок законів — Литовських статутів. **Перший Литовський статут 1529 р.** узаконив поділ шляхетства на **шляхту**, яка отримувала землі за службу, і **магнатів** — князів і панів, що володіли містами, містечками й величезними землями за спадковим правом, підпорядковувалися лише великому князю та мали власні військові загони. **Другий Литовський статут 1566 р.** збільшив обсяг прав служилої шляхти, зрівнявши її з магнатами. Шляхта отримала можливість долучатися до управління державою завдяки участі в роботі повітових сеймиків (місцевих станово-представницьких органів) і великого Вального (загального) сейму.

Визначним представником української шляхти XVI — початку XVII ст. був князь, магнат, культурний діяч **Костянтин-Василь Острозький** (1526—1608). Його небезпідставно вважають найвидатнішою особистістю роду Острозьких. Наприкінці XVI ст. він був найбільшим після короля Речі Посполитої землевласником. Володів великими маєтностями на Волині, Галичині, Київщині та Поділлі, що налічували 25 міст, 10 містечок і 670 сіл (річні прибутки князя — 10 млн злотих — складала два державні бюджети Речі Посполитої). Обіймав посади старости володимирського, маршалка волинської шляхти, київського воєводи, сенатора сейму Речі Посполитої. На посаді київського воєводи був фактичним господарем українського порубіжжя, або «некоронованим королем Русі». Висувався претендентом на польську корону в 1572 р. після смерті Сигізмунда II Августа та на московський трон після смерті царя Федора в 1598 р.

Послідовно захищаючи права України, Острозький виступав проти укладення Люблінської унії. Він вважав, що Україна має стати третім рівноправним суб'єктом Речі Посполитої поряд із Польщею та Литвою. Підписав унію лише під загрозою втрати маєтностей.

Острозький відомий своєю меценатською діяльністю. Він підтримував різноманітні православні інституції, медичні та освітні заклади. Заснував школи в Турові, Володимирі-Волинському, Слуцьку, Острозі, при Києво-Печерському монастирі, а також друкарні в Острозі, при Дерманському та Києво-Печерському монастирях. Був противником Берестейської церковної унії. Виступав за культурно-релігійну автономію українського та білоруського народів, створення європейської антитурецької ліги.

Коштом князя в Києві відбудували Кирилівський та Межигірський монастирі, на Подолі спорудили церкви Миколи Доброго й Різдвяно-Предтечинську. Острозький вважався також патроном (покровителем) понад тисячі православних церков на українських землях.

Привілейованим станом українського суспільства було **духовенство**, що становило майже десяту частину всього населення. Воно поділялося на вищих церковних ієрархів (митрополит, єпископи, архієпископи тощо), які обіймали свої посади лише за дозволом великих князів литовських і польських королів, та нижче парафіяльне духовенство. Становище нижчого духовенства було залежним від шляхти й магнатів, на землях яких розташовувалися їхні парафії.

2 **Напівпривілейовані й непривілейовані верстви населення.** До напівпривілейованого стану належали **міщани**, що мали привілеї на міське самоврядування, окремий становий суд, заняття ремеслами й торгівлею. Проте міщани були також зобов'язані сплачувати податки, виконувати повинності на користь приватних власників міст або держави. Найзаможнішою частиною населення міст був **патриціат**, що складався з найбагатших купців, лихварів і ремісників. До **бюргерства**, або середньої за рівнем заможності частини міщанства, належали цехові майстри й більшість купецтва. Основою соціальної піраміди міського населення був **плебс**, який складався з дрібних ремісників і торговців.

Переважну більшість населення українських земель (близько 80 %) складало **селянство**, яке належало до непривілейованого стану. За своїм правовим становищем воно поділялося на «непохожих» (або «отчичів») і «похожих» (або «вільних») селян. Право безперешкодного переходу від одного землевласника до іншого мали лише останні. «Непохожі» селяни примусово й безоплатно працювали в господарстві пана.

За характером повинностей, які виконувало селянство, воно поділялося на три групи. **Слуги** були особисто вільними селянами, які за службу своєму володарю отримували землю та звільнялися від інших повинностей. Від селян-слуг походили деякі дрібні шляхтичі. Більшість селянства становили

■ Українське панство

■ Українські селяни

? Порівняйте за ілюстраціями на с. 9, 11 вбрання різних верств українського суспільства в XIV ст. та XV—XVI ст.

данники. Це були вільні селяни, які сплачували державі данину (чинш) натурою або грошима. **Тяглими** селянами називали таких, що не мали власної землі й за користування землею пана відбували повинності на користь держави або землевласників зі своїм «тяглом» (робочою худобою). Вони були як вільними, так і прикріпленими до своїх наділів.

Із представників різних верств населення формувався міжстановий соціальний прошарок **козацтва**, яке займалося степовими промислами та чинило опір турецько-татарським нападникам.

3 **Розвиток сільського господарства.** Основою сільського господарства на українських землях було землеробство. На Галичині, Волині, Поділлі та в центральних районах Київщини переважала трипільна система землеробства, а на Поліссі, півдні Київщини та Переяславщині зберігалися менш продуктивні двопільна й перелогова системи. Поступово поширювалися більш досконалі знаряддя праці. Поряд із сохою почали використовувати плуг із залізним лемешем, у який запрягали волів. Трипільна система й плугова оранка здебільшого застосовувалися в господарствах магнатів і шляхти.

Крім землеробства розвивалися тваринництво, городництво, садівництво та бджільництво. Не втрачали свого значення в господарському житті також рибальство й мисливство.

На українських землях у складі Великого князівства Литовського сільське господарство мало переважно натуральний характер. Сільськогосподарські продукти вироблялися в основному для власних потреб. Торгівля ними, особливо з іншими країнами, майже не велася.

Сільське господарство українських земель у складі Польського королівства поступово переорієнтовувалося на потреби європейського ринку, де зростав попит на продукцію промислів і сільського господарства. Шляхта почала створювати **фільварки**, збільшувати панщину й відбирати землю в селян. Одночасно із цим зростала кількість «непохожих» селян.

Фільварок — хутір, маєток, велике шляхетське господарство, орієнтоване на ринок; був багатогалузевим господарством, у якому вся земля належала панові і яке базувалося на праці селян, що відробляли тяглову службу, або панщину.

Поширенню фільваркової системи господарювання на українських землях у складі Великого князівства Литовського сприяло здійснення заходів за **«Уставою на волюки»**, підписаною польським королем і великим князем литовським

- Замок XIV—XVII ст., село Меджибіж. Сучасний вигляд

Сигізмундом II Августом (1557 р.). Згідно з документом усі земельні володіння великого князя вимірювалися й ділилися на однакові ділянки — волоки. Найкращі орні землі відводилися під великокнязівські фільварки, решта розподілялася між селянами. Тяглі селяни з усіма дорослими членами своєї родини за користування волокою мали відпрацьовувати два дні панщини на тиждень у фільварку.

Волочна реформа зруйнувала давню форму користування землею сільською громадою й замінила її на подвірну. Збільшилися повинності селян, обмежилися їхні права переходу. Селян фактично позбавили права користуватися лісами, зменшили площу земель спільного користування (пасовища, луки). У другій половині XVI ст. волочна система землекористування була поширена на землі шляхти й церкви.

4 Розвиток міст, ремесел і торгівлі. У XVI ст. на українських землях зростали й розвивалися міста. Найбільше міст було на західноукраїнських землях. На Східному Поділлі та Київщині їхня кількість зменшилася через постійну загрозу татарських набігів. Найбільшим містом був Київ, населення якого становили близько 6 тис. осіб. Великими й середніми містами (200—700 будинків) вважалися Брацлав, Кременець, Вінниця, Житомир, Луцьк, Острог, Львів тощо.

Чимало міст перебувало в залежності від магнатів і церкви. Існували також міста, підпорядковані польським королям і великому князю литовському. Державна влада намагалася сприяти їхньому розвитку, оскільки міста сплачували великі податки й захищали від нападів татар. Наприкінці XV — на початку XVI ст. на українські землі стало поширюватися **магдебурзьке право**.

Магдебурзьке право — середньовічне право, за яким міста звільнялися від управління й суду великих землевласників та створювали власні органи самоврядування.

Магдебурзьке право надавали містам польський король, великий князь литовський, а пізніше й великі магнати. Протягом XV — першої половини XVI ст. таке право отримала більшість значних міст України.

Міста, що мали магдебурзьке право, управлялися **магістром** — становим виборним органом самоврядування, що складався з **ради** (адміністративного органу й суду в цивільних справах) та **лави** (суду в кримінальних справах). Раду очолював бурмістр, а лаву — вїйт.

Міста були осередками ремесла й торгівлі. У середині XVI ст. налічувалося вже понад 130 різних спеціальностей, із них близько 80 були безпосередньо ремісничими. Водночас більшість жителів міст також не припиняли займатися сільським господарством.

На українських землях у складі Польського королівства переважна більшість міських ремісників об'єднувалися в **цехи**. При цьому для православних міщан доступ до цехів ускладнювався. Позацехових ремісників, що не мали можливості вступити до цехів, називали партачами. Цехи всіляко боролися з ними. В українських містах на території Великого князівства Литовського цехи були менш поширені.

У XVI ст. продовжувала розвиватися торгівля. Основними формами торгівлі були ярмарки, що відбувалися декілька разів на рік у великих містах, торги, які проходили кілька разів на тиждень, і щоденна торгівля в міських крамницях. Купці в містах створювали об'єднання на зразок ремісничих цехів.

У цей період активно розвивалася й міжнародна торгівля. Через українські землі проходили торговельні шляхи, якими східні й московські товари, а також продукти місцевого виробництва відправляли до країн Центральної та Західної Європи. З українських земель на захід везли віск, мед, зерно, шкіру, худобу, солону рибу, сіль, деревину. Натомість завозилися одяг, ремісничі вироби, вина, залізо, папір, зброя, західноєвропейські тканини (атлас, оксамит, сукно, полотно) тощо. Центрами міжнародної торгівлі стали Київ, Львів, Луцьк, Кам'янець-Подільський.

Висновки. Населення українських земель поділялося на стани. У першій половині XVI ст. відбулося завершення оформлення правового статусу шляхти. Найчисленнішим і найбільш безправним станом українського суспільства було селянство.

▶ Залучення українських земель до європейського ринку сприяло зростанню попиту на продукцію сільського господарства й появи фільварків.

▶ Українські міста в XVI ст. зростали, багатіючи на розвитку ремесла й торгівлі. Посилювався процес набуття містами магдебурзького права.

Запитання та завдання

1. Що таке соціальний стан? 2. Коли було прийнято Перший і Другий Литовські статuti? 3. На які групи за рівнем заможності поділялися жителі міста? 4. На які групи поділялося селянство за виконанням повинностей? 5. Що таке фільварок? 6. Коли було прийнято «Уставу на волоки»? 7. Які форми торгівлі існували в XVI ст. на українських землях?
8. Охарактеризуйте становище основних станів українського суспільства. 9. Визначте, чим уславився князь К.-В. Острозький. 10. Чим відрізнялося становище привілейованих і непривілейованих станів? 11. Які зміни відбувалися в розвитку сільського господарства? 12. Визначте характерні риси розвитку міст, ремесел і торгівлі в XVI ст. 13. Визначте за картою атласу й запишіть у зошит назви українських міст, які отримали магдебурзьке право до кінця XVI ст.
14. Складіть у зошиті таблицю «Становий поділ українського суспільства на початку XVI ст.».

Стан	Правове становище

15. У XVI ст. вважали, що поділ на стани є боговстановленим і походить від біблійного Ноя, що розподілив обов'язки між своїми синами Симом, Хамом і Яфетом. Ця точка зору відображена в тогочасному латинському прислів'ї: «Ти, Симе, молися, Хаме — працюй, Яфете — управляй і захищай». Якою, на вашу думку, була роль станового поділу для розвитку українського суспільства XVI ст.?

§ 2. Люблінська унія та її вплив на розвиток українських земель

Опрацювавши цей параграф, ви зможете: з'ясувати, якими були передумови укладення Люблінської унії; дізнатися, як на Люблінському сеймі відбулося об'єднання Польського королівства і Великого князівства Литовського у єдину державу; показувати на карті територіальні зміни, що відбулися внаслідок Люблінської унії; характеризувати суспільно-політичні

зміни на українських землях після Люблінської унії; пояснювати поняття і терміни «Люблінська унія», «Річ Посполита», «воєводства», «федеративна держава».

- 1. Які українські землі на середину XVI ст. перебували під польською владою? 2. Які українські землі на середину XVI ст. входили до складу Великого князівства Литовського? 3. Порівняйте становище українських земель під польською та литовською владою.

1 **Передумови укладення Люблінської унії.** 60-ті рр. XVI ст. стали періодом важливих змін для українських земель, пов'язаних з об'єднанням Польського королівства і Великого князівства Литовського в єдине державне утворення.

Якими були передумови такого об'єднання? У цей час Велике князівство Литовське дуже послабилося. Зазнавши поразки у війнах із Московією наприкінці XV — у першій половині XVI ст., Литва втратила значну частину своєї території. Із 1561 р. Литва брала участь у Лівонській війні проти Московської держави. Унаслідок поразок литовська сторона опинилася в стані глибокої кризи та прагнула отримати воєнну допомогу від Польщі. Зі свого боку Польське королівство сподівалося скористатися ослабленням Литви, щоб реалізувати свої плани просування на слов'янський Схід.

Ідея об'єднання Литви та Польщі мала прихильників в обох державах, проте відрізнялася за змістом. Литовські магнати, що мали панівне становище в державі, виступали за незалежність і погоджувалися на об'єднання «двох рівних» за умови існування окремого сейму й забезпечення свого привілейованого становища.

■ Люблінська унія.
Художник
Я. Матейко.
Кінець XIX ст.

- ? За наведеною ілюстрацією складіть розповідь про перебіг укладання Люблінської унії від імені учасника сейму.

Польські магнати та шляхта загалом підтримували ідею об'єднання обох держав. Вони вбачали в ньому можливість отримати нові землі й залежних селян.

Українське шляхетство також мало свою позицію. Воно здебільшого схвально ставилося до об'єднання Литви та Польщі, розраховуючи, що це допоможе надійно захистити південні кордони від турецько-татарських нападів і припинить шляхетські наїзди (збройні напади) у польсько-українському порубіжжі. Об'єднання двох держав відповідало також економічним інтересам української шляхти, оскільки через Польщу проходили торговельні шляхи до країн Західної Європи.

2 Люблінський сейм 1569 р. Для вирішення питання об'єднання Польського королівства та Великого князівства Литовського в польському місті **Любліні** в **1569 р.** зібрався спільний сейм представників привілейованих станів обох держав. Гострі суперечки щодо форми об'єднання тривали півроку. Литовська сторона виступала за створення **федеративної держави**, а польська — за **інкорпорацію** (включення) Литви до складу Польщі.

Переконавшись, що польська сторона не збирається зважати на її пропозиції, литовська делегація залишила сейм, щоб зірвати його роботу. У відповідь на це польський сенат закликав готуватися до війни з Литвою та зажадав від короля **Сигізмунда II Августа** прийняти рішення щодо включення до Польщі Волині й Підляшшя. Оголосивши про приєднання цих земель, польський король наказав шляхті, яка мала там маєтки, прибути до Любліна та присягнути Польщі (під загрозою втрати своїх володінь). Пізніше король видав привілей про повернення під свою владу Брацлавщини й Київщини, стверджуючи, що «вся Руська земля з давніх часів, починаючи від предків наших королів польських, була приєднана разом з іншими першими частинами до Польської корони».

Литовська делегація змушена була підкоритися польській стороні, повернутися на сейм і погодитися на вилучення зі складу своєї держави зазначених українських земель.

1 липня 1569 р. в Любліні було укладено **унію** (союз) про об'єднання Польського королівства й Великого князівства Литовського

Федеративна держава — союзна держава, що складається з кількох державних утворень, кожне з яких, зберігаючи власні органи влади, підпорядковується загальнофедеративним органам влади.

у федеративну державу «двох народів» Річ Посполиту (дослівно — республіку).

Із рішення Люблінського сейму про об'єднання Польщі та Литви в одну державу — Річ Посполиту

Польське королівство і Велике князівство Литовське, згідно з попередньою інкорпорацією (об'єднанням) між ними, складають з обох вищезазначених народів одне нерозрізняване неподільне тіло, [у якого] на вічні часи одна голова, не окремі государі, а один — король польський, який, згідно з давнім звичаєм і привілеєм, спільними голосами поляків і Литви буде обиратися в Польщі... Що ж до обрання, уведення його на стіл Великого князівства Литовського, то воно повинно припинитися... Головний сейм завжди повинен бути один, а не окремі; крім того, повинен бути один ніколи не роздільний сенат для всіх справ і потреб... Монета повинна бути одноманітна й однакова по вазі й пробі... Як у Польщі, так і в Литві повинні бути знищені всі торгові мита й побори... Віднині й на вічні часи не слід брати ніяких мит із духовних і світських людей шляхетського звання і з їх підданих...

- ? 1. Хто очолював Річ Посполиту? 2. Які привілеї отримувало шляхетство внаслідок об'єднання? 3. Чим об'єднання Польщі та Литви було вигідне купецтву?

Короля Речі Посполитої спільно обирала на сеймі польська й литовська шляхта. Польща й Литва зберігали окремі законодавство, судову систему, центральний і територіальний уряди, військо та фінанси. Проте в Литві власний сейм був ліквідований, і вона втратила право на самостійні зовнішні відносини з іншими державами.

3

Суспільно-політичні зміни на українських землях після Люблінської унії.

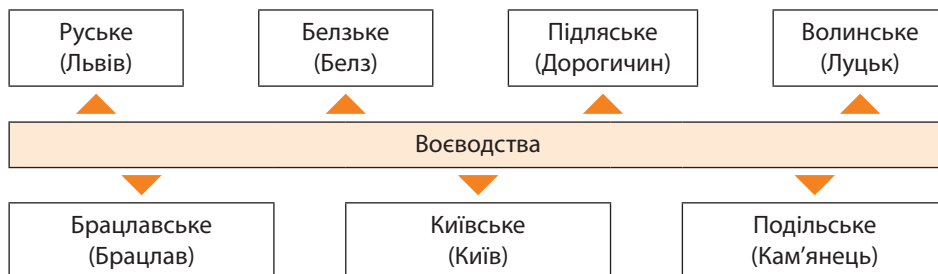
На українських землях, які внаслідок Люблінської унії відійшли до Польщі, було запроваджено польський адміністративно-територіальний устрій. Вони поділялися на **воєводства**, очолювані призначеними урядом воєводами. Воєводства склалися з повітів, де адміністративна й судова влада зосереджувалася у призначуваних королем старост. У воєводствах і повітах для вирішення місцевих питань, обрання депутатів на загальнодержавний Вальний (загальний) сейм час від часу скликалися шляхетські сеймики.

Для України Люблінська унія мала як позитивні, так і негативні наслідки. Так, більшість українських земель були об'єднані в межах однієї держави, що сприяло національно-культурному розвитку українсько-

■ Герб Речі Посполитої

■ Адміністративно-територіальний устрій українських земель у складі Речі Посполитої

го народу. На приєднаних до Польського королівства українських землях було збережено судочинство за нормами Литовських статутів, існуючий адміністративний устрій та ведення діловодства руською мовою (так називали тоді українську та білоруську мови). Представники українських князів і шляхти отримали виключне право обіймати посади в місцевій адміністрації незалежно від віросповідання. Завдяки Люблінській унії українські землі залучилися до нових форм суспільного життя: **«шляхетської демократії»**, місцевого самоврядування, станового судочинства тощо. Через Польщу на українські землі поширився західноєвропейський культурний вплив, збільшувалася кількість навчальних закладів.

«Шляхетська демократія» — назва, що використовувалася стосовно устрою Речі Посполитої, за якого провідна роль у державі належала привілейованому стану, що управляв країною від імені всього народу.

Водночас необхідність брати участь у роботі сеймиків, Вального сейму, спілкування з польськими урядовцями спричиняли полонізацію й денаціоналізацію української шляхти. Люблінська унія відкрила можливість наділяти маєтками на новоприєднаних територіях польську шляхту. Виникнення на українських землях володінь польських магнатів спричинило закріпачення селян і значне посилення їхньої експлуатації. **Третій Литовський статут 1588 р.** запровадив для різних категорій залежних селян кріпосне право. Унаслідок цього було закріплено законом створення єдиного стану кріпосних селян. Водночас переважна більшість українського населення стала зазнавати дедалі більших національно-релігійних утисків унаслідок полонізації й покатоличення. Не виправдалися також розрахунки на те, що в новій державі українські землі будуть захищені від турецько-татарських нападів і шляхетських наїздів.

! **Висновки.** У 60-х рр. XVI ст. склалися передумови для об'єднання Польського королівства й Великого князівства Литовського в єдину державу. Проте бачення форми та змісту майбутнього державного об'єднання в його учасників суттєво відрізнялося.

▶ Унаслідок укладення Люблінської унії на карті Європи стала нова держава — Річ Посполита. Більша частина українських земель опинилася під польською владою, що спричинило зміни у становищі їх населення.

? **Запитання та завдання**

1. Із якою державою воювало Велике князівство Литовське з 1561 р.? 2. Якою була позиція українських князів щодо можливого об'єднання Польщі й Литви?
- ◆ 3. Що таке федеративна держава? 4. Коли було укладено Люблінську унію?
5. Які українські землі за Люблінською унією перейшли під польську владу?
6. Назвіть воєводства, утворені польською владою на українських землях.
- ▲ 7. Якими були передумови укладення Люблінської унії? 8. Визначте основні відмінності в позиції польської, литовської та української сторін щодо об'єднання Польщі та Литви. 9. Як було укладено Люблінську унію?
10. Охарактеризуйте адміністративно-політичний устрій українських земель у складі Речі Посполитої.
- ◆ 11. Визначте за картою (с. 27 підручника) назви й центри воєводств, створених польською владою на українських землях, отриманих за Люблінською унією. 12. Складіть у зошиті таблицю «Позитивні та негативні наслідки Люблінської унії для українських земель».
- ★ 13. Польський король Сигізмунд II Август у виданому 6 червня 1569 р. привілеї про повернення Київщини до складу Польщі наголошував: «Київ був і залишається головою і головним містом Руської землі, а вся Руська земля з давніх часів, починаючи від предків наших королів польських, була приєднана разом з іншими першими частинами (*Підляшшям, Волинню і Брацлавщиною*. — Авт.) до Польської корони». Чи поділяєте ви таку точку зору? Наведіть факти, які підтверджують вашу думку.

§ 3. Виникнення українського козацтва та перших січей

✓ **Опрацювавши цей параграф, ви зможете:** дізнатися, як і чому виникло українське козацтво; розповідати про появу перших січей і діяльність Дмитра Вишневецького; характеризувати життя й побут козаків; пояснювати поняття і терміни «козак», «Дике Поле», «Дніпровський Низ», «Великий Луг», «Запорожжя», «покозачення», «низове козацтво».

- 1. Назвіть основні стани українського суспільства. 2. За картою атласу визначте, із якими державами в середині XVI ст. межували українські землі на півдні. 3. Чи можна вважати, що українське південне порубіжжя було територією протистояння християнського й мусульманського світів? Обґрунтуйте свою думку.

1 **Виникнення українського козацтва.** Кінець XV ст. став часом появи на історичній арені українського козацтва. Перша згадка про українських козаків у писемних джерелах датована **1489 р.**

Передумови виникнення козацтва були пов'язані з історичною ситуацією на українських землях на той час. Саме тоді південно-східна межа розселення українців досягала так званого **Дикого Поля** — не обжитих осілим населенням степів між Доном, Верхньою Окою й лівими притоками Десни та Дніпра. Це був великий масив вільних земель, що фактично не належав жодній державі. Природні умови Дикого Поля були надзвичайно сприятливі для господарської діяльності людини.

Опис природних багатств Дикого Поля литовським дипломатом Михайлом Литвином

Диких звірів і зубрів, диких коней і оленів така сила по лісах і полях, що на них полюють тільки задля шкури, а м'ясо через велику їх кількість викидають, окрім спинної частини; ланей і диких кабанів навіть зовсім не вживають. Дикі кози в такій великій кількості перебігають зимою зі степів до лісів, а влітку назад, що кожний селянин забиває їх до тисячі на рік. По берегах річок у великій кількості зустрічаються оселі бобрів. Птиць така дивовижна сила, що навесні хлопчак назбирають цілі човни яєць диких качок, гусей, журавлів і лебедів, а пізніше їх виводками наповнюють курники. Вірлять зачинають до кліток задля їх пір'я, яке чіпляють до стріл. Псів годують м'ясом диких звірів і рибою, бо ж річки переповнені неймовірною кількістю осетрів та іншими великими рибами.

- ? 1. Як автор ставиться до подій, про які розповідає? Чому ви так вважаєте? 2. Чим Дике Поле приваблювало українців? 3. Яким видам господарювання сприяли природні багатства Дикого Поля?

Міщани, бояри й селяни створювали ватаги **уходників**, які вирушали до Дикого Поля займатися степовими промислами (мисливством, рибальством, бджільництвом). Освоєння українським населенням цих територій викликало протистояння з боку васалів Кримського ханства та Османської імперії ногайських татар, улуси (кочові стійбища) яких були розташовані в південній частині Дикого Поля.

Козацтво — із XV—XVI ст. збірна назва козаків в Україні й сусідніх державах. Слово «козак» тюркського походження, що означає «вільна людина», «страж», «конвоїр», «воїн-найманець», «шукач пригод» тощо. Його вживали щодо вільних людей, які населяли південноукраїнські степи. Унаслідок Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. козацтво стало привілейованим станом суспільства.

Дніпровський Низ — землі з обох боків Дніпра, розташовані за його порогами.

Великий Луг — заплава Дніпра, що простягалася з обох його боків від острова Хортиця приблизно на 100 км, шириною від 3 до 25 км; загальна площа — понад мільйон десятин землі; майже вся територія Великого Лугу в середині XX ст. була затоплена штучним Каховським морем.

Запорожжя — землі в нижній течії Дніпра на південь від дніпровських порогів.

- Князь Д. Вишневецький (Байда)

Численні конфлікти між уходниками й татарами загострювали стосунки між ними. У 1475 р. Кримське ханство стало васалом Османської імперії й активізувало свою боротьбу із сусідніми християнськими державами. Першими жертвами татарських погромів стали жителі півдня Київського й Брацлавського воеводств. Нечисленні гарнізони в місцевих замках не могли зупинити нападників. Місцеве населення змушене було самотійно об'єднуватися перед татарською небезпекою.

Із часом уходників, які вирушали до Дикого Поля, здійснювали походи в Степ проти татар або захищали від них власні оселі, стали називати **козаками**. До середини XVI ст. більшість із них козакували лише певний час, а потім поверталися до своїх повсякденних занять.

Основними причинами виникнення українського козацтва стали процеси, пов'язані з освоєнням українцями степів Дикого Поля, і необхідність організації захисту населення Південної Київщини й Східного Поділля від набігів татар.

2 Поява перших козацьких січей. Діяльність Д. Вишневецького. Від кінця XV ст. набіги татар на українські землі стали регулярними. Щоб утриматися в Дикому Полі, козаки-уходники почали будувати дерев'яні укріплення — «городки» й «січі». Переважна більшість козацьких січей була розташована на **Дніпровському Низі**. Спираючись на них, козаки спочатку витіснили звідти татарські улуси, а потім поступово освоїли **Великий Луг** і **Запорожжя**.

У середині XVI ст. литовський уряд вирішив використати досвід козаків і розпочати на південному порубіжжі будівництво фортець для відсічі

набігам татар. Проте через брак коштів цю ідею не було втілено в життя. Реалізувати її вдалося лише князю **Дмитру Вишневецькому**.

Дмитро Вишневецький (1516—1563) — нащадок великого князя литовського Ольгерда, один із перших відомих в історії ватажків українського козацтва. Народився в місті Вишнівець на Волині. На початку 50-х рр. XVI ст. він уже був черкаським і канівським старостою й організував відсіч турецьким нападникам. У цей час під керівництвом Д. Вишневецького на острові Мала Хортиця було збудовано замок-городок, який вважається попередником Запорозької Січі. Деякі дослідники називають замок-городок, що з'явився на о. Мала Хортиця близько 1552 р. (за іншими даними — 1554—1555 рр. або 1556 р.) Хортицькою Січчю. Поява козацької фортеці в татарських володіннях стала неприємною несподіванкою для кримського хана.

Закріпившись на Малій Хортиці, біля найважливішої переправи через Дніпро, князь узяв під захист козаків-уходників на Великому Лузі й розпочав здійснювати сміливі рейди проти татарських і турецьких фортець у пониззі Дніпра й Південного Бугу. 29 червня 1556 р. Д. Вишневецький узяв приступом Очаків, а восени того ж року — фортецю Аслан-Кермен.

На початку 1557 р. Хортицький замок витримав 24-денну облогу кримського хана. Проте восени цього ж року об'єднані турецько-татарські сили примусили князя залишити острів Мала Хортиця. На початку 1563 р. під час походу до Молдавії Д. Вишневецький потрапив у полон і був відправлений до Стамбула. Героїзм та мученицька смерть князя ушляхетили в народній думі «Про козака Байду».

3

Життя та побут козаків. У XVI ст. у складі населення України поступово збільшувалася кількість козацтва, яке перетворювалося з міжстанового прошарку населення на окремий стан його соціальної структури. Козакування як побутове явище ставало звичним для тогочасного українського суспільства. Поширювалося **показачення**. Із південноукраїнських замків і сіл прямували до Степу ватаги шукачів легкої здобичі. Спочатку «ходити в козацтво» означало насамперед рушати на Дніпровський Низ («на низ») по здобич, тому цих людей називали **низовим козацтвом**. Пізніше, коли головним завданням козацтва стало протидіяти набігам татар в українському порубіжжі, «козацьким хлібом» почали називати воєнну службу. Звичні до військової справи козаки також наймалися на воєнну службу до іноземних володарів.

Показачення — перехід представників різних верств українського суспільства до козацтва як один зі способів зміни свого соціального стану.

Низове козацтво — назва, що вживалася стосовно козаків-запорожців, які селилися в нижній течії Дніпра.

■ Запорозька Січ

? Опишіть за ілюстрацією вигляд Запорозької Січі.

Умови життя козаків-уходників, які склалися в степах Дикого Поля, були суворими, вимагали фізичної витривалості, здатності переносити холод і спеку, негаразди воєнного життя. Жили козаки в саморобних куренях, сплетених з очерету і вкритих кінськими шкурами. Одяг простих козаків був із домотканого сукна й полотно. Із нього шили широкі шаровари, сорочки, поверх яких одягалися широкополі кобеньяки та киреї, що підперізувалися поясом. Взуттям служили чоботи, а головним убором — шапка.

Козацька їжа була простою, але поживною. Козаки готували саламаху, тетерю, щербу — варені страви з пшона, житнього борошна й риби, вживали смажену дичину та в'ялену рибу. Воєнна служба козаків поєднувалася із заняттями різноманітними промислами, лагодженням зброї та спорядження, приготуванням їжі, запасів для походів. У вільний час козаки любили співати, грати на кобзі й танцювати.

Після воєнних походів козацькі загони поверталися з Дніпровського Низу на відпочинок додому. Незважаючи на те що козаки захищали порубіжжя від набігів татар, литовська й польська влада часто не схвалювала їхніх дій. Нападаючи на володіння турецького султана й кримського хана, козаки створювали чимало незручностей великому князю литовському й польському королю. Тому на старост південних пристепових районів Київського та Брацлавського воєводств покладалися обов'язки контролювати козаків, щоб не допускати їх самостійних походів проти татар.

Із листа кримського хана Сагіб-Гірея до польського короля Сигізмунда I (початок 40-х рр. XVI ст.)

...Приходять козаки черкаські й канівські, стають на Дніпрі над нашими улусами й чинять шкоду нашим людям. Я багато разів повідомляв вас про цих козаків, щоб їх заспокоїли, але ваша милість не послухала. Якщо бажаєте зберегти з нами приятельство, пришліть до нас тих, хто робив шкоду, інакше не ображайтеся на нас, і ми не хочемо зламати наші братські стосунки й присягу, але на ті замки — Черкаси й Канів — направимо наше військо.

? Як козацькі походи ускладнювали стосунки між польським королем і кримським ханом?

! **Висновки.** Від кінця XV ст. в історичних джерелах з'являються повідомлення про появу козацтва у південноукраїнських степах. В умовах порубіжжя формується своєрідний тип козака — людини, характерною рисою якої було поєднання в одній особі воїна і трудівника.

▶ Значення діяльності Д. Вишневецького для становлення козацтва полягає в тому, що він, на відміну від інших старост південноукраїнських міст, уперше розгорнув діяльність на Запорожжі.

▶ Формування своєрідного життя й побуту козаків сприяло поступовому його перетворенню з міжстанового прошарку на окремий стан українського суспільства, що виник у 70—80-х рр. XVI ст.

? **Запитання та завдання**

1. Яким роком датується перша писемна згадка про українських козаків?
- ◆ 2. Що таке Дике Поле? 3. Що таке Великий Луг? 4. На якому острові заснував свій замок-«городок» Д. Вишневецький?
- ▲ 5. Якими були передумови й причини виникнення українського козацтва? 6. Які факти підтверджують, що в першій половині XVI ст. українське козацтво було міжстановим соціальним прошарком? 7. Розкажіть про появу перших козацьких січей. 8. Охарактеризуйте діяльність Д. Вишневецького. 9. Якими були особливості життя й побуту козаків?
- ★ 10. Відомий український історик І. Крип'якевич так писав про українське козацтво: «У степах виробився оригінальний тип господарки, а в його обороні нова воєнна організація; знов під впливом сеї господарки і у війні зі степовими ордами постала нова козацька суспільність, зі своїм окремим побутом і окремим світоглядом». Чи поділяєте ви цю думку? Наведіть факти, які її підтверджують або спростовують.
- ★ 11. Історики дотримуються різних точок зору на проблеми походження українського козацтва й виникнення перших січей. Опрацюйте їх за допомогою додаткової літератури або Інтернету та підготуйте повідомлення.

§ 4. Військо Запорозьке. Козацькі війни кінця XVI ст.

✓ **Опрацювавши цей параграф, ви зможете:** дізнатися про виникнення Запорозької Січі; показувати на карті місця запорозьких січей-фортець та володінь Запорозької Січі; розповідати про утворення реєстрового козацтва та Війська Запорозького; визначати характерні риси політичного, військового й адміністративного устрою Війська Запорозького; характеризувати причини та наслідки перших козацьких повстань 90-х рр.

XVI ст.; пояснювати поняття і терміни «Запорозька Січ», «реєстрове козацтво», «Військо Запорозьке», «гетьман», «козацька рада», «кіш», «кошовий отаман», «курінь», «військова старшина», «козацькі клейноди».

- 1. Назвіть причини виникнення українського козацтва. 2. Хто й коли збудував на острові Мала Хортиця замок, який став попередником Запорозької Січі? 3. Як ставилася до діяльності українських козаків литовська й польська влада?

1 **Виникнення Запорозької Січі.** На межі 70—80-х рр. XVI ст. в Україні виникла ситуація, що спонукала козаків до створення своєї єдиної військово-політичної організації. У середині XVI ст. на Дніпровському Низі вже сформувалася ціла мережа козацьких «городків» і січей. Козацькі ватаги жили в них як тимчасово, так і постійно. У разі необхідності дати відсіч нападникам або рушати в похід за здобиччю окремі козацькі ватаги виступали

разом, очолювані виборними отаманами. Це сприяло усвідомленню козаками необхідності створення власної військової організації.

Об'єднанню розрізаних козацьких «городків» і невеликих січей сприяло також кількісне зростання козаків у 70-х рр. XVI ст. Якщо раніше, за повідомленнями сучасників, у пониззі Дніпра цілорічно перебувало лише кілька сотень козаків, то тепер їх були тисячі. Зростанню козацтва сприяло значне погіршення становища селянства на українських землях після Люблінської унії. Саме на цей час припадають згадки про масові втечі на Запорозжжя. Козаками ставали також бояри, які не змогли документально підтвердити свої права на землю та шляхетство. Боярство не лише додало до козацтва досвід професійних вояків, але й спонукало його до розгортання боротьби за визнання владою Речі Посполитої своїх станових інтересів.

Об'єднання козацьких січей на Запорозжжі прискорила політика короля Речі Посполитої **Стефана Баторія**, який намагався підпорядкувати собі козаків на тлі їхньої постійної боротьби з турецько-татарськими нападниками.

Наприкінці 70-х — на початку 80-х рр. XVI ст. нижче порогів Дніпра, на великому й неприступному

■ Наконечники козацьких списів

■ Козацька печатка «Козак із самопалом»

■ Козацькі литаври

острові Томаківка виникла перша Січ Великого Лугу — Томаківська. Її називали Запорозькою Січчю, а козаків — січовиками, або запорожцями. Це була самовладна військова організація, створена козаками-воїнами. За підрахунками дослідників, у Томаківській Січі перебувало близько 5 тис. козаків. Усього ж українське козацтво за часів першої Січі налічувало щонайменше 10 тис. вояків.

Запорозька Січ — організація українського козацтва, яка виникла й розвинулася за дніпровськими порогами в першій половині XVI ст. Центром Січі було місто-фортеця, яке з різних обставин змінювало своє розташування, але завжди перебувало за порогами.

2 Військове мистецтво козаків. Козаки розробили ефективне і своєрідне військове мистецтво, що допомагало їм перемогти на суходолі й на морі. Основу козацького війська становила піхота, озброєна ручною вогнепальною зброєю. Для збільшення

■ Українські землі в другій половині XVI ст.

- Козацькі клейноди (хорогви, булава, бунчук та печатки)

? Опишіть особливості устрою козацької чайки за наведеною ілюстрацією та текстом підручника.

- Козацька чайка

швидкострільності в бою козаки шикувалися кількома шеренгами. Козаки першої шеренги вели вогонь, а задніх шеренг — заряджали зброєю. Велика увага приділялася артилерії, вогонь якої підтримував у бою дії піхоти. Перевагу віддавали легким гарматам завдяки їх маневреності в бою.

Козаки створили власну тактику ведення бою: **галас** — козаки йшли в бій у довільному порядку, змішувалися з ворогом, і кожен запорожець демонстрував у бою особисту хоробрість і військову майстерність; **табір** — військо рухалося похідним строем у вигляді рухомої фортеці з кількох рядів возів, скріплених між собою ланцюгами. Із возів козаки обстрілювали ворога з гармат і рушниць. До бою піхота виходила з табору назовні, а потім поверталася під захист пересувних укріплень; **самообкопування** — засіб індивідуального захисту козаків від обстрілу під час бою.

Козаки здійснювали також рейди кінноти в гліб ворожої території, раптово захоплювали фортеці, влаштовували засідки, нападали на ворога вночі тощо. Існували розвідка й вартова служба. Спеціальні підрозділи несли сторожову службу в Степу, де пролягали татарські шляхи, і в разі небезпеки повідомляли про неї за допомогою димової системи сповіщення. Козаки збирали інформацію про ворога в його володіннях за допомогою спеціальних розвідників і на підставі їхніх повідомлень складали плани своїх походів.

Високого рівня досягло козацьке мистецтво ведення морського бою. Їхній флот складався із **чайок** — легких маневрених човнів, які мали два керма (кормове й носове), рухалися як на веслах, так і за допомогою вітрила. Чайки вмщували 50—70 козаків, озброєних рушницями й шаблями, та невеликі гармати.

Військо Запорозьке мало **клейноди** — спеціальні військові знаки, регалії та атрибути. За часів Стефана Баторія ними були прапор, печатка, булава та бунчук. Прапор (хорогву) Війська Запорозького

завжди носив хорунжий попереду війська, поруч із гетьманом. Печаткою Війська Запорозького розпоряджався суддя. Булава була ознакою влади гетьмана. Йому також надавався бунчук — палиця завдовжки 2—2,5 м із кулею або вістрям угорі, під яким прикріплювалися китиці чи волосся з кінського або телячого хвоста.

3 **Утворення реєстрового козацтва.** Перетворення українського козацтва на вагомий чинник суспільного життя в Україні й ускладнення відносин із Кримським ханством та Османською імперією через сутички з козаками обумовлювали прагнення литовської й польської влади встановити над ними контроль.

У 1524 р. уперше було здійснено спробу залучити козаків до державної служби. Польський король і великий князь литовський Сигізмунд I доручив завербувати 1—2 тис. козаків для захисту південного порубіжжя. Проте через брак коштів цей проект не був здійснений.

Влада Речі Посполитої активізувала зусилля з підпорядкування козацтва. У 1572 р. за дорученням короля Сигізмунда II Августа було прийнято на державну службу та вписано до спеціального списку-«реєстру» 300 козаків. **Реєстрові козаки**, як їх стали називати, отримували особливі групові права й привілеї (зокрема, на власну адміністративну владу й козацьке судочинство). Це сприяло виділенню козацтва з-поміж інших верств населення й перетворенню його на новий суспільний стан.

Подальші заходи з визнання українського козацтва як окремого стану здійснив король **Стефан Баторій** у 1578 р. Він погодився прийняти на державну службу 500 козаків, визначивши їхні права й обов'язки у спеціальній «Постанові щодо низовців».

Реєстрові козаки звільнялися від сплати податків і виконання всіх повинностей, крім обов'язкової військової служби на власні кошти. За свою службу вони отримували право володіти землею, яку могли передавати у спадок. Замість місцевої влади вони підпорядковувалися гетьману та старшині, яких обирали на козацькій раді.

Військо козаків-реєстровців дістало назву «**Його Королівської Милості Запорозьке Військо**». Його резиденцією став Трахтемирів. Як символ незалежності від

i

■ Сигізмунд II Август

■ Стефан Баторій.
Художник
В. Стефановський.
1576 р.

державного війська козаки отримали від Стефана Баторія власні прапор і печатку.

Затвердженням прав і привілеїв реєстровців уряд намагався розколоти козацтво, перешкодити зростанню його кількості й підпорядкувати Запорозьку Січ. Проте ця політика була невдалою. Фактично з реєстрових і нереєстрових козаків сформувалася одна військово-політична організація — **Військо Запорозьке**. Козаки спільно виступали в морські походи, боролися за розширення козацьких прав і захищали права православних.

Із «Постанови щодо низовців», затвердженої королем Стефаном Баторієм 16 вересня 1578 р.

...Перед тим же паном старостою мають скласти присягу на вірність і йому послухними бути... тобто мають не воювати землі Волозької, не чинити в ній жодних шкод і розрух, а якщо хтось би це чинив, мали б гамувати, хапати і бити як нашого коронного неприятеля. Так само мають триматися щодо Білгорода, Очакова, Тягині, сіл і степів їхніх, аби там шкод жодних не чинили, ані не дозволяли чинити цареві кримському, його землям, людям, улусам... однак мають давати нам знати про царських людей; взагалі будуть поступати відповідно до наших наказів.

- ? 1. Які обов'язки мали виконувати на державній службі реєстрові козаки?
- 2. Які факти свідчать, що влада Речі Посполитої намагалася використати реєстровців проти козаків Запорозької Січі?

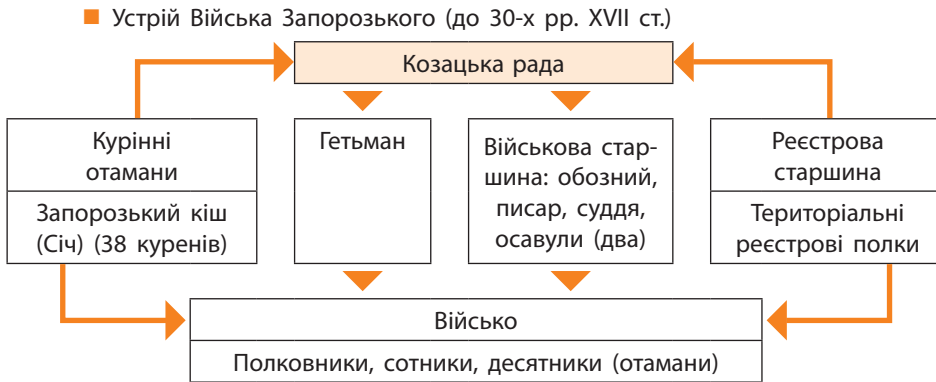
4

Устрій Війська Запорозького. Військо Запорозьке від часу виникнення Запорозької Січі і до середини XVII ст. було військово-політичною організацією українського козацтва. Воно мало своєрідний політичний устрій, завдяки чому дослідники називають його **козацькою республікою**.

Найвищим органом влади Війська Запорозького була **козацька рада**, де кожний козак мав право висловити власну думку. Рішення ради були обов'язковими для виконання всіма козаками.

Козацька рада обирала **гетьмана й військового (козацьку) старшину**. Гетьман наділявся вищою судовою й виконавчою владою, був головнокомандувачем Війська Запорозького й представляв його інтереси на дипломатичних переговорах. У віданні гетьмана була виборна військова старшина, до якої належали **обозний** (керував артилерією), **писар** (очолював військовою канцелярію й видав усім діловодством Січі), **суддя** (чинив суд) і **осавули** (два порученці гетьмана).

За допомогою кошової системи відбувалося розміщення козаків у **коші** — польовому таборі під час військових походів та на самій

Січі. Кіш очолював **кошовий отаман**. У коші козацтво розподілялося на **38 куренів** — військово-адміністративних одиниць із кількомастами козаків і водночас їхніх жителів. Керували побутом, господарським і військовим життям у куренях виборні **курінні отамани**.

Полковий територіально-військовий устрій реєстрового козацтва як складової Війська Запорозького почав формуватися з 1625 р., коли було підписано угоду про створення приписаних до певної території реєстрових полків. Центрами цих полків, де перебувала реєстрова старшина, стали Біла Церква, Канів, Черкаси, Переяслав і Корсунь, Чигирин. Військо Запорозьке поділялося на полки (від 500 до декількох тисяч козаків), сотні й десятки.

5 Козацькі війни кінця XVI ст. Наприкінці XVI ст. на українських землях загострилися соціальні суперечності. Сейми Речі Посполитої в цей час дозволили королю роздавати на «вічність» польській шляхті «п'устині» в Придніпров'ї, причому не тільки незаймані, але й заселені селянами та козаками землі. Вільними вважалися також ті землі, на володіння якими дрібна українська шляхта не змогла надати достатньо доказів.

Селяни втрачали свою особисту свободу й закріпачувалися. Влада Речі Посполитої намагалася взяти під контроль українське козацтво та не хотіла зважати на його станові інтереси. Усе це спричинило в 90-х рр. XVI ст. на українських землях спалах перших повстань, які назвали **козацькими війнами**.

У серпні 1591 р. підняв на повстання козаків-реєстровців **Криштоф Косинський**. Він вирішив скористатися невдоволенням козаків, які не отримали обіцяної платні від польської влади, для того щоб

помститися українським магнатам **Янушу Острозькому** й **Олександрю Вишневецькому** (вони відібрали в нього маєток).

Виступ Косинського підтримало чимало козаків, і протягом 1592 р. повстання охопило Київське, Брацлавське й частково Подільське воєводства. Жителі Білогородки, Білої Церкви, Переяслава та інших міст склали присягу Косинському. На території, звільненій від польської влади, він запроваджував козацькі порядки. Це збентежило польський уряд, за наказом якого для боротьби з повстанцями було зібрано велике військо, очолюване київським воєводою **Костянтином-Василем Острозьким**.

У вирішальній битві 23—31 січня 1593 р. під селищем П'ятка на Житомирщині повстанці зазнали поразки й відступили на Запорозжя. Навесні 1593 р. Косинський вирушив із Томаківської Січі,

щоб продовжити боротьбу, але під Черкасами загинув або, за іншою версією, був убитий за наказом місцевого старости князя О. Вишневецького. Повстанці, залишившись без керівника, були розбиті надвірними військами черкаського старости.

Придушивши виступ К. Косинського, польська влада не зробила нічого для розв'язання проблем, які його викликали, що й обумовило початок нового повстання під проводом **Северина (Семерія) Наливайка**. У липні 1594 р., зібравши кількатисячний загін козаків, він став громити шляхетські маєтки на Поділлі. До повсталих приєднався загін запорозьких козаків, очолюваних гетьманом **Григорієм Лободою**. У жовтні 1594 р. повстання охопило всю Брацлавщину, Київщину й Волинь. Багато селян і міщан ставали козаками. Військо повстанців налічувало 12 тис. козаків. Підтримка населення обумовила можливість тривалої боротьби повстанців.

У лютому 1596 р. на придушення повстання вирушило велике польсько-литовське військо, очолюване коронним польним гетьманом **Станіславом Жолкевським**. 22—24 травня 1596 р. йому вдалося взяти в облогу козацький табір в урочищі Солониця поблизу Лубен. Підступом заволодівши табором, вояки Жолкевського знищили кілька тисяч повстанців, їхніх жінок і дітей. Наливайка було взято в полон, відправлено до Варшави й після страшних тортур страчено.

■ К. Косинський

■ С. Наливайко

! **Висновки.** Виникнення Томаківської Січі як нової форми військової організації козацтва сприяло зміцненню й згуртуванню козаків. Запорозька Січ відіграла важливу роль у подальших подіях української історії.

▶ Утворення реєстрового козацтва стало поштовхом до оформлення козаків у новий стан українського суспільства зі своїми правами, привілеями й обов'язками.

▶ Військо Запорозьке як військово-політична організація українського козацтва сприяло затвердженню в козацькому середовищі демократичних традицій і принципів. У роки Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. на основі його устрою формувалися органи управління Українською козацькою державою.

▶ Козацькі війни кінця XVI ст. мали характер боротьби козацтва за свої станові інтереси. Вони сприяли набуттю козацтвом досвіду повстанської боротьби й управління великими територіями.

? **Запитання та завдання**

1. Коли й де виникла Томаківська Січ? 2. Що таке Запорозька Січ? 3. Хто такі реєстрові козаки? 4. Яке місто зробив резиденцією реєстрових козаків Стефан Баторій? 5. Яку роль в устрої Війська Запорозького відіграла козацька рада? 6. Назвіть основні клейноди Війська Запорозького. 7. Хто очолив повстання козаків у 1591 р.? 8. Назвіть дату повстання С. Наливайка.
- ▶ 9. Якими були причини козацьких війн кінця XVI ст.? 10. Назвіть основні передумови виникнення Запорозької Січі. 11. Які факти свідчать про те, що виникнення реєстрових козаків сприяло перетворенню козацтва на окремий стан українського суспільства? 12. Охарактеризуйте устрій Війська Запорозького. 13. Розкажіть про козацькі війни 90-х рр. XVI ст.
- ★ 14. Визначте за картою атласу назви й роки існування козацьких січей у XVI—XVIII ст.
- ★ 15. На думку українських істориків О. Гуржія і Т. Чухліба, С. Наливайко — це «непересічна в українській історії особистість», яка, «очоливши після загибелі К. Косинського козацьке військо, своїми діями змусила наприкінці XVI ст. здригнутися одну з наймогутніших тогочасних держав Східної Європи — Річ Посполиту». Використовуючи матеріал підручника та додаткові джерела, укажіть факти, що підтверджують наведену характеристику.

Практичне заняття. Повсякденне життя представників основних верств суспільства

- ▶▶ 1. Якими були основні стани українського суспільства у XV ст.? 2. Визначте особливості їхнього повсякденного життя в цей період. 3. Назвіть основні стани українського суспільства в XVI ст.

Мета: визначити характерні риси повсякденного життя представників основних верств українського суспільства в XVI ст.

Завдання для підготовки до практичного заняття: за додатковою літературою або ресурсами Інтернету підготуйте повідомлення про повсякденне життя представників одного зі станів тогочасного українського суспільства.

Хід роботи

1. Об'єднайтеся в малі групи за тематикою підготовлених повідомлень та обговоріть результати, які ви отримали під час роботи над ними.
2. Виконайте завдання:
 - 1) Сформулюйте характерні риси повсякденного життя представників різних станів тогочасного українського суспільства.
 - 2) Порівняйте повсякденне життя населення українських земель у XV та XVI ст.
 - 3) З'ясуйте чинники, що мали визначальний вплив на зміни в повсякденному житті українців порівняно з попереднім періодом.
3. Презентуйте підготовлені повідомлення класу.
4. Зробіть висновок відповідно до мети заняття.

§ 5. Церковне життя в XVI ст.

Опрацювавши цей параграф, ви зможете: характеризувати розгортання реформаційних і контрреформаційних рухів на українських землях; оцінювати значення діяльності православних братств; визначати особливості становища православної церкви; пояснювати поняття і терміни «церковні братства», «протестантизм», «право патронату», «аріанство».

- 1. Яким було становище православної церкви на українських землях у складі Польського королівства й Великого князівства Литовського в другій половині XIV — XV ст.? 2. Коли єдина для східнослов'янських земель Київська митрополія розділилася на Московську й Київську?

1 Становище православної церкви. Період XVI ст. дослідники називають темною добою в історії української православної церкви. Тоді церковне життя на теренах України розвивалося під

іноземною й іновірною польсько-литовською владою. І хоча проголошувалося терпиме ставлення до православ'я, забезпечення прав і привілеїв православної церкви, існували істотні причини, які викликали глибоку кризу церковного життя, деморалізували й дезорганізували його. Водночас саме в цей період розвинулися такі характерні особливості українського православ'я, як активна участь у житті церкви світських осіб та зближення церковного життя, духовної освіти й школи, змушених протистояти наступу латинської культури, католицизму та реформаційним рухам.

Негативно впливало на становище православної церкви існуюче в Польському королівстві й Великому князівстві Литовському **право патронату**, або «право подавання». Відповідно до нього питання призначення на митрополічу та єпископську кафедри залежало від великого князя литовського та польського короля. Після Люблінської унії ситуація погіршилася. Польські королі за правом патронату стали, «подаючи хліби духовні й роздаючи столиці духовні», призначати на посади єпископів і архімандритів (настоятелів монастирів) за гроші. Фактично посаду отримував той, хто більше за неї заплатив. Королі надавали посади в православній церкві світським особам (шляхті, військовим) за борги держави цим людям, різноманітні послуги на прохання наблизених до королівського двору осіб тощо.

Правом патронату щодо православних церков і монастирів користувалися на приватних землях магнати та шляхта. Воно полягало в праві власності на засновані ними церкви й монастирі в їхніх маєтках, селах та містах. Священики в таких парафіях не обиралися простим людом, а призначалися патронами-шляхтичами за «правом подавання». У зв'язку із цим життя церковної громади залежало від віросповідання власника маєтку або міста та

- Замок М. Потоцького, збудований для захисту від татар. 1579 р. Костьол та домініканський монастир у Летичеві. Малюнок Н. Орди. XIX ст.

його ставлення до православ'я. Магнати і шляхта розпоряджалися церквами й монастирями на підставі права власності: закладали, обмінювали, продавали, здавали в оренду, віддавали як посаг тощо.

Польська влада надала православній церкві набагато менше прав порівняно з католицькою. Православних єпископів не допускали до участі в роботі сенату — верхньої палати сейму. Православне духовенство, на відміну від католицького, мало сплачувати податки. Хоча з 1573 р. польські королі зобов'язалися дотримуватися політики релігійної віротерпимості, фактично польська влада й католицьке духовенство негативно ставилися до православ'я, вбачаючи в ньому перешкоду для просування католицизму на Схід.

2 **Реформаційні та контрреформаційні рухи в Україні.** У XVI ст. Європу охопила **Реформація** — церковно-релігійні й суспільно-політичні течії, спрямовані проти католицької церкви. Із поширенням у Європі реформаційних ідей пов'язані початок пробудження національної свідомості, розвиток культури окремих народів та виникнення протестантизму.

У 30—40-х рр. XVI ст. із Європи через Польщу на українські землі стали поширюватися реформаційні вчення. Одним із таких вчень був **кальвінізм**. Засновник вчення Жан Кальвін вважав, що доля людини заздалегідь визначена Богом, закликав працювати, бути ощадливими й накопичувати багатства. На території України громади кальвіністів виникали у великих панських маєтках або містах, що належали магнатам. Першими прийняли кальвінізм магнатські родини **Потоцьких** і **Радзивілів**. До них долучилися представники знатних православних родів (Вишневецькі, Хоткевичі, Сапегі). Громади кальвіністів виникали також на Закарпатті, Холмщині, Підляшші, Перемишльській і Белзькій землях. Інша течія протестантизму — **лютеранство** — на території України поширення не набула.

У другій половині XVI ст. на Галичині, Волині, Поділлі та Київщині поширилося **аріанство** — напрямок у протестантизмі, прихильники якого визнавали лише Бо-

га Отця, заперечуючи цим християнське вчення про Святу Трійцю.

Особливістю реформаційних рухів було те, що вони не поширювалися на значні верстви українського населення. За підрахунками

Протестантизм — один із найбільших (поряд із католицизмом і православ'ям) напрямків у християнстві, який виник у період Реформації в XVI ст. Його початковими формами були кальвінізм, лютеранство та англіканство.

історика М. Грушевського, на українських землях існувало близько 100 невеликих протестантських громад, створених, як правило, шляхтою, і далеко не завжди українською.

Поширення протестантизму на певний час загальмувало проникнення католицизму в Україну. В основних засадах Реформації (звільнення з-під влади Риму, наближення церкви до народу, переклад Біблії народною мовою) українське православне населення вбачало засіб протидії католицизму, пристосовуючи реформаційні ідеї до власних потреб.

Боротьба протестантів із католицькою церквою ставала для православних зразком для оновлення власної церковної організації.

Важливим наслідком поширення ідей Реформації на українських землях стала поява перекладів Святого Письма. Зокрема, у 1556—1561 рр. на Волині було створено **Пересопницьке Євангеліє** українською мовою.

У 60-х рр. XVI ст. в Україні набувала поширення **Контрреформація** — рух, розпочатий католицькою церквою для боротьби з Реформацією. У 1569 р. за підтримки польської влади на землях України розпочало діяльність «Товариство Ісуса» (Орден єзуїтів). Завдяки наполегливій діяльності єзуїтів, підтримуваних польською владою, їхніми прибічниками стало чимало магнатів і шляхти, яких вони навернули на католицизм (Радзивілли, Хоткевичі, Сапеги). У 70—80-х рр. XVI ст. на українських землях єзуїти відкривали свої школи, які мали досить високий рівень викладання. Водночас вони сприяли поширенню католицизму.

3 Церковні братства. У XV—XVII ст. на українських землях розгортався братський рух, пов'язаний із діяльністю створюваних православними міщанами **церковних братств**.

Спочатку православні міщани, створюючи за зразком ремісничих цехів братства, керувалися благодійницькою метою — дбати про

■ Євангеліст Марк.
Мініатюра з Пере-
сопницького Єванге-
лія. 1556—1561 рр.

Церковні братства — релігійні та культурно-просвітницькі товариства, що створювалися православними міщанами при церковних парафіях України в XV—XVII ст. **Ставропігія** — автономна православна церковна одиниця, яка підпорядковується не місцевим ієрархам, а безпосередньо патріарху й користується спеціальними правами.

- Титульна сторінка книги, надрукованої у Львівській братській друкарні

побудову й обслуговування церкви, влаштовувати добродійні обіди для бідних, готувати церковні урочистості, допомагати хворим тощо.

У XVI ст. в умовах розгортання насильницького покатоличення й національного гноблення православних українців діяльність братств зазнала змін. Вони стали виступати захисниками прав православного населення. Члени братства зверталися зі скаргами на дії польської адміністрації до судів, посилали делегації з проханнями до короля. Водночас братства прагнули очистити церкву від осіб, не гідних духовного звання, й оновити її. Вони також займалися просвітницькою діяльністю: відкривали школи, друкарні, збирали бібліотеки.

Перші братства — **Благовіщенське** (1542 р.) та **Миколаївське** (1544 р.) — виникли у Львові. У другій половині XVI ст. найвпливовішим стало

Успенське ставропігійське братство у Львові. За правом ставропігії воно безпосередньо підпорядковувалося константинопольському патріарху, а не місцевим православним єпископам. Львівське братство мало право зверхності перед іншими братствами та контролю над духовенством. Йому належала Львівська братська друкарня, у якій працював московський друкар **Іван Федоров**. Близько 1585 р. в місті з'явилася Львівська братська школа для дітей міщан і священників, що утримувалася на кошти братчиків. Братство організувало у Львові шпиталь-притулок для непрацездатних, спорудило Успенську церкву.

Діяльність Львівського Успенського братства стала прикладом для православних українців інших міст. Наприкінці XVI — на початку XVII ст. православні братства діяли в Перемишлі, Рогатині, Тернополі, Луцьку, Кременці, Судовій Вишні, Києві та багатьох інших українських містах.

! **Висновки.** У XVI ст. православна церква на українських землях перебувала в кризовому стані.

► Поширення реформаційного руху стало поштовхом до розвитку релігійного вільнодумства в Україні й виходу частини віруючих із традиційних церков.

§ 6. Культура України в XVI ст. Розвиток української мови, освіти, книговидання і літописання

► У 60-х рр. XVI ст. в Україні набула поширення Контрреформація — рух, розпочатий католицькою церквою для боротьби з Реформацією.

► Діяльність братств допомагала православним міщанам протистояти релігійно-національним утискам, сприяла національному й культурному пробудженню українського суспільства.

? Запитання та завдання

1. Як дослідники називають період XVI ст. в історії української православної церкви? 2. Як впливало на розвиток православної церкви право патронату?
3. Як поширення протестантизму в Україні вплинуло на проникнення сюди католицизму? 4. Коли було видано Пересопницьке Євангеліє? 5. Що таке церковне братство? 6. У чому полягало право ставропігії Львівського братства?
7. Охарактеризуйте становище православної церкви в XVI ст. 8. Як вплинуло на релігійну ситуацію в Україні поширення тут реформаційних та контрреформаційних рухів? 9. Охарактеризуйте діяльність православних братств.
10. Складіть розгорнутий план за темою «Церковне життя в Україні в XVI ст.».
11. Сформулюйте аргументи «за» і «проти» релігійного порозуміння між католиками та православними. Якою, на вашу думку, мала бути роль влади в цьому процесі?

§ 6. Культура України в XVI ст. Розвиток української мови, освіти, книговидання і літописання

✓ **Опрацювавши цей параграф, ви зможете:** пояснювати, якими були умови розвитку культури на українських землях у XVI ст.; характеризувати розвиток української мови в цей період; розповідати про розвиток шкільництва; визначати основні досягнення у книговиданні й літописанні; пояснювати поняття і терміни «сім вільних наук», «слов'яно-греко-латинська школа», «колегія», «академія», «Острозька Біблія».

- 1. Як у другій половині XIV — XV ст. розвивалася на українських землях освіта? 2. Як розпочалося українське книговидання? 3. Як у цей період на українських землях продовжувалася традиція літописання?

1 **Умови розвитку української культури в XVI ст.** Період XVI ст. характеризується подальшим розвитком української культури. Проте умови, у яких він відбувався, були досить складними.

Головною передумовою розвитку культури будь-якого народу є наявність власної держави. На жаль, відсутність державності в українців у цей період спричинила залежність розвитку культури від політики урядів країн, у складі яких перебували українські землі.

Унаслідок Люблінської унії 1569 р. в межах однієї держави опинилася більша частина українських земель. Це, з одного боку, сприяло їх культурному зближенню, а з іншого — спричинило процеси колонізації та окатоличення українців. Важливе місце в культурному розвитку цього періоду належало церкві. Укладення Берестейської унії 1596 р. призвело до поглиблення кризи православної церкви та втрати нею свого привілейованого становища в суспільстві, що негативно позначилося на розвитку української культури.

У XVI ст. українська культура зазнавала впливу культурно-ідеологічних течій, що панували в цей час у Європі. Із заходу на схід українськими землями поширювалися віяння, пов'язані з Відродженням, Реформацією та Контрреформацією. Українські культурні діячі, сприймаючи нові європейські ідеї цієї доби, шукали в них шляхи розв'язання тогочасних проблем своєї Батьківщини.

2 **Розвиток української мови.** У XVI ст. писемну мову українців і білорусів називали **руською**. У Великому князівстві Литовському вона була офіційною мовою, якою були написані Литовські статuti, здійснювалося діловодство в судах і установах тощо.

У текстах багатьох тогочасних документів дослідники визначають вплив усної народної мови. Вважається, що в XVI ст. в руській мові під впливом усного народного мовлення з'являються риси української літературної мови.

Однією з перших книг, перекладених із церковнослов'янської мови тогочасною українською мовою, було Пересопницьке Євангеліє. Переклад було здійснено на власні кошти волинської княгині **Анастасії Заславської** (?—1561 р.), відомої заступниці православ'я. Його перекладачами стали архімандрит Пересопницького монастиря **Григорій** і син священнослужителя з міста Сянок **Михайло Васильович**. Вони не просто замінювали слова церковнослов'янської мови або неслов'янського походження на зрозумілі тогочасним українцям розмовні, але й наводили їх тлумачення й добирали синоніми.

■ Пам'ятник
А. Заславській
в Дубровиці

Дещо пізніше з'являються інші переклади релігійних текстів українською мовою — Крехівський Апостол (60-ті рр. XVI ст.), Волинське Євангеліє (1572 р.) тощо.

3 Освіта. У XVI ст. на українських землях, як і в попередні часи, при церквах і монастирях діяли початкові школи. Дяки, що вчителювали там, навчали дітей читання й письма церковнослов'янською мовою, арифметики й співу. Діти заможних верств суспільства здобували домашню освіту. Окрім читання, письма й арифметики вони вивчали латинську та грецьку мови, основи філософії.

У 70-х рр. XVI ст. на українських землях відбувається становлення закладів середньої освіти. У Європі в цей час виникали середні школи, де навчали латинської мови і «семи вільних наук» — граматики, риторики, діалектики, арифметики, геометрії, астрономії та музики. В Україні навчальними закладами такого типу стали **слов'яно-греко-латинські школи**.

Першу таку школу відкрив князь К.-В. Острозький у своєму замку близько **1578 р.** Утримувалася вона коштом князя. Він також організував тут друкарню, науковий гурток і започаткував вивчення у цій школі основ філософії. Це означало, що Острозька школа стала давати початки вищої освіти. Одночасно із цим за підтримки князя запрошені ним українські та грецькі філологи й богослови готували переклад Біблії церковнослов'янською мовою для подальшого друку. Створений князем К.-В. Острозьким освітній, науковий і видавничий осередок сучасники з повагою називали **академією**.

Слов'яно-греко-латинські школи засновували також православні братства. Перша така школа на українських землях була створена **1585 р.** при Львівському братстві.

Із «Порядку шкільного» — статуту Львівської братської школи 1587 р.

Багатий над убогим у школі нічим вищий не може бути, лише наукою самою... Навчати і любити дітей дидаскал (викладач) повинен усіх однаково — як синів багатих, так і сиріт убогих, так і тих, які на вулицях просять харчів, як того, хто має більше чи менше здібностей,— але, навчаючи, не віддавати переваги одному проти другого.

Учитель повинен кожного разу пильнувати: коли б котрого отрока не було, повинен за ним послати й довідатися про причину, чому не прийшов... Зранку, відразу після молитви, кожен повинен відповідати, що він учора вивчив, і показати своє письмо, яке підготував удома.

Після обіду хлопці повинні самі писати на таблицях завдання, які дав їм учитель, окрім малих, для яких повинен писати сам учитель, а вивчивши у школі, повинні одне одного запитувати важкі слова, тобто диспутовати, а йдучи додому, вірш повторити, щоб, прийшовши зі школи додому, діти могли перед своїми рідними... прочитати з поясненням те, що вивчили у школі; а що вчили того дня, повинні вдома ввечері написати і зранку принести до школи, показати своєму вчителю...

- ? 1. Як, відповідно до статуту, відбувався процес навчання? 2. Чи можна стверджувати, що статут сприяв утвердженню принципів справедливості й відповідальності у шкільному житті? Чому?

Одночасно з братськими (православними) школами на українських землях виникли єзуїтські (католицькі), протестантські, а після Берестейської унії й греко-католицькі школи (**колегії**). Усі вони надавали середню освіту й одночасно сприяли поширенню впливу своїх церков в Україні.

4 **Літописання, література і книговидання.** У XVI ст. на українських землях продовжувалася традиція створення літописів.

i У **Короткому Київському літописі** йдеться про події, що відбувалися у 862—1515 рр. Давня історія Русі подана в ньому на основі київського і галицько-волинського літописання XI—XIII ст., а період 1491—1516 рр., що відзначається докладністю й точністю датування, — очима людини, яка, ймовірно, жила на Волині.

- Пам'ятник І. Федорову у Львові

У цей період також розвивалися різні жанри літератури. Під впливом західноєвропейського Відродження поширюється **новолатинська поезія**. Її представники дотримувалися ідеалів гуманізму, часто зверталися до образів античності, писали свої твори латинською мовою. Одним із кращих творів цього жанру є написана в 1584 р. поетом **Себастьяном Кленовичем** поема «Роксоланія». У ній змальовано побут і звичаї українського селянства, описано природу України, Львів, Київ та інші міста, наведено зразки українського фольклору латинською мовою.

У XVI ст. успішно розвивалося книговидання. Значний внесок у його становлення зробив московський першодрукар **Іван Федоров**

(Федорович). Переїхавши до Львова, він видав за кошти Львівського братства в 1574 р. свої перші книги в Україні — «Апостол» і «Буквар». «Буквар» став першим шкільним підручником на українських землях.

Особливо плідною була діяльність І. Федорова в Острозі, куди його запросив працювати князь К.-В. Острозький. У 1581 р. Федоров надрукував тут **Острозьку Біблію** — перше повне видання Біблії церковнослов'янською мовою.

Окрім Острозької друкарні великою була друкарня Львівського братства, що розпочала свою роботу 1586 р. Її було створено на основі друкарні І. Федорова, викупленої братством після смерті друкаря.

! **Висновки.** Великий вплив на умови розвитку української культури в XVI ст. мали політичні чинники.

► У XVI ст. на основі писемної руської мови українців і білорусів під впливом усного мовлення формувалася українська літературна мова.

► У другій половині XVI ст. на українських землях сформувався новий тип навчальних закладів — слов'яно-греко-латинська школа, що відповідала тогочасним освітнім потребам і сприяла підвищенню рівня освіти в Україні.

► Розвиток книговидавництва на українських землях сприяв поширенню освіти, допомагав православним українцям протидіяти колонізації та окатоличенню.

? **Запитання та завдання**

1. Як європейські культурно-ідеологічні течії впливали на розвиток української культури в XVI ст?
2. Як називали в XVI ст. писемну мову українців і білорусів?
3. Коли було створено першу братську школу на українських землях?
4. Які навчальні предмети входили до «семи вільних наук»?
5. Який навчальний заклад тих часів в Україні давав початки вищої освіти?
6. Які літописи розповідають про події XVI ст. в Україні?
7. Яку назву мав перший шкільний друкований підручник на українських землях?
8. Коли було надруковано Острозьку Біблію?
9. Охарактеризуйте умови розвитку української культури в XVI ст.
10. Як відбувалося формування української мови?
11. Які форми здобуття освіти існували в Україні в XVI ст.?
12. Яке значення, на вашу думку, відіграв культурно-освітній центр, створений князем К.-В. Острозьким?
13. Як розвивалося літописання?
14. Якими були здобутки українського книговидавництва в XVI ст.?

- ✦ **15.** Розпочніть складати таблицю «Розвиток української культури в XVI ст.» (у зошиті).

Галузь культури	Основні здобутки й досягнення

- ✦ **16.** За додатковими джерелами підготуйте повідомлення про роль князя К.-В. Острозького в розвитку освіти в Україні.

§ 7. Культура України в XVI ст. Розвиток архітектури, образотворчого та декоративно-ужиткового мистецтва

 Опрацювавши цей параграф, ви зможете: розповідати про особливості містобудування на українських землях у XVI ст.; описувати видатні архітектурні пам'ятки цього періоду; характеризувати основні здобутки й досягнення в образотворчому та декоративно-ужитковому мистецтві; пояснювати поняття і терміни «замок», «ордер», «гравюра», «декоративно-ужиткове мистецтво».

- ▶▶ **1.** Як розвивалося містобудування на українських землях у другій половині XIV — XV ст.? **2.** Назвіть найвидатніші пам'ятки архітектури в Україні другої половини XIV — XV ст. **3.** Якими були здобутки українського образотворчого мистецтва цієї доби?

1 **Архітектура й містобудування.** У XVI ст. на українських землях спостерігався розквіт зодчества. Відновлювалися зруйновані міста, засновувалися нові, зводилися храми, монастирі, будувалися оборонні й житлові споруди. Тогочасні будівельники намагалися зберегти давні традиції та поєднати їх із новими рисами європейського ренесансного стилю. Головним об'єктом художньої уваги ставав фасад будівлі, який прикрашали ордери, декоративно-орнаментальне ліплення тощо. Пам'ятки архітектури цієї доби збереглися в Луцьку, Кам'янці-Подільському, Жовкві, Бродах та Львові. Унікальною пам'яткою ренесансного зодчества вважаються споруди на площі Ринок у центральній частині Львова — **Чорна кам'яниця,**

Ордер — вид архітектурної композиції, що складається з вертикальних колон і горизонтальних частин у відповідній стильовій обробці.

будинок Корнякта, пам'ятки, пов'язані з діяльністю Львівського братства, — **Успенська церква, вежа Корнякта, каплиця Трьох Святителів,** створені в 60-х рр. XVI — XVII ст.

Постійні загрози нападів ворогів обумовлювали необхідність спорудження приватних і державних фортець або замків, за мурами яких могли знайти захист не лише їхні жителі, але й населення прилеглих земель. Чимало замків, збудованих у Середньовіччі, не відповідали вимогам часу і в першій половині XVI ст. були перебудовані. Значної реконструкції зазнали замки Луцька, Кременця, Мукачового, Вінниці, Меджибожа, Кам'янця-Подільського тощо.

Деякі православні монастирі на західноукраїнських землях також були оточені мурами з вежами й виконували роль фортець. На Волині такими фортецями були монастирі в селищах Межирич та Дерман. Дерманський монастир стояв на високому пагорбі й був обнесений муром заввишки сім метрів. Біля стін проходив наповнений водою рів із перекидним мостом. До фортеці монастиря можна було потрапити через триярусну вежу, яка також служила дзвіницею.

До відомих пам'яток православної церковної архітектури XVI ст. належать Богоявленська церква в Острозі та Троїцька церква в Межиричі. Обидва храми є хрестово-купольними і продовжують давньоруські будівельно-архітектурні традиції. Однак тогочасні умови життя змусили пристосовувати ці церкви до оборони.

- Будівля Чорна кам'яниця у Львові. XVI ст. Сучасний вигляд

- Успенська церква із дзвіницею (вежа Корнякта) у Львові. Сучасний вигляд

- Каплиця Трьох Святителів у Львові. Сучасний вигляд

2 **Образотворче мистецтво.** Українське малярство цього періоду здобуло велике визнання. Переважна більшість творів живопису була написана на церковну тематику (фрески, ікони). Картини або портрети побутового характеру зустрічалися рідко. Митці продовжували розвивати давньоруські традиції. Проте в портретному живописі був відчутний вплив західноєвропейського, італійського й німецького мистецтв.

У XVI ст. українські митці, як і раніше, багато працювали в Польщі. Зокрема, збереглися **фрески** на євангельські сюжети, виконані ними у храмах і спорудах Вавеля в Кракові. Однак від кінця XVI ст. вони почали зазнавати італійського та німецького впливу. Це пов'язано з тим, що католицьке духовенство засуджувало діяльність православних «схизматиків» у костьолох.

У тогочасному українському **іконописі** пануючими залишалися традиції Русі, але почали з'являтися також нові риси. Майстри більше уваги приділяли побутовим деталям, посилюючи тим самим реалістичні елементи. Пози зображених стали більш природними, а деталі одягу набули конкретності. Найбільше визнання в цей час здобули львівська й перемишльська школи іконопису. Видатними творами середини XVI ст. були ікони «Поклоніння волхвів» із села Бусовиська та «Різдво Христове» із села Трушевичі.

У XVI ст. успішно розвивалося українське **різьбярство**, яке замінило занадто дорогою й розкішно давньоруську мозаїку. Пере-

- Різдво Христове.
Ікона із села Трушевичі.
Середина XVI ст.

- Архістратиг Михайл.
Ікона із села Яблунове.
Середина XVI ст.

- Розп'яття.
Ікона із села Вовче.
Друга половина XVI ст.

важало різьблення по дереву й рідко зустрічалось різьблення на мармурі. В основному це були надгробні монументи й плити.

Високого рівня розвитку досягла **книжкова мініатюра** — виконані фарбами невеликі кольорові зображення в рукописних книгах. Особливе місце за своїм оздобленням посідає Пересопницьке Євангеліє. У ньому крім заставок та ініціалів, майстерно виконаних у формі традиційного геометричного орнаменту, є чотири мініатюри із зображенням євангелістів. Кожну мініатюру прикрашено багатим рослинним орнаментом. Особливої урочистості й життєрадісності надають мініатюрам та орнаментам Пересопницького Євангелія золоте тло та яскраві кольори — синій, червоний, зелений. У XVI ст. значно посилюються впливи на оформлення рукописних книг народно-го мистецтва — часто використовуються мотиви, запозичені з народного ткацтва, різьблення по дереву та настінних розписів.

У другій половині XVI ст.

у зв'язку з поширенням книгодрукування стало розвиватися мистецтво **гравюри**. Першими українськими гравюрами вважають ілюстрації до

«Апостола» й «Букваря», виданих 1574 р. у Львові І. Федоровим.

У другій половині XVI ст. в українському малярстві відбуваються процеси відокремлення портрета від іконопису й перетворення його на самостійний жанр мистецтва. Це було пов'язано з новим тлумаченням образу людини, поширенням гуманістичних ідей Відродження та зрушеннями, що відбувалися в розвитку українського суспільства. На жаль, імена більшості майстрів портрета цього часу не збереглися. Найвідомішими творами українських митців XVI ст. вважаються портрет князя галицького, магната і вченого Яна Гербурта, портрет К.-В. Острозького, портрет Насті Лісовської з Рогатина, відомої під ім'ям Роксолана.

Талановитим художником-портретистом був **Войцех Стефанович** зі Львова. Під час візиту до міста короля Речі Посполитої Стефана Баторія в 1578 р. він виконав його портрет, за що отримав титул королівського придворного маляра. Портрет був створений майже з документальною достовірністю, у ньому відчутна властива майстрові гостра спостережливість при вивченні натури.

Гравюра — друкований відбиток на папері з малюнка, вирізьбленого на дошці.

3 Декоративно-ужиткове мистецтво. У XVI ст. в українському декоративно-ужитковому мистецтві з'являються нові риси, пов'язані з проникненням ренесансних орнаментальних мотивів.

Декоративно-ужиткове мистецтво — вид мистецтва, твори якого поєднують практичні та естетичні якості.

Гаптування — вишивка речей шовковими, укритими тонким шаром золота або срібла нитками.

Однак українські майстри вносять у них багато своєрідних рис, сполучаючи нові форми з традиційними прийомами та мотивами, виробленими в народному мистецтві.

У цей період відроджується скловаріння, що занепало в попередні століття.

У багатьох містах України поряд із ткацтвом починає розвиватися килимарство. Львівські майстри опанували мистецтво виготовлення оббивки для меблів із тисненої шкіри. Її вкривали різнокольоровим малюнком, що поєднував східні елементи орнаменту й розкішні ренесансні візерунки.

Найбільшого поширення в XVI ст. в Україні набули такі види декоративно-ужиткового мистецтва, як місцеве виробництво меблів, художнє литво та вироби з металу, керамічне виробництво, а також стародавні галузі — вишивання та гаптування.

У художній обробці металу українські майстри уславилися відливанням гармат, годинникарством, виробництвом нових видів зброї. Далеко за межами України були відомі вироби львівських ювелірів-золотарів.

Керамічні вироби українських майстрів XVI ст. здебільшого були вкриті геометричним орнаментом, зробленим спеціальним валяком, що нагадує мотиви вишивання. У цей же час усе більшого поширення набуває прийом розмальовування посуду мінеральними фарбами, золотою та зеленою полівою.

■ Портрет Роксолани. Кінець XVI — початок XVII ст.

■ Орнамент. Деталь плащаниці. 1655 р.

■ Голова Йосифа. Деталь плащаниці. Кінець XVI ст.

Майстри із гаптування працювали в багатьох українських містах, шляхетських і монастирських маєтках. Виготовлені ними речі мали великий попит серед заможних верств населення.

Неабияких успіхів досягли українські майстри у виготовленні меблів. Для потреб шляхти й міської знаті виготовлялися різьблені, оздоблені інкрустацією (слоновою кісткою, напівкоштовним камінням) або прикрашені мальованими орнаментами меблі. Найцінніші різьблені меблі виготовляли з горіха, але найчастіше згадуються меблі з липи. Одним із найпоширеніших предметів меблювання в XVI ст. була, як і раніше, скриня. Виготовлялося також чимало видів ліжок, столів, стільців, крісел.

! **Висновки.** У XVI ст. в українській архітектурі з'являються риси європейського ренесансного стилю. Потребами часу було обумовлено будівництво захисних споруд — фортець і замків.

▶ В українському образотворчому мистецтві поряд із традиційними жанрами (фрески, іконопис, книжкова мініатюра) з'являються нові — гравюра й портретний живопис. В іконописі та світському портреті спостерігається схильність до реалізму в зображенні персонажів.

▶ У декоративно-ужитковому мистецтві українські майстри вміло поєднували традиційні прийоми та мотиви з новими віяннями, які поширювалися з Європи.

? **Запитання та завдання**

1. Які пам'ятки архітектури входять до ансамблю площі Ринок у Львові?
- ◆ 2. Із якого матеріалу будувалася в XVI ст. переважна більшість замків?
3. Назвіть пам'ятки православної церковної архітектури XVI ст., які ви знаєте.
4. Назвіть основні види українського образотворчого мистецтва XVI ст.
5. Що таке книжкова мініатюра? 6. Що таке гравюра? 7. Які види декоративно-ужиткового мистецтва розвивалися на українських землях у XVI ст.?
- ▲ 8. Як розвивалися архітектура й містобудування в Україні в XVI ст.? 9. Охарактеризуйте основні здобутки українського образотворчого мистецтва. 10. Які факти свідчать про вплив ідей європейського Ренесансу на українське образотворче мистецтво? 11. Яких успіхів досягли в XVI ст. майстри українського декоративно-ужиткового мистецтва?
- ★ 12. Закінчіть складання таблиці «Розвиток української культури в XVI ст.» (с. 44).
- ★ 13. Відвідайте місцевий художній музей і підготуйте повідомлення про твори українського образотворчого та декоративно-ужиткового мистецтва XVI ст., які є в його експозиції.

Узагальнення знань за розділом «Українські землі в XVI ст.»

1. Складіть перелік подій з історії України XVI ст., які ви вважаєте найважливішими. Обґрунтуйте свій вибір.
2. Поясніть значення понять і термінів: «фільварок», «шляхта», «магдебурзьке право», «козак», «Запорозька Січ», «низове козацтво», «реєстрове козацтво», «козацькі клейноди», «козацька республіка», «федеративна держава», «церковні братства».
3. Назвіть імена видатних історичних діячів цієї доби. У чому ви вбачаєте їхній внесок в історію України XVI ст.?
4. Виконайте завдання за історичною картою. 1) Прослідкуйте, як змінювалася територія розселення українців у XVI ст. Порівняйте її із сучасними кордонами України. 2) Як упродовж XVI ст. змінювалася державна належність українських земель? Визначте, які українські землі під владою яких держав перебували. 3) Назвіть воєводства, утворені на українських землях у складі Речі Посполитої, та їхні центри. 4) Покажіть місця розташування козацьких січей та володіння Війська Запорозького в XVI ст. 5) Визначте, які території були охоплені козацькими війнами 90-х рр. XVI ст. 6) Покажіть, де були створені найвизначніші культурні пам'ятки цієї доби.
5. Якою була структура українського суспільства в XVI ст.? Порівняйте становище його верств і прошарків.
6. Охарактеризуйте причини та наслідки виникнення українського козацтва. Обговоріть у групі.
7. Якими були передумови та причини укладення Люблінської унії? Проаналізуйте, які зміни відбулися внаслідок Люблінської унії на українських землях. Обговоріть у групі.
8. Як розвивалося церковне життя на теренах України в XVI ст.?

Тестові завдання для підготовки до тематичного оцінювання за розділом «Українські землі в XVI ст.»

1. Який із наведених станів українського суспільства XVI ст. вважався напівпривілейованим?
А шляхта
В міщани
Б селяни
Г духовенство
2. Коли було прийнято «Уставу на волоки»?
А 1529 р.
В 1566 р.
Б 1557 р.
Г 1569 р.

3. На які адміністративно-територіальні одиниці поділялися українські землі у складі Речі Посполитої?

А князівства	Б полки
В воєводства	Г губернії
4. У якому з українських міст у 1542 та 1544 рр. виникли перші церковні братства?

А Львів	Б Київ
В Луцьк	Г Брацлав
5. Укажіть ім'я автора поеми «Роксоланія», написаної в жанрі новолатинської поезії.

А С. Зизаній	Б С. Кленович
В І. Вишенський	Г І. Борецький
6. Перша згадка про українських козаків у писемних джерелах датована

А 1475 р.	Б 1489 р.
В 1524 р.	Г 1569 р.
7. Як називали заплаву Дніпра, що простягалася з обох його боків від острова Хортиця приблизно на 100 км і мала ширину від 3 до 25 км?

А Дике Поле	Б Дніпровський Низ
В Запорожжя	Г Великий Луг
8. Яку назву мала перша Запорозька Січ, що утворилася наприкінці 70-х — на початку 80-х рр. XVI ст.?

А Томаківська	Б Микитинська
В Базавлуцька	Г Чортомлицька
9. Який король Речі Посполитої погодився прийняти на державну службу та вписати до реєстру 500 козаків, визначивши у спеціальній «Постанові щодо низовців» їхні права й обов'язки?

А Сигізмунд I	Б Сигізмунд II Август
В Стефан Баторій	Г Сигізмунд III
10. Укажіть рік видання Острозької Біблії.

А 1578 р.	Б 1581 р.
В 1585 р.	Г 1595 р.
11. Який предмет крім граматики, риторики, арифметики, геометрії, астрономії та музики входив до «семи вільних наук»?

А географія	Б історія
В діалектика	Г природознавство

- 12.** Назвіть першу споруду з ансамблю Успенської церкви у Львові, збудовану в 1564—1578 рр.
- А** Чорна кам'яниця
 - Б** вежа Корнякта
 - В** Успенська церква
 - Г** каплиця Трьох Святителів
- 13.** Установіть відповідність між історико-географічними назвами та їх визначеннями.
1 Дике Поле	А Заплава Дніпра, що простягається з обох його боків від острова Хортиця приблизно на 100 км, завширшки від 3 до 25 км
2 Дніпровський Низ	Б Не обжиті осілим населенням степи між Дюном, Верхньою Окою й лівими притоками
3 Великий Луг	В Райони, які найчастіше зазнавали нападів козаків-запорозжців на узбережжі Чорного моря
4 Запорозжя	Г Території з обох боків Дніпра, розташовані за його порогами
	Д Землі в нижній течії Дніпра на південь від дніпровських порогів
- 14.** Установіть хронологічну послідовність подій.
- А** Створення королем Речі Посполитої С. Баторієм полку з 500 українських реєстрових козаків
 - Б** Прийняття Третього Литовського статуту
 - В** Початок козацького повстання під проводом С. Наливайка
 - Г** Початок козацького повстання під проводом К. Косинського
- 15.** Які твердження характеризують політичний і військовий устрій Війська Запорозького до 30-х рр. XVII ст.? (Виберіть три правильні відповіді.)
- 1** Роль виконавчо-розпорядчого зібрання Війська Запорозького виконувала козацька рада
 - 2** Гетьмана Війська Запорозького обирала військова старшина
 - 3** Гетьман мав вищу судову й виконавчу владу, був головнокомандувачем і представляв Військо Запорозьке під час переговорів
 - 4** Козацька рада обирала гетьмана й військову старшину
 - 5** У розпорядженні гетьмана були обозний, який очолював військову канцелярію, і два осавули-порученці гетьмана
 - 6** Полковий територіально-військовий устрій козацтва почав формуватися після укладання Куруківської угоди 1625 р.
 - 7** Запорозька Січ була центром реєстрового козацтва

РОЗДІЛ II. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ НАПРИКІНЦІ XVI — У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

§ 8. Берестейська церковна унія та її наслідки

Опрацювавши цей параграф, ви зможете: визначати передумови, особливості укладання та результати Берестейської церковної унії; характеризувати розвиток полемічної літератури; пояснювати поняття і терміни «греко-католицька церква», «полемічна література», «Берестейська церковна унія».

- ▶ 1. Якими були особливості церковного життя на українських землях у XVI ст.?
- 2. Що таке право патронату? Яку роль воно відігравало в церковному житті?
- 3. Як вплинуло на церковне життя укладення Люблінської унії?

1 **Передумови укладення Берестейської церковної унії.** Європейські державні та церковні діячі неодноразово обговорювали питання відновлення єдності християнської церкви. Інтерес до цієї справи особливо посилювався в умовах розгортання Контрреформації. Католицька церква активізувала свої намагання розширити вплив на Сході з метою об'єднання католиків та православних під зверхністю папського престолу. У Речі Посполитій ідею об'єднання (унії) православної й католицької церков пропагували єзуїти. У 1577 р. польський проповідник-єзуїт **Петро Скарга** видав книгу **«Про єдність церкви Божої під одним пастирем...»**, у якій доводив необхідність об'єднання двох церков.

Питання церковної унії обговорювалося представниками Папи Римського з українсько-білоруською православною знаттю. Загалом вона прихильно ставилася до можливого об'єднання за умови, що воно відбудеться на засадах рівноправності. Завдяки унії вона прагнула оновити православну церкву, наблизити її до потреб часу.

Українсько-білоруські православні єпископи, які поділяли унійні настрої, вбачали в об'єднанні шлях до подолання кризи православної церкви й оздоровлення церкви в цілому. Вони вважали, що завдяки цьому позбудуться принизливої для духовенства залежності від торгово-ремісничого люду, об'єданого в братства; унія сприятиме досягненню православними фактичної рівності в правах із католиками в Речі Посполитій, дозволить православним ієрархам, як і католицьким, отримати місця в сенаті.

Польська влада всіляко підтримувала прагнення уніатських православних ієрархів, вважаючи, що єдина віра є чинником зміцнення держави. Церковна унія розглядалася, по-перше, як шлях до остаточного закріплення українських і білоруських земель, по-друге, як перехідний етап до чистого католицизму і, нарешті, як засіб денаціоналізації українців та білорусів, оскільки із церковною латинізацією пов'язувалася й колонізація.

В українському суспільстві були також противники об'єднання церков, яких очолював князь **Костянтин-Василь Острозький**. Спочатку він ставився до унії прихильно. Князь і його прибічники вважали, що до унії повинна увійти вся східна церква, а об'єднання має відбутися на засадах рівноправності православної та католицької церков. Проте усвідомлення того, що влада Речі Посполитої та представники Папи Римського прагнуть іншого, перетворило князя на противника унії.

2 Церковні собори в Бересті 1596 р. та утворення греко-католицької церкви.

За наполяганням Папи Римського польський король **Сигізмунд III** скликав церковний собор у місті **Берестя**, де мало відбутися урочисте проголошення унії. Для участі в його роботі прибули митрополит і його єпископи. **16 жовтня 1596 р.** собор розпочав роботу.

■ Митрополит
М. Рогоза

Однак уже на початку роботи прихильники унії церков і традиційного православ'я не знайшли спільної мови й розділилися на два окремі собори. Противники об'єднання на окремому православному соборі засудили діяльність митрополита **Михайла Рогози** та тих єпископів, які прийняли унію. У свою чергу, митрополит і вірні йому єпископи на своєму соборі офіційно затвердили акт унії православної та католицької церков.

За умовами Берестейської унії православна церква зберігала східний обряд, церковнослов'янську мову, виборне право на заміщення митрополита та єпископів, юліанський календар і право одружуватися для нижчого духовенства. Одночасно визнавалася зверхність

Папи Римського як першоієрарха всієї християнської церкви та приймалася католицька догматика.

У результаті Берестейської унії на українських землях виникла гре-

Греко-католицька церква — церква, утворена на українських і білоруських землях у результаті Берестейської церковної унії 1596 р.

ко-католицька церква. Фактично замість однієї церкви утворилися дві, розпочалася тривала боротьба «Русі з Руссю» — між православними і греко-католиками. Проголошеного зрівняння в правах греко-католиків і католиків не відбулося. Обіцяних місць у сенаті греко-католицькі єпископи не отримали. У ситуації існування права патронату в Речі Посполитій від світської влади залежало, яка саме церква (греко-католицька чи православна) існуватиме на підвладній їй території.

Назва «греко-католицька церква» має історичне походження. До укладення Берестейської церковної унії українські й білоруські православні на землях, що входили до Речі Посполитої та підпорядковувалися константинопольському патріарху, вважали себе належними до східного грецького обряду християнства й казали, що сповідають «грецьку віру». Після унії для вирішення тих, хто її підтримав, у Римі стали вживати назву «греко-католики». Проте вже у 20-х рр. XVII ст. прихильників унії частіше визначали як «руси́нів-католиків», або «з'єднаних», а вірних православ'ю — як «нез'єднаних», або «схизматиків». Офіційну назву «греко-католики» вперше запровадила для своїх підданих австрійська імператриця Марія Терезія наприкінці XVIII ст.

У складних умовах загострення протистояння на ґрунті віросповідання греко-католицьке духовенство стало чинити опір спробам католицької церкви за допомогою унії окатоличити й полонізувати українське населення. Відстоюючи національну ідентичність, греко-католицька церква довела, що вона є українською церквою.

Українська православна церква, яку влада Речі Посполитої поставила поза законом, не скорилася й продовжувала шукати шляхи для свого оновлення. У цьому вона спиралася на підтримку українських православних шляхтичів, міщан і нової суспільної верстви — козацтва. Захист православ'я став одним із головних гасел українського народу в національно-визвольній боротьбі першої половини XVII ст.

3

Розвиток полемічної літератури. Наприкінці XVI — у першій половині XVII ст. на українських землях значного поширення набули твори **полемічної літератури**, автори яких, дотримуючись певних поглядів на релігію та церкву, намагалися спростувати позиції своїх противників.

Полемічна література — літературно-публіцистична творчість церковно-релігійного та національно-політичного змісту в Україні XVI—XVII ст.

Першим помітним твором полемічної літератури в Україні вважається написана за дорученням князя К.-В. Острозького відповідь аріанина Мотовила на книгу П. Скарги «Про єдність церкви Божої під одним пастирем...». Одним із перших православних письменників-полемістів став ректор Острозької школи **Герасим Смотрицький**. У виданих 1587 р. творах «Ключ Царства небесного» і «Календар римський новий» він різко критикував католицизм і папство, захищав православ'я й обґрунтовував шкідливість календарної реформи Папи Григорія XIII. Твори цього жанру значно поширилися в Україні у зв'язку з підготовкою й укладенням Берестейської унії. Найвідомішими православними письменниками-полемістами були **Клірик Острозький, Стефан Зизаній, Мелетій Смотрицький, Іван Вишенський, Іов Борецький, Захарія Копистенський**.

Важливу роль у боротьбі українського народу за свою віру й мову відіграв твір невідомого автора початку XVII ст. «Пересторога». Його автор яскраво й образно зобразив гноблення православних католиками на теренах Речі Посполитої, а шляхом протидії цьому вважав поширення знань, освіти, книгодрукування й діяльності братств.

У своїх творах письменники-полемісти засуджували Берестейську унію й тих православних ієрархів, які її підтримали. Вони палко обстоювали православну віру та критикували вчення католицької церкви. У православ'ї полемісти вбачали найважливіший чинник самозбереження українського народу, закликали всіх небайдужих захистити батьківську віру.

Висновки. Укладення Берестейської унії призвело до появи Української греко-католицької церкви. Водночас в українському суспільстві загострилося протистояння на віросповідному ґрунті.

► Поява полемічної літератури сприяла формуванню національної свідомості українського народу.

Запитання та завдання

1. Як ставилися до ідеї об'єднання церков єзуїти? 2. Як ставився до ідеї об'єднання церков князь К.-В. Острозький і його прибічники? 3. Коли було укладено Берестейську церковну унію? 4. Яку назву мала об'єднана церква, утворена в результаті унії? 5. Що таке полемічна література? 6. Назвіть найвідоміших православних письменників-полемістів.
- ▲ 7. Якими були передумови укладення Берестейської унії? 8. Які наслідки мало укладення Берестейської унії? 9. Поясніть, як ви розумієте вислів про

те, що унія розпочала тривалу боротьбу «Русі з Руссю». **10.** Як впливав на релігійну ситуацію в Україні розвиток полемічної літератури?

- ✦ **11.** За картою атласу «Церковне життя на українських землях у складі Речі Посполитої XVI — першої половини XVII ст.» назвіть: 1) православні єпархії Київської митрополії; 2) православні єпархії, які прийняли Берестейську унію. **12.** Складіть характеристику Берестейської унії за планом: 1) передумови укладення; 2) причини укладення; 3) дата підписання унії; 4) основні положення; 5) результати та наслідки.
- ★ **13.** У протистоянні, яке виникло між православними та греко-католиками після укладення Берестейської унії, протестантські громади відразу взялися допомагати православній церкві. Чим, на вашу думку, це було обумовлено? Яких засобів боротьби з католицькою церквою протестанти могли навчити православних?

§ 9. Соціально-економічний розвиток українських земель*

✓ **Опрацювавши цей параграф, ви зможете:** пояснювати, як відбувалося зростання магнатського володіння на українських землях; визначати основні наслідки розвитку фільваркового господарства; розповідати про розвиток українських міст; аналізувати зміни, які відбулися в цей час у становищі селян і міщан; пояснювати поняття і терміни «латифундія», «товарне виробництво», «загородники», «комірники».

- ▶ **1.** Назвіть особливості економічного життя українських земель у першій половині XVI ст. **2.** Коли було укладено Люблінську унію? **3.** Якими були основні наслідки Люблінської унії для українських земель? **4.** Що таке фільварок?

1 **Зростання магнатського землеволодіння.** У першій половині XVII ст. на українських землях швидко зростало магнатське землеволодіння. До цього **магнатів** підштовхувало зростання на західноєвропейських ринках попиту на хліб та іншу сільськогосподарську продукцію. У Галичині розташовувалися маєтності Потоцьких, Собеських, Даниловичів, Одровонжів та інших у формі «ключів» — кількох сіл і містечок, що управлялися як єдиний господарський комплекс. У 1629 р. в Брацлавському воєводстві 80 % усіх селянських і міщанських дворів належало 18 магнатам,

* Параграф для поглиблення знань. Розглядається факультативно або за рахунок резервної години програми.

Магнат — у ряді країн Європи (зокрема в Речі Посполитій, Угорщині, на українських і білоруських землях) у ранньомодерну добу — великий землевласник, представник аристократичної верхівки суспільства.

Латифундія — велике приватне земельне володіння.

у Волинському воєводстві 75 % селянських господарств перебувало в **латифундіях** магнатів. Саме на Волині розташовувалася «Острожчина» — володіння князів Острозьких. Крім цього, володіння К.-В. Острозького на початку XVII ст. були в Брацлавському, Київському, Русь-

кому, Сандомирському, Краківському, Берестейському, Мінському, Новогрудському, Вітебському та Віленському воєводствах. У них налічувалося 620 населених пунктів, серед яких було 38 міст. Проте найбільшими були волинські володіння князя.

На Лівобережжі своїми розмірами вирізнялися маєтності Вишневецьких із центром у Лубнах. До «Вишневецьчини», як називали її сучасники, наприкінці 30-х рр. XVII ст. входило 39,6 тис. селянських дворів, 56 міст і містечок. Усього у Вишневецьких, що мали також землі на Поліссі, Поділлі, Волині й Галичині, було майже півмільйона «підданих» — посполитих (селян) і міщан.

Великі земельні маєтності в інших місцевостях України мали також родини Збаразьких, Хоткевичів, Корецьких, Ружинських, Замоїських та інших.

Земельні багатства магнатів зростали за рахунок успадкування, купівлі або захоплення маєтків, укладення вигідних шлюбів, заселення окраїнних територій, дарувань із боку королів. Права магнатів на володіння землями затверджувалися королівськими грамотами.

2 Поширення фільварків. Розвиток товарного виробництва. Зростання попиту на сільськогосподарську продукцію спонукало землевласників до перетворення своїх маєтків на фільварки. Урожайність у фільварках, особливо великих, була вищою порівняно із селянськими господарствами. У фільваркових господарствах першої половини XVII ст. вирощували зернові, влаштовували городи, ставили на відгодівлю волів, розводили птицю, займалися рибництвом.

Одночасно з поширенням фільварків розгортався процес освоєння окраїн, унаслідок чого в Україні набагато зросла площа оброблюваних земель. Сільське господарство поширилося на нові місцевості Східного Поділля, південну частину Київщини й Лівобережжя та Слобожанщину. Проте регіоном найбільш розвинутого землеробства залишалися Белзщина, Холмщина, Волинь, Західне Поділля й частково Галичина.

Із появою фільварків був пов'язаний розвиток товарного виробництва, за якого продукція виготовлялася не для власного споживання, а на продаж. Одночасно із цим значні суспільні зміни відбулися в середовищі магнатів і шляхти.

Упродовж першої половини XVII ст. в сільському господарстві українських земель зростало виробництво товарів на продаж. Із фільварків на ринки пани відправляли великі валки з різним зерном і виручали за його продаж значні суми грошей. У багатьох маєтках щорічно для продажу на ринку відгодовували 100—300 волів, в окремих фільварках зустрічалися кінські заводи. Вирощування породистих коней для потреб війська й знаті забезпечувало великі прибутки їхнім власникам.

Свідченням залучення магнатів і шляхти до товарного виробництва було зростання кількості млинів, крупорюшок, гуралень, броварень, чинбарень тощо.

Із розповіді польського публіциста С. Старовольського про зміни, які відбувалися в середовищі шляхти в першій половині XVII ст.

За старих часів вважалося обов'язком селянина обробляти землю, а купця — займатися світськими справами. Шляхтич же віддавався рицарській справі й безперервно воював. Тепер у нас нема вояків... зате є корчмарі, гендлярі й посередники... Найбільшим подвигом у нас вважається знати дорогу, якою женуть биків із маєтку до Гданська, бо всі заможні торгують волами, кіньми, вином, медом... рибою... усяким хлібом... Усе, що їх піддані мають у себе для продажу, вони наказують нести на панський двір, скуповують за найнижчими цінами і відправляють до міста... Туди ж вони посилають і свої продукти.

? Які зміни відбулися в середовищі шляхти внаслідок розвитку товарного виробництва?

3

Розвиток міст. У цей період, як і раніше, на українських землях зростали старі міста й містечка та з'являлися нові. Зокрема, упродовж другої половини XVI — першої половини XVII ст. були засновані десятки нових міст і сотні містечок: Конотоп, Фастів, Гадяч, Миргород, Яготин, Умань, Бориспіль тощо. У 40-х рр. XVII ст. найбільшими за кількістю населення були Львів (15—18 тис. осіб), Київ (15 тис. осіб), Меджибіж (12 тис. осіб), Біла Церква (10,7 тис. осіб). Однак типовими були міста з 2—3 тис. жителів. Від міст держава або магнати-власники отримували значні доходи — збори з ремісників і торговців, плата за проїзд через

■ Косовиця

■ Жнива. Гравюра XVII ст.

■ Водяні колеса.
Гравюра XVII ст.

місто, за місце на ринку тощо. Деякі міста давали своїм власникам у 50 разів більше прибутку, ніж села, на місці яких вони виникли.

Міста, які належали державі (королівські), були адміністративними центрами й управлялися найчастіше на основі магдебурзького права. Проте більшість міст (близько 80 %) становила приватну власність або належала церкві. Так, із 206 міст у Київському воєводстві королівських було 46, приватновласницьких — 150, церковних — 10. Окремі приватні й церковні міста також користувалися магдебурзьким правом. Деякі магнати володіли багатьма містами. Так, С. Конецпольському лише на Брацлавщині належало 170 міст і містечок.

У першій половині XVII ст. в розвитку міського ремесла з'явилися нові явища. У містах почала зростати кількість позацехових майстрів-партачів, насамперед за рахунок вихідців із сіл. У Львові в цей час вони становили понад 40 % усіх ремісників. Цехи намагалися боротися з ними, але найчастіше безуспішно, крім того, партачів підтримували, виходячи з власних інтересів, шляхта й міська влада.

На окремих підприємствах стали впроваджуватися машини, виникав поділ праці й використовувалася наймана праця, тобто розпочався перехід до мануфактурного виробництва. Наприклад, водяні колеса на початку XVII ст. застосовувалися на папірні у Брюховичах під Львовом, а поділ праці між найманими робітниками спостерігався там, де виробляли великі гармати й дзвони, — у майстернях Львова, Черкас, Остра, Білої Церкви.

4 Становище селян і міщан. Поширення фільварків на українських землях супроводжувалося скороченням селянських наділів, зростанням кількості малоземельних і безземельних селян. Одні з них користувалися половиною наділу, інші — чвертю. Найбіднішою частиною селянства були **загородники** (городники), що найчастіше мали лише

один город (загороду), і **комірники**, які не мали навіть власного житла, хоча дехто з них тримав худобу.

Одночасно зі скороченням селянського землекористування зростала експлуатація селян. Відбувалося закріпачення селян, пани на власний розсуд визначали їм панщину, повинності й податки, розпоряджалися їхнім майном і навіть життям. Унаслідок цього селянин перетворювався на повністю безправний придаток фільварку, предмет дарування, продажу та купівлі.

Упродовж XVII ст. різко погіршилося економічне, соціальне та правове становище селян у всіх регіонах України. Найважчим воно було в Берестейському, Підляському, Руському, Белзькому, Волинському, західній частині Подільського й на правобережжі Київського воєводства, де панщина селян-кріпаків сягала трьох-шести днів на тиждень. На середину XVII ст. в результаті безперервного закріпачення вільних селян в Україні залишилося дуже мало.

З опису умов життя селян Середнього Подніпров'я в 30—40-х рр. XVII ст. Г. Л. де Бопланом

Тутешні селяни заслуговують на співчуття. Вони надзвичайно бідні, бо мусять тричі на тиждень відбувати панщину своїми кінями і працею власних рук. Крім того, залежно від розмірів наділу, повинні давати відповідну кількість зерна, безліч каплунів, курей і качок перед Великоднем, Трійцею та Різдом. До того ж мають возити своєму панові задарма дрова та відбувати багато інших робіт... Ще вимагають від них грошових податків. Крім того, десятину з баранів, поросят, меду, усяких плодів,— а кожні три роки — і третього волика... Проте це ще не найважливіше, оскільки пани мають необмежену владу не тільки над їхнім майном, але й над їхнім життям; ось яка велика свобода польської шляхти (яка живе неначе в раю, а селяни ніби перебувають у чистилищі).

- ?** 1. Якою була панщина селян? 2. Які податки й повинності стягувалися із селян? 3. Які факти свідчать про безправне становище селян?

У містах із розвитком ремесла, промислів і торгівлі поглиблювалося соціальне розшарування. Патриціат дедалі більше збагачувався й керував усім міським життям. Він не допускав до участі в управлінні містами середній за майновим становищем прошарок міщан. У свою чергу, міщани прагнули звуження сфери впливу патриціату й розширення своїх прав. Зростала кількість збіднілих цехових майстрів, підмайстрів, учнів і партачів, незадоволених своїм становищем та обмеженнями в правах.

У першій половині XVII ст. значну кількість міського населення становили козаки й жовніри військових залог. Перш за все це стосувалося міст і містечок Подніпров'я та Брацлавщини. Так, у 1616 р. в Каневі, Корсуні, Білій Церкві, Чигирині, Черкасах, Богуславі, Переяславі було в середньому понад 75 % козацьких дворів.

Строкатим був національний склад жителів міст. Основну частину населення становили українці. Крім них у містах жили поляки, литовці, євреї, росіяни, білоруси, молдавани, угорці, вірмени, греки тощо. Заможні іноземці займалися торгівлею, орендою маєтків і промислів, викупом мит.

Збереглися різноманітні обмеження для жителів міст із православних українців. Зокрема, у 1620 р., за повідомленнями сучасника, у Львові той, «хто дотримується грецької віри і не перейшов в унію, той не може жити в місті, міряти ліктем і квартою, бути прийнятим у цех».

Населення міст зазнавало постійного гноблення. У королівських містах, навіть тих, що мали магдебурзьке право, міщани потерпали від свавілля королівської адміністрації. У приватновласницьких містах жителі були змушені відбувати панщину на полі, чистити ставки, зводити греблі, давати до війська з відповідним спорядженням вибранців, споруджувати, ремонтувати й охороняти замки тощо. Власники міст і містечок часто віддавали їх в оренду й застава, а фактично — на пограбування й розорення. Багато лиха завдавали магнатські чвари і свавілля шляхетських військ, що супроводжувалося пограбуваннями та насильством.

Висновки. В умовах панування Речі Посполитої на українських землях з'явилися величезні земельні володіння магнатів і шляхти.

▶ У сільському господарстві провідним виробником товарної продукції стали фільварки.

▶ Упродовж першої половини XVII ст. зростала кількість міст та їх населення.

▶ Унаслідок поширення фільварків становище переважної більшості українських селян погіршилося.

▶ Широкі маси міського населення потерпали від свавілля королівської адміністрації або власників міст, а також від національно-релігійних утисків.

Запитання та завдання

1. Що таке латифундія? 2. Назвіть імена магнатів, які мали великі маєтності в Україні. 3. Яке виробництво називається товарним? 4. Яким був відсоток міщан у складі українського населення в 40-х рр. XVII ст.? 5. Яке місто в першій половині XVII ст. було в Україні найбільшим за кількістю населення? 6. Від кого залежала більшість українських міст? 7. Скільки ремісничих спеціальностей існувало в цей період? 8. Хто такі загородники й комірники? 9. У яких регіонах України виникали міста й містечка зі значною кількістю козаків у складі населення?
- ▲ 10. Як відбувалося зростання магнатського землеволодіння на українських землях? 11. Якими були причини й наслідки поширення фільваркових господарств? 12. Охарактеризуйте розвиток українських міст у першій половині XVII ст. 13. Які зміни відбулися в становищі селян і міщан?
- ✦ 14. Складіть у зошиті розгорнутий план за темою «Особливості соціально-економічного розвитку українських земель у першій половині XVII ст.».
- ★ 15. У чому виявилось загострення суперечностей соціально-економічного розвитку України в першій половині XVII ст.?

§ 10. Кримське ханство

Опрацювавши цей параграф, ви зможете: дізнатися, яким було політичне життя Кримського ханства; визначати особливості економічного розвитку Криму; розповідати про зовнішню політику кримських правителів; пояснювати поняття і терміни «курултай», «Гірей», «бей», «диван», «муфтії».

- ▶ 1. Коли і як утворилося Кримське ханство? 2. Яку політику здійснювали кримські хани щодо українських земель? 3. Покажіть на карті в атласі територію Кримського ханства та шляхи набігів кримських татар.

1 Політичне життя. У XVII ст. із численних земель колишньої Золотої Орди вціліло лише Кримське ханство. Воно займало менше половини території Кримського півострова. Ряд населених пунктів і територій входили до складу Османської імперії. Вони становили окрему адміністративну одиницю із центром у місті Кафі. В усіх фортецях на південному узбережжі розташовувалися турецькі гарнізони. У Стамбулі постійними заручниками були декілька синів і братів хана. Турецький султан у своїх інтересах підтримував політичну роздробленість на півострові. Як халіф він очолював усе мусульманське духовенство Криму та забезпечував йому

повну незалежність від ханської влади. Сама система призначення ханів значно послаблювала їхню роль. До отримання ханського титулу вони, як правило, жили й виховувалися при дворі султана і тому не могли створити собі в Криму міцного ґрунту та надійних зв'язків.

За формою державного правління Кримське ханство було ставно-представницькою обмеженою монархією. Хан, який стояв на чолі держави, мав широкі повноваження, був головою виконавчої та судової влади. За давніми звичаями хана із династії Гіреїв обирала татарська знать на з'їзді — **курултаї**. Проте вирішальне слово в призначенні нового хана належало турецькому султану.

Усього за період існування ханства ним правили 47 ханів, із яких лише десятеро померли своєю смертю.

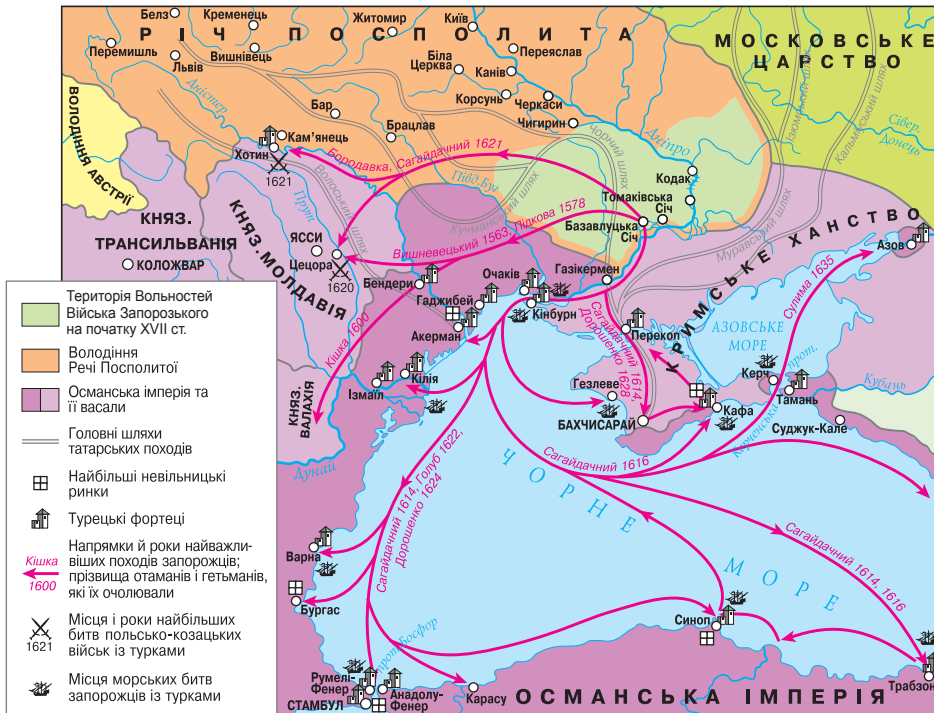
За державним устроєм Кримське ханство було децентралізованою державою, поділеною на сім **бейликів**, очолюваних могутніми **бейами** — головами найбільш знатних родів. Вони мали свої війська й органи влади. Бей могли відмовитися брати участь у походах, проголошуваних ханами, або здійснювати самостійні походи.

Влада хана обмежувалася **диваном** — своєрідною державною радою з найвищих осіб ханства, що вирішувала найважливіші внутрішні й зовнішні проблеми, та **муфтієм** — головою кримських мусульман, другою за значенням особою після хана, що слідував за відповідністю ханських рішень нормам ісламу.

2 Соціально-економічний розвиток. Заняття населення відрізнялися залежно від природних умов півострова. Серед татар Південного берега Криму були поширені садівництво та виноградарство. Тут вирощували близько 50 сортів винограду. Займалися також рибальством, тваринництвом, городництвом, вирощуванням тютюну. Населення степового Криму, яке із другої половини XVI ст. перейшло до осілого способу життя, займалося землеробством, забезпечуючи зерном весь Кримський півострів. Важливою галуззю господарства тут також залишалося розведення коней і овець.

Разом із цим швидко почали зростати міста. Найбільшим був Бахчисарай, що з 1532 р. став столицею ханства. Міста були центрами ремесла й торгівлі. Тут продавали пшеницю, вино, продукти тваринництва, рибу, ремісничі вироби. Предметом торгівлі був і «живий товар» — раби. Найбільший невільничий ринок існував у Кафі.

Піддані кримського хана належали до різних народів і сповідували різні релігії. Усе населення півострова поділялося на чотири

■ Запорозька Січ у XVI — першій половині XVII ст.

мілети — національно-релігійні громади: мусульманську, грецьку (православну), іудейську та вірменську. Члени громад жили зазвичай в окремих селищах і кварталах міст. Усіма правами в державі користувалися лише мусульмани, що були найчисленнішою громадою. Лише вони несли військову повинність і мали за це податкові та інші пільги.

Більшість населення півострова складала прості вільні люди. Кріпацтва не існувало. Земля перебувала у володінні селянських громад, знаті та хана. Хан, розподіляючи землі серед місцевої знаті, не зачіпав володіння громад. Ліси та пасовища вважалися спільною власністю, оскільки, як вважають мусульмани, те, що існує на землі, створене Аллахом і не може належати комусь особисто. Селяни були зобов'язані відпрацювати тиждень на рік на бея, мурзу та хана і сплачувати десятину — своєрідний податок, який призначався на загальнодержавні потреби.

3 опису кримських татар-воїнів Г. Л. де Бопланом

Вони озброєні шаблею, луком із сагайдаком із 18—20 стрілами; за поясом у них ніж, кресало, щоб добувати вогонь, шило й п'ять або шість сажнів ремінних шнурів... Лише найзаможніші носять кольчугу, інші ж, не маючи нічого, йдуть на війну, вважають, що вони великі. Усі вони дуже сміливі та вправні на конях... і настільки спритні, що на повному чвалі перестрибують з одного коня, який заспаєється, на іншого, якого ведуть за вуздечку, щоб швидше тікати під час погоні. Кінь, не відчуваючи на собі господаря, відразу ж перебігає праворуч від нього, тримаючись весь час поруч із ним, щоб бути у зручному місці, коли вершник схоче пересісти на нього з тією спритністю, яка їм властива при перестрибуваннях. Ось як ці коні привчені служити своїм господарям...

1. Які особливості військового мистецтва татарських воїнів наводить автор джерела? 2. Порівняйте військове мистецтво кримських татар і запорозьких козаків.

3 Зовнішня політика. Васальна залежність Кримського ханства від Османської імперії обумовлювала характер його зовнішньої політики, що відповідала інтересам турецького султана.

Найнебезпечнішим своїм противником Кримське ханство вважало Московську державу, тому неодноразово вступало в політичні союзи з Польщею проти Московії. Кримські хани регулярно здійснювали більш або менш успішні походи на землі свого північно-східного сусіда. У свою чергу, московські царі відправляли послів до Бахчисарая, відкуповувалися подарунками і грошима, одночасно не припиняючи спроб відвоювати вихід до північних морів.

Північним сусідом ханства була Річ Посполита, до складу якої входили українські землі. Кордон із Кримським ханством проходив через Степ, де від XVI ст. кочували підвладні хану ногайські орди. Південноукраїнські землі тривалий час залишалися незаселеним Диким Полем, оскільки таке небезпечне сусідство не дозволяло тут жити спокійно. Від набігів ногайських орд і татар страждали також інші регіони українських земель. Худоба, майно та самі люди ставали їхньою здобиччю. Лише в першій половині XVII ст. з українських земель татари забрали в рабство близько 300 тис. осіб. Їх продавали на невільничих ринках Кафи і Гезлеве, вивозили до Османської імперії та інших країн.

Оскільки влада Речі Посполитої не могла забезпечити захист населення України, це завдання взяли на себе козаки. Однак вони

не обмежувалися захистом, а й самі здійснювали походи до татарських і турецьких володінь, також захоплюючи численних бранців.

Татари виробили досить своєрідну тактику набігів. Коли татарська орда вторгалася на українські землі, то спочатку вона два-три дні відпочивала неподалік від кордону. Потім військо ділилося на три загони, що рухалися в різних напрямках. Кожен із них, у свою чергу, також поділявся на дрібніші загони, що рушали певним маршрутом. Підходячи до населеного пункту, татари оточували його з усіх боків, придушували опір, грабували, забирали людей, худобу, майно і, навантажені, відступали, уникаючи зустрічей із козаками.

Висновки. Кримське ханство — татарська феодальна держава в Криму, що у своєрідній формі поєднувала елементи родоплемінного народовладдя і східної монархії.

► Кримське ханство за весь період свого існування ніколи не жило самостійним життям. У XVI—XVII ст. воно було васальною державою Османської імперії, інтереси та плани якої знаходили відображення в його політиці.

► Кримське ханство мало досить численну напівкочову складову свого населення, що була рушійною силою набігів татар на сусідні країни.

Запитання та завдання

1. Яке місто в XVI—XVII ст. було столицею Кримського ханства? 2. Як у ханстві називали вождів семи найбільших родів? 3. Чим займалися татари, що заселяли південний берег півострова? 4. На які чотири громади поділялося все населення півострова? 5. Кого Кримське ханство вважало своїм найнебезпечнішим противником? 6. Скільки населення вивезли татари з українських земель у першій половині XVII ст.
- ★ 7. Охарактеризуйте політичне життя Кримського ханства. 8. Визначте особливості соціально-економічного розвитку Кримського ханства. 9. Якою була зовнішня політика ханства стосовно його сусідів?
- ★ 10. Прослідкуйте за картою атласу напрямки набігів татар на українські землі. 11. Складіть у зошиті таблицю «Особливості внутрішньої і зовнішньої політики Кримського ханства».
- ★ 12. Чи можна вважати захоплення невольників на продаж, яким займалися кримські татари на українських землях, неприпустимим для тих часів? Висловіть свою думку, спираючись на факти зі всесвітньої історії.

§ 11. Походи козаків першої чверті XVII ст. Петро Конашевич-Сагайдачний

 Опрацювавши цей параграф, ви зможете: пояснювати, чому перші два десятиліття XVII ст. називають добою героїчних походів українського козацтва; характеризувати діяльність гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного; визначити роль і наслідки участі українського козацтва в Хотинській війні; пояснювати поняття і терміни «ясир», «яничар», «каторга», «гарем», «героїчні походи», «Хотинська війна».

- ▶ 1. Яким було військово мистецтво козаків? 2. Яку роль відігравали козаки в захисті південних кордонів українських земель у другій половині XVI ст.?
3. Як козацтво підтримувало православну церкву в першій половині XVII ст.?

1 **Передумови походів козаків першої чверті XVII ст.** На початку XVII ст. українське козацтво набуло сили та відіграло роль важливого чинника не лише в Речі Посполитій, але й на міжнародній арені. Козацтво стало основною перешкодою для турецько-татарських нападів на українські землі, захищаючи їх від набігів і водночас здійснюючи походи до татарських і турецьких володінь. Це створювало чимало ускладнень у відносинах Речі Посполитої з Кримським ханством та Османською імперією, але й сприяло тому, що козацтво ставало відомим у Європі. У ньому вбачали захисника європейської християнської цивілізації від наступу ісламського світу.

На початку XVII ст. татарські війська неодноразово з'являлися на українських землях. Вони брали **ясири**, захоплюючи чоловіків, жінок і дітей. Тих, хто чинив опір, убивали. Полонених продавали на невільницьких ринках. Українські дівчата та жінки потрапляли до **гаремів** або ставали служницями. Хлопчиків-підлітків забирали до військових казарм, щоб виховати з них **яничарів**. На чоловіків чекала виснажлива праця на будівельних роботах або вони доживали свій вік прикутими до весел гребцями на турецьких **каторгах**.

Від кінця XVI ст. козацтво, організаційно згуртоване в Запорозькій Січі, стало не лише захищати

Ясир — бранці, яких захоплювали турки й татари під час нападів на українські, російські й польські землі.

Гарем — жіноче приміщення в будинку мусульманина, де утримувалися жінки й наложниці господаря.

Яничари — привілейована піхота в турецькій армії, що складалася переважно з підданих-християн, які змалку виховувалися для військової служби.

Каторга — назва великого дерев'яного веслового військового судна в Османській імперії.

українські землі, але й здійснювати воєнні походи до Кримського ханства й причорноморських володінь Османської імперії.

2 Героїчні походи козаків. Перші два десятиліття XVII ст. дістали назву доби **героїчних походів** українського козацтва. Саме в цей період були здійснені дуже сміливі походи проти Османської імперії, що поширили славу про запорожців на всю Європу.

У 1602 р. козаки на 30 чайках і кількох відбитих у турків галерах вийшли в Чорне море й під Кілією розгромили турецький флот. Уже 1606 р. запорожці здобули Варну — найбільшу турецьку фортецю на західному узбережжі Чорного моря, яка до того вважалася неприступною.

У 1608 р. козаки вирушили в сухопутний похід на Кримське ханство, зруйнували й спалили Перекоп, а наступного року на 16 чайках напали на придунайські турецькі фортеці Ізмаїл, Кілію та Білгород. У 1614 р. козацька флотилія із 40 чайок, очолювана гетьманом П. Конашевичем-Сагайдачним, подолала Чорне море, напала на Трапезунд і, рухаючись у західному напрямку, спустошила узбережжя. Штурмом було взято Синоп і спалено весь турецький флот, що стояв у гавані. Нарешті 1616 р. П. Сагайдачний із величезною флотилією зі 150 чайок та 7 тис. козаків розбив турецький флот під Очаковом, пішов на фортецю Кафа та взяв її в облогу. Після кількадечної облоги козаки здобули й спалили Кафу, що була головним невіленьничим ринком регіону, та визволили полонених.

Один із найблискупіших походів на Стамбул запорожці здійснили в 1624 р. Вони тричі висаджувалися на узбережжі, брали велику здобич і без перешкод поверталися додому.

Воєнні походи козаків мали важливе значення. Вони сприяли ослабленню Османської імперії, перешкоджали здійсненню її загарбницьких планів щодо України та європейських держав, сприяли активізації визвольної боротьби підкорених нею народів. Хоча ці походи відігравали позитивну роль, далеко не завжди вони мали на меті лише

■ П. Сагайдачний на коні. Гравюра XVII ст.

i

■ Узяття Кафи козаками з моря. Гравюра XVII ст.

? Яку інформацію про взяття Кафи козаками в 1616 р. можна отримати за ілюстрацією?

благородні наміри визволення побратимів, війни за віру тощо. Для запорожців походи також були шляхом здобуття засобів до існування, і частина з них зводилася до пограбування турецьких берегів.

Із розповіді Г. Л. де Боплана про організацію козаками морських походів проти турків

Коли козаки задумують свій морський похід, то не мають дозволу від короля, але дістають його від свого гетьмана і скликають військову раду. На ній вибирають наказного гетьмана, який має очолити їхній похід. Далі вони рушають до Військової скарбниці, яка є місцем їхнього збору. Там будують човни близько 60 стіп завдовжки, 10 чи 12 завширшки і 12 завглибшки. Ті човни не мають корми, зводяться зі стовбура човнового дерева — верби або липи — завдовжки 45 стіп. Боки обрамовуються і доповнюються дошками 10—12 стіп завдовжки і 12 на одну стопу завширшки. Вони скріплюють їх дерев'яними цвяхами, настеляючи один ряд на другий, так, як це робиться у звичайних річкових човнах... Зазвичай на їхньому човні є 10—15 пар весел із кожного боку, і плывуть ті човни швидше, ніж турецькі веслові галери. На човнах також ставлять щоглу, на яку напинають доволі незграбне вітрило, що розпускають лише в гарну погоду, а при сильному вітрі воліють веслувати...

Кожен козак озброєний двома рушницями, шаблею, а на кожному човні є також чотири-шість фальконетів (невеликих гармат), необхідна для походу живність. Одягнені козаки в сорочки й шаровари, ще мають змінний одяг із блаженкою свитою та шапку; беруть шість фунтів пороху, достатню кількість свинцю, ядра для своїх гармат. У кожного є компас...

Турки, звичайно, попереджені про похід і тримають у гирлі Дніпра наготові кілька галер, щоб не дати козакам вийти з лиману. Однак хитрі козаки виходять темної ночі, коли має з'явитися на небі місяць-молодик, і переховуються в очереті за три-чотири милі від гирла Дніпра, куди не заходять турецькі галери. Турки ще чекають їх біля гирла, але завжди залишаються обдуреними...

- ? 1. Визначте основні етапи підготовки козаків до морського походу. 2. Опишіть вигляд козацької чайки. 3. Яким було спорядження козака — учасника походу? 4. Як козаки вводили в оману турків, щоб вийти в Чорне море?

3 Діяльність гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного. Доба воєнних походів козацтва стала періодом діяльності одного з найвищих значніших його ватажків — Петра Конашевича-Сагайдачного.

Як досвідчена й розважлива людина П. Сагайдачний намагався, обстоюючи інтереси козацтва та взагалі українського народу, досягати згоди з польською владою. Гетьман погодився з умовами Вільшанської (1617 р.) та Роставицької (1619 р.) угод, що

встановлювали кількісний склад реестру відповідно в 1 та 3 тис. козаків, однак не поспішав виконувати ті положення, що не влаштовували козацтво.

Успішні походи, організовані П. Сагайдачним проти татар і турків, привернули до нього увагу в Європі. Як полководець П. Сагайдачний відзначався схильністю до активних наступальних дій і раптових нападів. Здобувати перемоги гетьману дозволяло козацьке військо, яке він перетворив на регулярне військоове формування із залізною дисципліною.

Король Сигізмунд III звернувся до П. Конашевича-Сагайдачного з проханням здійснити похід на Москву, щоб урятувати військо королевича Владислава IV. Король хотів посадити свого сина на московський трон, але той опинився у скрутній ситуації в Московії. П. Сагайдачний погодився на похід в обмін на обіцянку Сигізмунда III припинити утиски православних.

У 1618 р. 20-тисячне кінне військо козаків, рухаючись Московією, захопило Путивль, Лівни, Єлець, Данков, Лебедин, Скопін, Рязьк та інші міста.

Під Москвою П. Сагайдачний з'єднався з військом Владислава та розпочав штурм міста. Проте опір захисників Москви не дав захопити столицю. Вранці польсько-козацьке військо зняло облогу й рушило додому.

i

Уславився П. Сагайдачний також своєю просвітницькою діяльністю й захистом православної церкви. Йому належить твір «Пояснення про унію», що містить рішучу критику Берестейської церковної унії. Він, як вам уже відомо, разом із Військом Запорозьким вступив до Київського братства й зробив великий внесок у відновлення ієрархії православної церкви в Речі Посполитій. За сприяння П. Сагайдачного в Києві діяв культурно-просвітницький осередок, до якого належали **І. Борецький, Є. Плетенецький, К. Сакович, М. Смотрицький** та інші. Гетьман опікувався церквами, монастирями, школами, а перед смертю великі статки заповів Львівському та Київському братствам, а також на інші добродійні цілі.

Петро Конашевич-Сагайдачний (бл. 1577—1622) народився у шляхетській родині на Самбірщині. Навчався в Острозькій школі та згодом пішов на Запорозжя. Невдовзі посів чільне місце серед козацької старшини. У 1614—1616 та 1620—1622 рр. обирався гетьманом реестрового козацтва. У своїй гетьманській діяльності керувався практичним розрахунком, твердістю й водночас схильністю до компромісів. Очолював декілька переможних походів проти Османської імперії та Кримського ханства. Був відомий як меценат, захисник православної церкви і прихильник братського руху.

4 **Участь українського козацтва в Хотинській війні.** У 1614—1618 рр. морські походи запорозьких козаків до турецьких портів Західного й Південного Причорномор'я, а також підтримка польською владою антитурецьких повстань у Валахії та Молдавії викликали спустошливі татарські й турецькі набіги на українські землі. Розпочалася польсько-турецька війна 1614—1621 рр.

У вересні 1620 р. польська армія, очолювана коронним гетьманом **Станіславом Жолкевським**, була розбита турками під селищем Цецора. Здобувши перемогу в Молдавії, султан **Осман II** став готуватися до завоювання Речі Посполитої. Король Речі Посполитої Сигізмунд III звернувся по допомогу до Австрійських Габсбургів і Папи Римського, але вони не підтримали його. Тоді він був змушений шукати порозуміння із запорозьким козацтвом.

У відповідь на прохання короля запорозький гетьман **Яків Нерода** на прізвисько Бородавка заявив, що надасть допомогу лише за умови визнання польською владою відновлення ієрархії православної церкви.

У червні 1621 р. в урочищі Суха Діброва, між Ржищевом і Білою Церквою, зібралася козацька рада, на якій було прийнято рішення взяти участь у поході проти турків разом із поляками, а для узгодження умов направити до короля посольство на чолі з П. Сагайдачним.

Із Варшави П. Сагайдачний повернувся в польський табір, розташований під стінами Хотинської фортеці. Проте козацьке військо ще не прибуло туди, і він із невеликою охороною рушив назустріч козакам, які з боями пробивалися під Хотин. Сагайдачний натрапив на турків, і, отримавши поранення, ледве дістався до своїх. На скликаній раді він розповів про обіцянки польського уряду. Козаки, невдоволені командуванням Бородавки, позбавили його влади й обрали новим гетьманом П. Сагайдачного.

Близкуче уникнувши оточення, П. Сагайдачний привів козаків під Хотин. Майже одночасно під стінами фортеці з'явилася 250-тисячна турецько-татарська армія, очолювана Османом II. Їй протистояло 80-тисячне польсько-козацьке військо, із якого близько 40 тисяч становили запорожці. У Хотинській війні 2—28 ве-

■ П. Конашевич-Сагайдачний

■ С. Жолкевський

ресня 1621 р., як назвали цю битву, вирішувалася доля Речі Посполитої та українських земель. Завдяки таланту П. Сагайдачного й героїзму запорожців польсько-козацьке військо здобуло перемогу.

У результаті героїчних дій козаків під стінами Хотинської фортеці був розвіяний міф про непереможність турецької армії. Подальші плани Османської імперії щодо завоювання європейських країн провалилися. Українські й польські землі були врятовані від завоювання турками. Авторитет Речі Посполитої зріс. Звістка про перемогу сприяла активізації визвольної боротьби слов'янських народів проти турецького поневолення.

За умовами досягнутого миру Кримське ханство та Туреччина зобов'язувалися не нападати на українські та польські землі. Річ Посполита, у свою чергу, обіцяла заборонити козакам судноплавство по Дніпру й не допускати походів запорожців до Криму й турецьких володінь.

Для гетьмана П. Сагайдачного перемога під Хотином стала останньою справою його життя. Унаслідок отриманого поранення він захворів і невдовзі помер.

! **Висновки.** У першій половині XVII ст. козацтво перетворилося на силу, яка могла не лише успішно відбивати турецько-татарські набіги на українські землі, але й здійснювати далекі сухопутні й морські походи до Криму та Османської імперії.

▶ Найвідомішим провідником українського козацтва перших десятиліть XVII ст. став гетьман П. Конашевич-Сагайдачний.

▶ Під час Хотинської війни запорозьке козацтво засвідчило свою важливу роль у міжнародному житті.

? **Запитання та завдання**

1. Що таке ясир?
2. Хто такі яничари?
3. Коли козацька флотилія, очолювана гетьманом П. Сагайдачним, захопила Кафу?
4. Коли відбулася битва під Цецорою?
5. Яким був кількісний склад армії Османа II в Хотинській війні?
6. Скільки днів тривала битва під Хотином?
7. Якими були зобов'язання Османської імперії та Речі Посполитої за угодою, укладеною після Хотинської війни?
8. Якими були передумови морських походів козаків?
9. Охарактеризуйте походи українського козацтва першої чверті XVII ст.
10. Яку роль відіграло козацтво в Хотинській війні?
11. Якими були результати та наслідки Хотинської війни?
12. Складіть у зошиті таблицю «Основні заходи діяльності гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного».
13. Використовуючи додаткову літературу, підготуйте повідомлення про перебіг Хотинської війни та участь у ній козацтва.

Практичне заняття. Військове мистецтво, традиції та побут українського козацтва

- 1. Коли виникло українське козацтво? 2. Якими були причини виникнення козацтва? 3. Чим займалися козаки?

Мета: визначити особливості військового мистецтва українського козацького війська, характерні риси козацьких традицій і побуту.

Завдання для підготовки до практичного заняття: пригадайте матеріал підручника (§ 3, п. 3; § 4, п. 2) про життя, побут та військове мистецтво козаків.

Хід роботи

1. Ознайомтеся із запропонованим матеріалом і дайте відповіді на запитання.

Із праці О. Апанович «Військове мистецтво українського козацького війська»

Козацьке військо виступало в похід на заклик гетьманського універсалу.

У близькі походи йшли без обозу, із самими саквами та юквами (спорядженням), а в далекі — зі значною кількістю возів, їх могло бути до 10 тисяч. Як свідчать сучасники, козацькі похідні вози були досить легкі, невеликі. На десять козаків звичайно брали один віз. Крім обозу, на возах перевозили ще й гармати. У похід військо виступало по два-три полки в ряду, попереду кожного полку йшла музика, а за нею несли полковий прапор. Звичайно на чолі полку йшов полковник, у середині хорунжий, а позаду курінні отамани.

На ворожій території попереду їхав верхи або йшов пішки охоронний загін, який виконував і функцію розвідки, організовував сторожі або гати (дорогу через болото).

Військо рушало в путь зі своїми священиками, нерідко возило із собою і похідну церкву. З військом йшли також лікарі, цирульники, знахарі. Під час бою вони перебували поруч, надаючи медичну допомогу пораненим...

Під час походу, особливо морського, дотримувалася найсуворіша дисципліна... до порушників військового суд застосовував різноманітні покарання.

В основі козацької тактики лежала універсальна бойова підготовка, маневреність, мобільність і динамічність. Раптові напади, засідки, нічні рейди були головними рисами запорозької тактики.

Вдень козаки відволікали увагу ворога малими боями, щоб уночі атакувати його, зненацька заскочивши в п'ятьмі. Особливо часто вони робили засідки в лісі...

У польових боях козаки завжди намагалися оточити ворога, вдаючись до складного тактичного маневру — охоплення противника з флангів і вихід

у його тил. У фронтальні атаки кидалися з холодною ручною зброєю після рушничного обстрілу або артилерійської підготовки...

У сутичках з окремими татарськими загонами запорожці після попередньої нетривалої стрілянини переходили до рукопашного бою... Свої раптові концентровані удари по ворогові козаки завдавали, використовуючи особливості місцевості: стрімкі береги річок, яри тощо...

Козацька стратегія мала яскраво виражений активний, наступальний характер. Стратегічно Військо Запорозьке перевершувало феодалні армії Європи, які дотримувалися стратегії позиційної, оборонної, пасивної війни. Стратегія концентрованого удару була головною рисою козацького військового мистецтва. Козаки добивалися перемоги переважно в польових битвах...

Західноєвропейські армії, на відміну від козацької, використовували оборону та облогу фортець і ухилялися від битви, оскільки польові битви завдавали втрат найманим військам, які дорого оплачувалися...

Запорозьке військо часто застосовувало резерв, яким козаки морально пригнічували ворога й добивалися перелому в битві на свою користь...

У стратегічних планах козацького війська періоду визвольних війн кінця XVI — першої половини XVII ст. враховувалася активна участь у боротьбі селян і міщан. Високі моральні якості козаків були зумовлені ще й справедливим характером їхньої боротьби...

- ? **1.** Як організовували військовий похід козаки? **2.** Що ви дізналися про козацькі бойові порядки за матеріалом § 4? **3.** Яку тактику застосовували козаки на полі бою? **4.** Чим козацька стратегія відрізнялася від західноєвропейської?

Із праці О. Апанович «Побратимство у запорозьких козаків»

Серед січовиків був поширений звичай «побратимства», корені якого сягають у первіснообщинний період історії людства.

Два одинокі запорожці укладали між собою «вічний союз» про взаємне піклування. Вони зобов'язувалися вчасно поспішати на допомогу один одному, відводити несподівану небезпеку, визволяти і навіть жертвувати життям один заради одного, якщо це буде необхідно.

Присягу на взаємну вірність і відданість до скою вони скріплювали своєрідним ритуалом: тримаючи чашу побратимства обіруч, пили з неї...

Щоб дружба мала силу закону, побратими йшли до церкви й тут у присутності священика давали «заповітне слово»...

Потім побратими ставили власноручні підписи, слухали молитву або відповідне місце з Євангелія, дарували один одному хрести й ікони, тричі цілувалися і виходили з церкви наче рідними братами до кінця життя...

- ? **1.** У чому, на вашу думку, полягав головний сенс цього обряду? **2.** Що ви дізналися з § 3 про інші звичаї козацтва? **3.** Якими були особливості козацького побуту?

- 2.** Зробіть висновки відповідно до мети заняття.

§ 12. Церковне життя наприкінці XVI — у першій половині XVII ст.

Опрацювавши цей параграф, ви зможете: визначати особливості впливу Берестейської унії на церковне життя в Україні; характеризувати зміни, які відбулися у становищі православної церкви у 20—30-х рр. XVII ст.; пояснювати, як діяльність митрополита П. Могили сприяла зміцненню православної церкви; розповідати про становище греко-католицької церкви; пояснювати поняття і терміни «єпархіальний собор», «митрополіча консисторія», «Катехізис».

- **1.** Яким було становище православної церкви в XVI ст? **2.** У чому полягала Берестейська церковна унія 1596 р.? **3.** Якими були результати та наслідки Берестейської церковної унії?

Вплив Берестейської унії на церковне життя в Україні. Укладення Берестейської унії спричинило розкол між прихильниками православної та греко-католицької церков в українському суспільстві. Одразу після укладення унії 15 грудня 1596 р. король Сигізмунд III видав універсал із вимогою до всього православного духовенства й віруючих визнати унію. Користуючись правом патронату, він роздавав єпископські кафедри тим, хто визнав унію, фактично ліквідувавши православну ієрархію. На місцях у православних силою відбирали церкви й монастирі та передавали греко-католикам. Проте православні чинили цьому опір. Так, коли 1599 р. король призначив греко-католицького митрополита Іпатія Потія архімандритом Києво-Печерської лаври, міщани й козаки не пустили його до монастиря. У 1609 р. озброєні кияни напали на Видубицький монастир, де сховався намісник греко-католицького митрополита Антоній Грекович. За підтримки влади він мав намір захопити Софійський собор і Києво-Печерську лавру. Проте в 1618 р. козаки втопили Грековича в Дніпрі. Дії міщан підтримував київський воєвода князь К.-В. Острозький. Унаслідок боротьби православної шляхти на сеймі Речі Посполитої Сигізмунд III офіційно визнав Києво-Печерську лавру за православними.

Київська митрополія фактично розколосалася на визнану польською владою греко-католицьку («з'єднану») і нелегальну, не визнану владою й патронами-католиками православну («нез'єднану») церкви. У цих умовах православна церква в Україні вистояла завдяки підтримці віруючих. На захист православ'я під-

нялися братства. Братчики складали колективні протести щодо протиправних дій греко-католиків та їхніх протекторів на сеймики й Вальний сейм Речі Посполитої, вели процеси за церковне майно й подавали відповідні матеріали сеймовим послам. Підставою для дій і виступів на захист православ'я представників інших верств була традиція гарантування королями Речі Посполитої права на свободу совісті в межах своєї держави.

У травні 1599 р. з ініціативи Віленського братства було укладено союз між православними та протестантами для спільного захисту своєї свободи віросповідання.

Активно вела боротьбу за свої права українська православна шляхта на сеймах Речі Посполитої. Це був єдино можливий законний шлях до відновлення православної церкви. У 1601 та 1603 рр. православні послы разом із протестантами зірвали роботу сеймів. Після участі української шляхти у збройному виступі проти короля (1606—1607 рр.) сейм прийняв рішення, що православним не можуть чинитися перешкоди у відправі богослужінь, і підтвердив права та привілеї церковних православних братств. У 1609 р. сейм визнав існування в Речі Посполитій як греко-католицького, так і православного духовенства. Утиски будь-кого з них повинні були каратися на державному рівні. Важливе значення мало прийняте в 1618 р. рішення сейму, що нікого не можна силою примушувати змінювати віру.

Проте здобутки в сеймовій боротьбі відрізнялися від становлення православної церкви на місцях. Проти православних, як і раніше, чинили свавілля й примус. Монастирі й церкви передавали греко-католикам, обмежували в правах православну шляхту, не допускали до участі в роботі магістратів православних міщан.

2 **Відновлення ієрархії православної церкви.** На початку 20-х рр. XVII ст. важливу роль у захисті православної церкви в Україні відіграли козаки. Гетьман реєстрового козацтва П. Конашевич-Сагайдачний разом з усім Військом Запорозьким вступив до Київського братства. Він підтримав ідею, що виникла у православних колах, про відновлення православної ієрархії без згоди влади Речі Посполитої. Для цього було вирішено скористатися приїздом до

■ Георгіївський собор Видубицького монастиря. Сучасний вигляд

■ І. Борецький

Києва в 1620 р. єрусалимського патріарха **Феофана**. Його охорону забезпечував гетьман П. Конашевич-Сагайдачний.

На прохання православних міщан, козаків і шляхти патріарх **Феофан** висвятив київським митрополитом Іова Борецького, а також луцького, володимирського, холмського, перемишльського, полоцького й турово-пінського єпископів. Таким чином, було відновлено православну ієрархію.

Влада Речі Посполитої відмовилася визнати висвячених за допомогою козацтва православних ієрархів, вбачаючи в цьому порушення королівського права патронату. Розпочалася тривала боротьба, у якій важлива роль належала козацтву, що на той час являло собою потужну військову силу. Лише в 1632 р. при обранні нового короля Речі Посполитої **Владислав IV** погодився офіційно визнати ієрархів православної церкви. Це рішення увійшло до складених **1632 р. «Статей для заспокоєння народу руського»**. За ними відновлювалося право обрання православного митрополита «за давніми правами та звичаями — дворянством, духовенством та обивателями грецької віри, які не перебували в унії». Також православні отримали право обирати собі чотирьох єпископів — львівського, перемишльського, луцького і мстиславського.

3 Діяльність митрополита П. Могили щодо зміцнення православної церкви. Після 1632 р., коли Владислав IV погодився узаконити православну церкву, привілей на Київську митрополію він надав архімандриту Києво-Печерського монастиря **Петру Могили**.

Ставши митрополитом київським і галицьким, П. Могила спрямував свою діяльність на реформування церкви. Перш за все він упорядкував церковне життя. Відтепер жоден єпископ не міг посісти кафедру без згоди митрополита. За розпорядженням П. Могили було проведено ретельну перевірку дотримання церковних канонів під час призначення всіх рядових священиків і видання їм нових свідоцтв із детальним визначенням обов'язків.

Для контролю за станом церковного життя й поведінкою духовенства до парафій монастирів і єпископів направляли спеціальних «митрополичих намісників» і «візитаторів». Запроваджувалися спеціальні екзамени на знання пастирських обов'язків для священиків. Для вирішення поточних проблем у єпархіях щорічно скликалися

з'їзди священиків — **єпархіяльні собори**. Із метою ліквідації звичаю розв'язання позовів серед духовенства світськими судами П. Могила заснував **митрополичу консисторію** — церковний судовий орган.

Петро Могила (1596—1647) походив із молдавського князівського роду. Освіту здобув у Львівській братській школі та кількох західноєвропейських університетах. Спочатку служив у польському війську, брав участь у Хотинській війні 1621 р., а в 1625 р. прийняв чернецтво. Від 1627 р. — архімандрит Києво-Печерської лаври, а від 1632 р. — митрополит київський і галицький. Чимало зусиль доклав для легалізації православної церкви, домогся повернення захоплених уніатами монастирів і церков (Софійського собору й Видубицького монастиря в Києві тощо). Його зусиллями й коштами було вперше ґрунтовно відреставровано Софійський собор і багато споруд Києво-Печерської лаври. П. Могила був ініціатором створення Київського колегіуму (1632 р.), його відділень у Вінниці, Кременці й Гощі та відкриття Слов'яно-греко-латинської академії у столиці Молдавського князівства місті Ясси в 1640 р. Йому належить важлива роль в оновленні православного богослов'я та зміцненні православної церкви в Україні.

Митрополит упорядкував відносини із церковними братствами, примусивши їх зважати на його владу. П. Могила домогся послаблення негативного впливу права патронату на церковну організацію. Було чітко визначено права й обов'язки патронів, закріплено парафії за впливовими патронами з православної шляхти або братствами. Митрополит залишав за собою право відмови висвячувати на церковні посади запропонованих патронами негідних осіб.

П. Могила та його сподвижники підготували новий православний **Катехісис** («Православне ісповідання віри») із викладом основ християнського віровчення, що був затверджений Київським церковним собором 1640 р. Він написав великий полемічний твір «Літос, або камінь» (1644 р.) та «Требник» (1646 р.), у якому визначалися догмати й обряди православної церкви.

■ П. Могила

4 Становище греко-католицької церкви. Становлення греко-католицької церкви відбувалося досить успішно завдяки підтримці влади Речі Посполитої та Папи Римського. Однак досить часто воно супроводжувалося утисками й насильством над православними. Водночас обіцяних місць у сеймі Речі Посполитої греко-католицькі єпископи так і не отримали.

■ Митрополит І. Потій

Митрополит **Іпатій Потій** (1599—1613 рр.) активно залучав до греко-католицької церкви українську шляхту. Так, 1603 р. завдяки його наполегливості греко-католиками стали представники 50 родів волинської шляхти. У 1605 р. І. Потій отримав від короля Сигізмунда III право зверхності над усіма церквами «грецького та руського обрядів» на території Речі Посполитої. Він заснував першу греко-католицьку семінарію у Вільні та школу в Бересті.

Реформи устрою греко-католицької церкви здійснив митрополит **Йосиф-Вельямін Рутський** (1613—1637 рр.). Для покращення рівня освіти греко-католицького духовенства він домігся від Папи Римського дозволу навчатися в західноєвропейських католицьких семінаріях. Прагнучи перешкодити колонізації та окатоличенню українців та білорусів, Й.-В. Рутський 1615 р. за дозволом Рима зрівняв статус греко-католицьких та єзуїтських шкіл. У 1617 р. за зразком католицького чернецтва митрополит здійснив реорганізацію греко-католицького чернецтва, об'єднавши його у **Василіянський орден**. За його наполяганням ченці-василіяни майже при кожному своєму монастирі засновували школи.

Після відновлення православної церкви в 1621 р. митрополит Й.-В. Рутський розпочав переговори з її владиками про примирення «Русі з Руссю» і створення в Речі Посполитій для об'єднаних православної і греко-католицької церков окремого Київського патріархату, підпорядкованого Риму. Однак проти цього категорично виступили православна шляхта та запорозьке козацтво. Католицьке духовенство було незадоволене тим, що внаслідок реформ Рутського воно втрачає прибутки, оскільки митрополит переманював віруючих до себе.

У 30-х рр. XVII ст. після легалізації православної церкви королем Владиславом IV греко-католицька церква отримала сім єпархій. У цей період становище греко-католицької церкви ускладнилося. Влада Речі Посполитої, переконавшись у неможливості об'єднати всіх українців та білорусів в одній греко-католицькій церкві, була змушена піти на діалог із православною церквою, яка зберігала свої вплив і значення.

Висновки. Унаслідок Берестейської унії православна церква опинилася у важкому становищі. Вистояти вона змогла лише завдяки підтримці широких верств населення України.

▶ Відновлення ієрархії православної церкви відбулося насамперед завдяки підтримці козацтва, що набувало ролі захисника й виразника прагнень українського народу.

▶ Реформи митрополита П. Могили сприяли зміцненню церковного управління, дисципліни й моральності духовенства.

▶ Греко-католицька церква в цей період переживала своє становлення. Зміцненню її устрою сприяли церковні реформи митрополита Й.-В. Рутського.

Запитання та завдання

1. Якими були основні здобутки сеймової боротьби православної шляхти за свої права?
2. Коли було відновлено ієрархію православної церкви?
3. Хто став першим митрополитом відновленої православної церкви?
4. Коли було легалізовано православну церкву владою Речі Посполитої?
5. Що таке митрополича консисторія?
6. Які заходи для впорядкування життя греко-католицької церкви здійснив митрополит Й.-В. Рутський?
7. Охарактеризуйте зміни в церковному житті України, що відбулися внаслідок Берестейської унії.
8. Як було відновлено православну церковну ієрархію в Україні?
9. Які заходи для зміцнення православної церкви здійснив П. Могила?
10. Охарактеризуйте становище греко-католицької церкви в першій половині XVII ст.
11. Складіть у зошит розгорнутий план за темою «Становище православної і греко-католицької церков в Україні в першій половині XVII ст.».
12. На думку історика Л. Семаки, «Петро Могила належить до тих особистостей, імена яких символізують оновлення народу та набувають загальнонаціонального значення». Висловіть своє ставлення до наведеної характеристики, використовуючи факти з параграфа.

§ 13. Козацько-селянські повстання 20—30-х рр. XVII ст.

Опрацювавши цей параграф, ви зможете: визначати причини козацько-польських збройних конфліктів і повстань; розповідати про перебіг козацьких виступів проти польської влади; пояснювати, у чому виявлявся національно-визвольний характер козацьких рухів; характеризувати результати та історичне значення козацько-польських збройних конфліктів і повстань; пояснювати поняття і терміни «Куруківська угода», «Тарасова ніч», «Ординація Війська Запорозького».

1. Якими були причини та наслідки козацьких війн кінця 90-х рр. XVI ст.?
2. Назвіть особливості соціально-економічного розвитку українських земель

у складі Речі Посполитої в першій половині XVII ст. **3.** Які факти свідчать про те, що запорозьке козацтво було важливим чинником суспільного життя на українських землях?

1 **Становище в Україні у 20-х рр. XVII ст.** Після Хотинської війни 40-тисячне козацьке військо повернулося до України. Однак ставши вагомим чинником здобуття Річчю Посполитою перемоги, козацтво одночасно програло. Обіцянки, які Сигізмунд III давав запорожцям напередодні війни, не були виконані. Уже в жовтні 1621 р. польський уряд наказав залишити в реєстрі лише 3 тис. козаків, а решті негайно повернутися під владу своїх панів і старост.

Значна частина виключених із реєстру козаків після повернення розташовувалася в панських маєтках на Київщині, зберігала військовий устрій і відмовлялася виконувати накази панських «старостків» та королівських урядників. Розгорталося масове покозачення селян і міщан, які через погіршення умов життя не визнавали місцевої адміністрації та проголошували себе козаками. До «самовільного» козацтва приєднувалися реєстровці, незадоволені тим, що в той час, коли вони воювали, їхні господарства були розорені панами.

Ситуацію ускладнювали також спроби польської влади перешкодити козакам здійснювати походи проти татар і турків. Обурені поведінкою влади запорожці не збиралися дотримуватися умов Хотинської угоди. Коли королівський посол, що прибув на Запорозьку Січ, став дорікати козакам за порушення домовленостей, козаки заявили: «Мир укладав король, а не ми!»

У 1621 та 1622 рр. козаки зверталися до Сигізмунда III з петиціями, де зобов'язувалися не нападати на турецькі володіння та Крим, якщо король задовольнить їхні вимоги. Вони просили зберегти

■ Замок Конєцпольських у селі Підгірці Львівської області. Сучасний вигляд

давні вольності, збільшити реєстр. Козаки хотіли отримати дозвіл селитися й користуватися своїми правами як на королівських землях, так і в панських маєтках, мати можливість із відома короля найматися на службу до інших монархів, заборонити розміщення на постій королівських військ у Київському воеводстві. Запорожці наполягали також на скасуванні Берестейської унії й узаконенні православної церкви. Проте влада Речі Посполитої не бажала розглядати прохання козаків і вирішила приборкати їх силою.

■ М. Дорошенко

2 Польсько-козацький збройний конфлікт 1625 р.

У вересні 1625 р. з міста Бар на Поділлі в Подніпров'я вирушило 30-тисячне каральне військо, очолюване коронним гетьманом Станіславом Конецпольським. Під натиском коронного війська окремі козацькі загони з Фастова, Канева, Черкас та інших міст подалися в напрямку до Запорожжя. Із Січі їм на допомогу вирушив гетьман **Марко Жмайло**. Незабаром вони об'єдналися у 20-тисячне військо та влаштували укріплений табір на південь від Крилова. 25 жовтня каральні війська атакували козаків. Після кривавої січі, що тривала весь день, Жмайло відвів повстанців до Курукового озера, де розташував у болотистій місцевості новий табір, оточивши його кількома рядами возів.

■ С. Конецпольський

Конецпольський атакував повстанців, але, потрапивши в трясовину, відступив із великими втратами. Тим часом похолодало, випав сніг. Обидві сторони не були готові до тривалої облоги й розпочали переговори. Козаки відкинули вимогу поляків видати ватажків. Однак замість Жмайла новим гетьманом обрали поміркованого **Михайла Дорошенка**, який **6 листопада 1625 р.** підписав із Конецпольським **Куруківську угоду**.

■ Тарас Федорович (Трясило)

За цим договором усі учасники повстання отримували амністію (не підлягали покаранню). Кількість реєстрового козацтва збільшувалася з 3 тис. до 6 тис. осіб, із яких 1 тис. козаків мала перебувати на Запорозькій Січі й не допускати туди втікачів із панських маєтків. Установлювалася річна платня реєстровцям у розмірі 60 тис. злотих та додаткові виплати

старшині. Козаки, які залишалися поза реєстром, поверталися під владу панів. Старшина зобов'язувалася не приймати до реєстру виключених із нього і придушувати будь-яке «свавільство».

Реєстровцям дозволялося селитися й володіти землею лише на «королівщинах» (державних землях). Ті, хто жив у панських маєтках, мали залишити їх протягом трьох місяців. За козаками зберігалася право обирати гетьмана, але затверджувати його мав король. Реєстровці зобов'язувалися не втручатися в релігійні справи в Україні, відмовитися від зв'язків з іноземними державами та здійснення походів проти Кримського ханства та Османської імперії.

Куруківська угода, як розраховував польський уряд, мала ізолювати реєстровців, що перебували на державній службі, від інших станів. Створення шести територіальних полків — Корсунського, Черкаського, Переяславського, Чигиринського, Білоцерківського, Канівського — примусило реєстровців підтримувати порядок і придушувати в цих землях повстанські виступи.

Однак влада не змогла повністю втілити в життя умови угоди. На Січі з 1628 р. формувалося нереєстрове козацтво, незалежне від польського уряду, яке обирало власного гетьмана. Реєстровці в майбутньому неодноразово приєднувалися до повстанців.

3 **Повстання Тараса Федоровича (Трясила) 1630 р.** Наприкінці 1629 р., після закінчення війни зі Швецією, польський уряд розмістив свої війська в Україні. Розбої польських вояків, релігійні утиски, зростання суперечностей між реєстровими і нереєстровими козаками стали основними причинами повстання під проводом **Тараса Федоровича (Трясила)**.

Нереєстрові козаки-запорожці відмовилися підкорятися гетьману реєстровців **Григорію Чорному** й обрали власного гетьмана **Тараса Федоровича**. У середині березня він разом із 10-тисячним військом повстанців вирушив із Січі до Черкас. Зайнявши місто, що було резиденцією гетьмана Чорного, запорожці стратили його за зраду козацьких інтересів.

Повстання швидко поширювалося. Козаки Федоровича взяли Корсунь, Канів та Переяслав. Із гаслом захистити православну церкву до повстанців звертався митрополит І. Борецький. Федорович закликав українців приєднуватися до запорожців, щоб боронити православну віру і звільнитися від польської влади. Тому повстання Тараса Федоровича вважається першим великим козацьким виступом, що мав характер національно-визвольної боротьби.

Під Переяславом відбулася вирішальна битва повстанців із каральним військом коронного гетьмана С. Конецпольського. Майже три тижні тривали запеклі бої між противниками. Центральною подією стала «**Тарасова ніч**», як назвав її в однойменній поемі про повстанців Т. Шевченко. Травневої ночі невеликий козацький загін непомітно проник у ту частину польського табору, де розташовувався штаб Конецпольського, і повністю знищив його охорону — «**Золоту роту**» зі 150 молодих шляхтичів із найзнатніших родів.

Неможливість здобути перемогу над повстанцями змусила Конецпольського укласти з ними **Переяславську угоду 1630 р.**, згідно з якою козаки не підлягали покаранню за свій виступ, залишалися чинними статті Куруківської угоди, але реєстр збільшувався із 6 до 8 тисяч. Федорович відмовився укладати угоду з поляками, і її підписав новообраний гетьман **Антон Конашевич-Бут**.

4 **Повстання І. Сулими 1635 р.** Прагнучи приборкати Запорозьку Січ, сейм Речі Посполитої в лютому 1635 р. ухвалив постанову «**Про припинення козацького свавілля**». Відповідно до постанови на правому березі Дніпра навпроти першого (Кодацького) порога мали збудувати фортецю. У липні 1635 р. спорудження Кодацької фортеці, яким керував французький інженер **Гійом Левассер де Боплан**, було завершено. У фортеці розмістився гарнізон із 200 німецьких найманців.

Запорозьці розуміли, яку небезпеку становить для них Кодак, що блокував рух утікачів на Січ і рейди козаків у верхів'я Дніпра. Гетьман нереєстрового козацтва **Іван Сулима** разом із січовою старшиною вирішив знищити фортецю. Близько середини серпня 1635 р. вночі загін козаків, очолюваний Сулимою, захопив Кодак і знищив залогу коронного війська. Після цього Сулима спробував підняти селян і міщан на повстання. Однак владі вдалося придушити його в самому зародку. Польські війська оточили Кодак, а загін реєстров-

Національно-визвольна боротьба — рухи поневолених народів за повалення чужоземного панування, ліквідацію національного й колоніального гноблення, завоювання національної незалежності.

- Фортеця Кодак
- ? Визначте за малюнком особливості розташування і укріплень фортеці Кодак.

ців, який проник до фортеці, захопив Сулиму та видав його владі. Ватажка повстанців відправили до Варшави, де й стратили.

Фортецю Кодак козаки руйнували кілька разів, а польська влада відбудувувала. Чергового разу відновити її наказав у 1638 р. після придушення повстання Бута, Гуні та Остряниці великий коронний гетьман С. Конецпольський. Існує переказ, що, коли відбудова фортеці була завершена, Конецпольський особисто, із неприхованим задоволенням оглянув її укріплення. Після цього він з іронією спитав не дуже відомого тоді чигиринського сотника реєстрового козацтва, який супроводжував коронного гетьмана: «Ну як вам Кодак?» Дотепний, добре освічений і непокірний сотник миттєво відповів бездоганною латиною: *Manu facta manu distuo* («Руками створене руками руйнується»). Цим сотником був Б. Хмельницький, який через десятиліття очолив боротьбу українців проти влади Речі Посполитої.

5 **Козацьке повстання 1637—1638 рр.** Новим великим виступом стало національно-визвольне повстання 1637—1638 рр. Поштовхом до початку повстання стала проведена наприкінці квітня 1637 р. польним гетьманом **Миколою Потоцьким** «чистка» козацтва, унаслідок якої в реєстрі залишилися лише ті, за кого ручалися місцеві старости.

Повстання очолив **Павло Бут (Павлюк)**, обраний на Січі гетьманом нереєстрового козацтва. Виступаючи під гаслами знищення зрадників старшин-реєстровців, боротьби з «ляхами», захисту православної віри і «наших золотих вольностей», повстанці закликали решту населення приєднатися до них. Досить швидко Бут зібрав майже 10 тис. осіб. Однак повстанські загони діяли роз'єднано й були погано озброєні.

■ Павло Бут (Павлюк)

Наприкінці грудня 1637 р. польська армія, очолювана М. Потоцьким, виступила проти бунтівників. 16 грудня 1637 р. у вирішальному бою 15-тисячної польської армії з 10-тисячним козацьким військом під селом Кумейки неподалік Канева повстанці зазнали поразки. Вони відступили, але потрапили в оточення й змушені були здатися Потоцькому. Бута та інших козацьких ватажків, виданих старшиною полякам, пізніше було страчено у Варшаві.

Однак повстання не припинилося. Навесні 1638 р. боротьбу продовжив новообраний гетьман нереєстрового козацтва **Яків Острянин (Остряниця)**. У бе-

резні він виступив із Січі, намагаючись знищити частини коронного війська на Лівобережжі. У квітні Острянин переміг велике польське військо під Говтвою. Проте сили були нерівними, особливо коли на допомогу коронному війську приспіли М. Потоцький і магнат Єремія Вишневецький.

У травні повстанці зазнали невдачі під Лубнами. Запеклі бої між Остряницею й каральним військом розгорнулися під Жовнином. Втративши надію на успіх, гетьман із кількома сотнями повстанців переправився через Сулу й пробився на територію Московської держави. Загони, які залишилися, продовжували боротьбу на чолі з новообраним гетьманом **Дмитром Гунею**. Він відійшов на південь і створив укріплений табір в урочищі Старець на старому руслі Дніпра. Майже півтора місяця повстанці витримували облогу, але, довідавшись, що загони, які йшли їм на допомогу, розбиті, склали зброю. Повстання зазнало поразки.

■ Яків Острянин
(Остряниця)

6 **Прийняття «Ординації Війська Запорозького».** На початку вересня 1638 р. польний гетьман М. Потоцький скликав у Києві Загальну раду реєстрового козацтва, де оголосив **«Ординацію Війська Запорозького, яке перебуває на службі Речі Посполитої»**, ухвалену сеймом у березні 1638 р. Вона скасовувала «на вічні часи всі права й привілеї реєстровців, якими вони користувалися в нагороду за послуги, надані нашим предкам, і яких нині [вони] позбавляються внаслідок бунту». На посаду старшого Війська Запорозького (гетьмана) назавжди заборонялося обирати особу з козацького середовища. Замість нього за рекомендацією коронного гетьмана сейм призначав королівського комісара реєстру. Йому належала вся судова й військова влада в реєстрі. Виборність старшини й козацьке судочинство скасовувалися.

Реєстр становив 6 тис. козаків. До нього могли увійти ті, хто не брав участі в повстаннях. Усі виключені з реєстру поверталися до свого попереднього стану. Міщанам і селянам заборонялося вступати до козаків під загрозою конфіскації майна та навіть видавати заміж дочок за козаків. Полки реєстровців по черзі несли службу на Запорозькій Січі. Вони мали «попереджувати, щоб свавілля не переховувалося на островах і річках і звідти не відправлялось у морські походи».

На початку грудня 1638 р. в урочищі Маслів Став (поблизу сучасного села Миронівка Київської області) відбулася «остаточна комісія з козаками», де реєстровці змушені були прийняти умови «Ординації Війська Запорозького».

Висновки. В основі козацьких рухів 20—30-х рр. XVII ст. було незадоволення представників різних верств українського населення польською політикою.

▶ Незважаючи на поразки, повстання 20—30-х рр. XVII ст. мали важливе історичне значення. Відстоювання козацтвом своїх станових привілеїв набуло форми національно-визвольної боротьби. Висунуті гасла захисту православ'я, звільнення селян від панів і всієї України від польської влади забезпечили підтримку повстанців більшістю населення.

▶ Козацтво продемонструвало можливість виконувати роль провідника українського національно-визвольного руху.

Запитання та завдання

1. Хто очолював повстанців під час польсько-козацького збройного конфлікту 1625 р.? 2. Яка кількість реєстру встановлювалася Куруківською угодою? 3. Назвіть козацькі полки, створені після укладення Куруківської угоди. 4. Які події дістали назву «Тарасова ніч»? 5. Яких змін зазнав кількісний склад реєстру за Переяславською угодою 1630 р.? 6. Коли І. Сулима зруйнував Кодацьку фортецю? 7. Хто очолив козацьке повстання в 1637 р.? 8. Коли було прийнято «Ординацію Війська Запорозького»? 9. Хто очолював реєстрове козацтво за «Ординацією Війська Запорозького»?
- ★ 10. Якими були основні причини початку козацьких виступів у 20-х рр. XVII ст.? 11. Як розгортався польсько-козацький збройний конфлікт у 1625 р.? 12. Охарактеризуйте повстання Тараса Федоровича. 13. Які обмеження накладалися на козацтво «Ординацією Війська Запорозького»? 14. У чому полягає історичне значення козацьких рухів 20—30-х рр. XVII ст.?
- ★ 15. Визначте за картою атласу, які території були охоплені козацькими рухами у 20—30-х рр. XVII ст. 16. Складіть у зошиті таблицю «Козацькі повстання 20—30-х рр. XVII ст.».

Дата повстання	Лідери	Причини	Основні події	Результати

- ★ 17. На думку істориків, «національно-визвольна війна 1637—1638 рр. ... знаменувала собою прояв найвищого піднесення справді всенародного руху за

§ 14. Культура України. Розвиток освіти, літописання, літератури, книговидання

своє визволення у першій половині XVII ст. [Воно] підготувало революційний виступ українців на чолі з великим гетьманом Б. Хмельницьким у 1648 р.». Поясніть, як ви розумієте таку характеристику. Наведіть факти, що підтверджують вашу думку.

§ 14. Культура України наприкінці XVI — у першій половині XVII ст. Розвиток освіти, літописання, літератури, книговидання

Опрацювавши цей параграф, ви зможете: характеризувати розвиток шкільництва на українських землях у першій половині XVII ст.; розкривати особливості навчання в Києво-Могилянському колегіумі; називати найзначніших діячів літератури та їх твори; розповідати про досягнення українського книговидання цього періоду; пояснювати поняття й терміни «спудей», «Києво-Могилянський колегіум», «мемуари», «епіграма».

- **1.** Які особливості суспільно-політичного становища українських земель у першій половині XVII ст. мали впливати на розвиток культури? **2.** Як розвивалася освіта на українських землях у XVI ст.? **3.** Назвіть найзначніші досягнення українського книговидання XVI ст.

Освіта. У першій половині XVII ст. на українських землях продовжувала розвиватися шкільна освіта. Основним типом навчальних закладів, де здобували освіту діти українських міщан, козаків і духовенства, залишалися слов'яно-греко-латинські школи. Ці школи, як і раніше, засновувалися при братствах. На початку XVII ст. в Україні налічувалося близько 30 братських шкіл. У 1615 р. виникла школа при Київському, у 1620 р. — при Луцькому, у 1636 р. — при Кременецькому братствах.

Єлизавета Гулевичівна (1575—1642) була однією із засновників Київського братства, монастиря і школи при ньому. У 1615 р. заповіла свою садибу із землями на Подолі в Києві для заснування монастиря, шпиталю і школи. Цим було покладено початок Київській братській школі, а згодом — Києво-Могилянській академії.

У братських школах працювали відомі педагоги, вчені й діячі культури. Так, ректорами Київської братської школи були

майбутній православний київський митрополит **Іов Борецький**, вчений і письменник-полеміст **Мелетій Смотрицький**, поет і церковний діяч **Касіян Сакович**. Викладачами в ній були білоруський просвітитель **Сава Андрієвич** і відомий православний богослов **Захарія Копистенський**.

Восени 1631 р. у Києво-Печерській лаврі архімандрит П. Могила заснував школу («**гімназіон**»). За своєю програмою навчання вона нагадувала єзуїтські колегіуми, які в тогочасній Європі за якістю освіти вважалися кращими.

У першій половині XVII ст. в Україні збільшувалася кількість єзуїтських, протестантських і греко-католицьких навчальних закладів. У 1608 р. єзуїтські колегіуми було відкрито у Львові та Луцьку, у 1615 р. — у Гуменному на Закарпатті. Протестантські школи існували в Гощі, Берестечку, Хмільнику, Крилові й Пнівцях. Школу вищого типу протестанти заснували 1638 р. в селі Кисилін на Волині. За зразком єзуїтських колегіумів греко-католики організували василіянські школи в Бересті, Володимирі-Волинському, Шаргороді та Холмі.

2 **Утворення Києво-Могилянського колегіуму.** Діяльність «гімназіону» П. Могили в Києво-Печерській лаврі викликала занепокоєння Київського братства, якому не подобалася його схожість із єзуїтськими колегіумами. У 1632 р. було досягнуто згоди про об'єднання братської та лаврської шкіл. Новий навчальний заклад, покровителем якого був П. Могила, дістав назву **Києво-Братського**,

■ Єлизавета Гулевичівна

■ Братський монастир у Києві. Гравюра середини XIX ст.

або **Києво-Могилянського колегіуму**. Згодом його стали називати академією за високий рівень викладання.

У Києво-Могилянському колегіумі повний курс навчання складав 12 років і поділявся на сім класів («шкіл»). У підготовчому класі — **фарі** та трьох нижчих класах — **інфімі, граматичі й синтаксими** вивчали предмети циклу «семи вільних наук», церковнослов'янську, грецьку та латинську мови. Наступні два класи — **поетики та риторики** — були середніми. Викладання в них здійснювалося переважно латинською мовою. У поетиці учнів знайомили з різними жанрами поезії та основами віршування. У риториці вони опановували мистецтво складання промов і написання листів.

Вищий ступінь навчання учні колегіуму здобували у дворічній «школі філософії» та чотирирічній «школі богослов'я». Учні цих класів називали **спудеями** (студентами).

Як і тогочасні європейські університети, Києво-Могилянський колегіум мав свої школи-філіали, що працювали за його програмою у Вінниці та Кременці. Викладачами колегіуму були видатні тогочасні вчені й просвітителі, зокрема **Сильвестр Косов, Йосиф Кононович-Горбацький, Інокентій Гізель, Єпіфаній Славинецький** та інші.

■ І. Гізель

3 Літописання і література. Однією з найцікавіших пам'яток літописання першої половини XVII ст. був **Густинський літопис**, що дістав назву за Густинським монастирем поблизу Прилук, де було створено його єдину збережену копію. Вчені припускають, що літопис склав близько 1623—1627 рр. **З. Копистенський**. Використовуючи велику кількість історичних джерел, автор розповідає про події від давніх часів до 1597 р. У літописі вміщені окремі тематичні розповіді про виникнення козацтва й Берестейську церковну унію. У цей період були створені також інші літописи, зокрема **Київський літопис, Острозький літопис, Львівський літопис**. Літописні записи велися в Густинському, Межигірському та інших монастирях.

У першій половині XVII ст. в Україні продовжувала розвиватися полемічна література. Так, на початку століття з'явився історико-полемічний памфлет «**Пересторога**». У ньому невідомий автор яскраво змальовує переслідування православних католицьким і греко-католицьким духовенством. Він із великою прихильністю ставиться до культурно-освітньої діяльності братств, вбачаючи

■ М. Смотрицький

в розвитку шкільництва важливий засіб боротьби з окатоличенням та полонізацією українців.

Видатним письменником-полемістом був **Мелетій Смотрицький**. Чільне місце серед його полемічних творів посідає «Тренос» («Плач»). В образі скривдженої матері-вдови Смотрицький зобразив український народ, що страждав від соціального, національного та релігійного гноблення.

У першій половині XVII ст. в Україні також набули розвитку такі літературні жанри, як **ораторсько-проповідницька проза, мемуарна проза та поезія**. Ораторсько-проповідницька проза включала твори з тлумаченням євангельських текстів і моралістичними повчаннями. Найвидатнішим проповідником був **Кирило Транквіліон-Ставровецький**, автор творів «Зерцало богословія», «Євангеліє учительное»

і «Перло многоцінное». Одним із перших творів української мемуарної прози стали спогади киянина Богдана Балики «Про Москву і про Дмитра, царька московського неправдивого», що розповідають про похід польського війська на Москву в 1612 р.

Мемуари — автобіографічні записки у формі спогадів про події минулого їх свідка або учасника.

Епіграма — коротка віршована характеристика предмета, побажання, дотеп тощо.

Софія Чарторийська (роки життя невідомі) була волинською княгинєю, меценаткою і громадським діячем кінця XVI — середини XVII ст. Разом зі своєю сестрою Оленою вона надавала грошову підтримку Пересопницькому монастирю, заснувала при ньому шпиталь та школу для дітей селян. Була палкою прихильницею православ'я, відкрила у своєму маєтку в с. Рахманів на Волині друкарню. Здійснювала переклади із грецької руською мовою. Саме вона надала підтримку відомому діячеві Львівського братства Кирилу Транквіліону-Ставровецькому у виданні «Євангелія учительного». У 1619 р. цей твір було видруковано у волинській друкарні С. Чарторийської у с. Рахманів її коштом.

Наприкінці XVI — на початку XVII ст. виникла **полемічна поезія**. Так, у «Скарзі вбогих до Бога» невідомий автор у віршованій формі гостро виступає проти окатоличення й полонізації православних українців. Засновником жанру **епіграмної поезії**, віршованих геральдичних епіграм (гербових віршів), присвят і передмов став **Герасим Смотрицький**. Серед поетів-епіграмістів цієї доби відомі та-

кож Дем'ян Наливайко, Памво і Степан Беринди, Андрій Римша, Лаврентій Зизаній, Кирило Транквіліон-Ставровецький та інші.

Із розвитком книговидання з'являються збірки віршованих творів для декламації, написаних для виконання школярами під час урочистих подій. Зокрема, у 1622 р. **Касіян Сакович** склав «Вірші на жалісний погреб... гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного». Хоча твір написаний у зв'язку зі смертю гетьмана, за своїм загальним настроєм він життєствердуючий — уславлює мужність воїнів, що захищають рідну землю від ворога.

4 Книговидання. Із розвитком культури зростає попит на книги, що сприяло розвитку книговидання. У першій половині XVII ст. активно діяла друкарня Львівського Успенського братства, яка була справжньою школою для цілої плеяди українських друкарів. Тут було видано граматику грецької і церковнослов'янської мов, збірки віршів, драматичних творів українською мовою.

Найбільшою в тогочасній Україні стала Києво-Печерська друкарня, заснована архимандритом лаври **Єлисеєм Плетенецьким**. Серед перших її видань були «Часослов» і збірник святкових служб «Анфологіон». У Києві з'являються перші приватні друкарні, засновані **Спиридоном Собоєм** та **Тимофієм Вербицьким**. В Україні почали діяти також мандрівні (пересувні) друкарні, які, надрукувавши книгу в одному місті, переїздили працювати до замовника в інше місто.

Усього до середини XVII ст. на українських землях у різний час діяло понад 20 друкарень. При цьому роль друкарень не обмежувалася книговиданням. Вони були важливими осередками освіти й культури, навколо яких існували гуртки, що об'єднували діячів культури, вчених і високоосвічених людей.

! Висновки. Упродовж першої половини XVII ст. на українських землях збільшилася кількість навчальних закладів, що сприяло зростанню кількості освічених людей.

► Києво-Могилянський колегіум був новим навчальним закладом вищого типу, що прирівнювався до тогочасних університетів.

■ Орнаментальні ініціали зі Службника П. Беринди. Стратин, 1604 р.

- ▶ Наявність різних жанрів в українській літературі першої половини XVII ст. свідчила про її поступальний розвиток.
- ▶ Здобутки українського книговидання сприяли розвитку культури та освіти українців, допомагали їм протистояти окатоличенню та колонізації.

Запитання та завдання

1. Скільки братських шкіл існувало в Україні на початку XVII ст?
2. Хто був засновником школи в Києво-Печерській лаврі?
3. Коли утворився Києво-Могилянський колегіум?
4. Скільки тривав повний курс навчання в Києво-Могилянському колегіумі?
5. Хто є автором полемічного твору «Тренос»?
6. Що таке мемуари?
7. У якому літературному жанрі здобув визнання своєї творчості Г. Смотрицький?
8. Якими були здобутки українського шкільництва першої половини XVII ст.?
9. Розкажіть про утворення та діяльність Києво-Могилянського колегіуму.
10. Які факти свідчать про поступальний розвиток української літератури упродовж першої половини XVII ст.?
11. Розпочніть складати в зошиті таблицю «Розвиток української культури першої половини XVII ст.».

Галузь культури	Основні здобутки та досягнення

- ★ 12. Яку роль відігравав розвиток освіти, літератури й книговидання в ідеологічній боротьбі, що точилася в цей час на українських землях?

§ 15. Культура України наприкінці XVI — у першій половині XVII ст. Розвиток театру, музики, архітектури та образотворчого мистецтва

Опрацювавши цей параграф, ви зможете: характеризувати розвиток театрального мистецтва на українських землях; визначати основні риси, притаманні українському музичному мистецтву; описувати видатні пам'ятки архітектури та образотворчого мистецтва; називати імена діячів культури, найзначніші твори архітектури та образотворчого мистецтва; пояснювати поняття і терміни «декламація», «містерія», «інтермедія», «вертеп», «кант», «козацьке (українське) бароко», «бастіон».

- **1.** Якими були особливості розвитку архітектури й містобудування на українських землях у XVI ст.? **2.** Назвіть тогочасні архітектурні пам'ятки. **3.** Які жанри образотворчого мистецтва існували в Україні в XVI ст.? **4.** Назвіть відомі вам пам'ятки образотворчого мистецтва цієї доби.

1 **Театр.** Наприкінці XVI — у першій половині XVII ст. на українських землях виник шкільний театр. У слов'яно-греко-латинських школах учнів навчали складати й виголошувати вірші та промови. Виконавці виходили й **декламували** фрагменти твору, об'єднані спільною темою. У 30-х рр. XVI ст. у Львівській братській і Київській лаврській школах були започатковані **шкільна драма** і театр.

Першою відомою пам'яткою української великодньої драми вважається надрукований 1631 р. твір учителя Львівської братської школи **Іоанікія Волковича «Роздуми про муку Христа Спасителя нашого»**. Розвитку шкільного театру в Києво-Могилянському колегіумі сприяли програми навчання в класах поезики та риторики.

У першій половині XVII ст. з'явилися перші **містерії** — духовні драми на біблійні сюжети. Так, у цей час на Волині або Галичині було створено **«Слово про збурення (зруйнування) пекла»**. Містерії виконувалися на майданах міст і містечок мандрівними акторами в дні церковних свят. Між діями містерії, а згодом шкільної драми розігрувалися інтермедії.

У XVII ст. в Україні значної популярності набув різдвяний ляльковий театр — **вертеп**. Вертепник мандрував зі спеціальною скринькою, розділеною на два поверхи, із бічними дверцятами, через які «заводили» ляльок. На верхньому поверсі розігрували сцени, пов'язані з Різдом, а на нижньому — казки, перекази, комедійні побутові сценки. Зростанню популярності вертепного театру сприяли учні Києво-Могилянського колегіуму, які ходили з вертепом людними місцями, домівками й заробляли собі на життя.

2 **Музика.** Відображенням високого рівня духовної культури українського народу були досягнення в музичному мистецтві. У пісенній творчості, як і в попередні століття, були поширені

Драма — літературно-театральний твір, побудований у формі діалогу без авторської мови та призначений для сценічного виконання.

Інтермедія — коротка сценка переважно гумористично-комедійного характеру, що виконувалася в перервах між актами основної вистави драми тощо.

Вертеп — старовинний пересувний ляльковий театр, де виконувалися п'єси на релігійні та світські теми.

Декламація — мистецтво виразного читання літературних творів, зокрема віршів.

■ Вертепна скринька

■ Ліра

■ Бандура

■ Кобза

обрядові, ліричні, жартівливі, епічні, танцювальні пісні. В епічному жанрі виник ряд таких глибоко драматичних пісень про набіги татар, як «**За річкою вогні горять**». Своєрідними пісенними розповідями про найважливіші події стають історичні пісні. Так, про козацькі повстання 20—30-х рр. XVII ст. розповідається в пісні «**Про Сулиму, Павлюка, ще й про Яцька Острияницю**».

Великої майстерності досяг **партесний** (багатоголосий) спів без нот та музичного супроводу. Його стали використовувати у православних церквах на протигагу католицькій церковній службі, що супроводжувалася грою на органі. Для запису церковних наспівів стали використовувати нотне письмо.

Виникли нові жанри світської музики. На основі віршової поезії склалися **канти** — церковні й світські пісні для триголосого ансамблю або хору. Існували урочисто-вітальні, моралістично-повчальні, жартівливі, сатиричні та інші канти. Розвивалася також **сольна пісня** із супроводом. У цьому жанрі, на відміну від канта, відображалися внутрішній світ людини, її життя та ставлення до різних явищ у суспільстві. Розвиток жанру **інструментальної музики** пов'язаний із музичними цехами на зразок ремісничих, які існували в деяких містах. Основною метою їх створення було задоволення побутових потреб населення в музиці — супровід до танців на народних гуляннях, гра на весіллях, хрестинах, похоронах тощо.

Розвитку музичного мистецтва сприяли також козацькі військові музики. Вони грали під час походів, святкувань перемоги, різноманітних урочистостей. Серед інструментів найчастіше використовувалися сурми, труби, котли, кобзи, торбани. Козацькі музики виконували марші, танцювальну музику (гопак, козачок) і ліричні наспіви.

3 **Архітектура.** Із початком XVII ст. в українській архітектурі все виразніше застосовувалися елементи європейського стилю **бароко**, які в районах Середнього Подніпров'я поєднувалися з місцевими традиціями. У результаті цього створювалися умови для виникнення своєрідного архітектурного стилю, який називають **козацьким** (або **українським**) **бароко**. Так, барокові риси в архітектурі дерев'яних церков проявлялися в будівництві зрубів у формі вісімки, видовженні їхніх пропорцій та заміні наметового верху на грушоподібну баню.

До видатних пам'яток архітектури першої половини XVII ст. належать українські дерев'яні церкви, зокрема церква Параскеви в селі Радруж та церква Воздвиження в Дрогобичі. Пам'ятками тогочасної церковної мурованої архітектури є церква Миколи Притиска в Києві (1631 р.), собор Мовчанського монастиря в Путивлі (перша половина XVII ст.), Покровська церква в Сулимівці (1622—1629 рр.), П'ятницька церква у Львові (1644 р.).

У першій половині XVII ст. в Україні, як і раніше, будувалося багато оборонних споруд. На межі XVI—XVII ст. змінився їх зовнішній вигляд. Замість стінових замків почали споруджувати розкішні магнатські палаци, оточені **бастіонами**.

Найцікавішими зразками поєднання палацу й бастіонних укріплень, збудованими у цей період, вважаються замки в Збаразі та Підгірцях. Нові риси з'являються також у містобудуванні. Будівничі Бродів, Станіслава, Полонного намагалися поєднати характерну для попередніх часів шахову сітку розташування вулиць із бастіонними укріпленнями.

У першій половині XVII ст. за підтримки польської влади в Україні споруджуються католицькі храми. Так, 1610 р. в Києві на Подолі великий костьол збудували домініканці, а навколо спорудили будівлі домініканського монастиря. Визначною архітектурною пам'яткою того часу є костьол бернардинів у Львові, споруджений у 1600—1630 рр. До костьолу прилягають монастирські корпуси, що

Бароко — напрямок у європейському мистецтві кінця XVI — середини XVII ст., для якого характерні святково-монументальні ансамблі, театральні та музичні постанови, живопис, скульптура, що відрізняються грандіозністю та пишністю.

Козацьке (українське) бароко — назва архітектурного стилю, що був поширений на українських землях у XVII—XVIII ст. Виник унаслідок поєднання місцевих архітектурних традицій та європейського бароко.

Бастіон — старовинне укріплення у вигляді бойової споруди (форту) на розі фортечного муру.

утворюють замкнене подвір'я. Із появою єзуїтів у Львові пов'язане спорудження в 1610—1630 рр. костюлу єзуїтів — першого в місті храму в стилі раннього бароко. У цьому стилі було збудовано в 1642—1644 рр. львівський костюл Стрітєння. Цікавими архітектурними пам'ятками тогочасного Львова є каплиці Боїмів та Кампіанів — усипальні багатих купецьких родин. Їхні стіни мають багате архітектурне оздоблення, прикрашені різьбленими декоративними композиціями, виконаними в стилі бароко.

4 Образотворче мистецтво. У першій половині XVII ст. в українському образотворчому мистецтві тривав поступальний розвиток тих жанрів, які сформувалися в попередній період. Основними його видами залишалися настінні розписи та іконопис.

Майже повністю збереглися до наших днів розписи, виконані напередодні 1620 р. на стінах церкви Святого Духа в селі Потелич. У розписах помітне своєрідне поєднання традиційних прийомів із новими реалістичними рисами. На думку дослідників, «страсний» цикл потелицьких розписів (зображення мук Христа) ніби перегукується з ідеями «Протестації» І. Борецького, де він описує муки та страждання українського народу й закликає його до стійкості в боротьбі. До цього часу збереглися розписи Воздвиженської церкви в Дрогобичі. Їхньою особливістю є поєднання біблійних сюжетів та декоративних орнаментів із місцевих квітів — барвінку, волошок тощо.

- Церква Миколи Пристиска в Києві. 1631 р. Сучасний вигляд

- Каплиця Боїмів у Львові. 1609—1611 рр. Сучасний вигляд

- Надгробок князя К.-В. Острозького в Успенському соборі Києво-Печерської лаври. 1579 р.

У цей період удосконалюється техніка різьблення на камені та дереві. В орнаментах переважають рослинні мотиви. При цьому зображення рослин має певне значення. Так, поширені в орнаментах зображення виноградної лози і грон у християнстві відомі як символ віри. У другій чверті XVII ст. рослинні орнаменти поступаються місцем різним маскам, емблемам тощо.

Пам'ятками портретного різьблення того часу є надгробкові портрети. Їх композиція ускладнилася, поглиблюється намагання передати риси характеру персонажа. Таким є поколінний надгробок київського воеводи Адама Киселя, установлений у його родовій церкві-усипальні в селі Низкиничі на Волині. У повний зріст, у лицарських латах зображено Яна і Станіслава Жолкевських на їх надгробку в костьолі в Жовкві.

Подальший розвиток мистецтва гравюри пов'язаний із поширенням його світського жанру. Перші світські гравюри з'явилися в 1622 р. як ілюстрації до «Віршів на жалісний погреб... гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного» К. Саковича. В «Євангелії учительному» (1637 р.) вміщено гравюру «Притча про багача і смерть», що зображує працю селян. Видатним гравером був майстер Ілля, який від 1636 р. працював у Києві й виконав гравюри до «Требника» П. Могили й «Печерського патерика».

В українському живописі провідне місце посідає жанр портрета. Пам'яток портретного живопису Наддніпрянщини цього часу майже не збереглося. Створити уявлення про його розвиток у першій половині XVII ст. дозволяють портрети майстрів львівської школи. Пензлю **Миколи Петраховича** приписують портрет доньки львівського купця Варвари Лангиш, що вважається найпривабливішим жіночим образом тогочасного українського живопису. Відомий живописець **Федір Сенькович** є автором портретів української та польської знаті — львівського старости Станіслава Мнішека та підканцлера Томаса Замойського. Прикметною ознакою портретів цього періоду є прагнення передати не тільки

■ Зображення Божої Матері. Фрагмент розпису церкви Воздвиження в Дрогобичі. Близько 1636 р.

■ Портрет Варвари Лангиш. 1635 р. Художник М. Петрахович

зовнішні риси людини, але й особливості її характеру та внутрішнього світу.

Висновки. В українському театральному мистецтві першої половини XVII ст. розвивалися жанри декламації, драми, містерії, інтермедії, лялькового театру — вертепу.

▶ У музиці набули розвитку жанри партесного (багатоголосого) співу, канта, сольної пісні із супроводом, інструментальної музики.

▶ В архітектурі був започаткований стиль козацького (українського) бароко.

▶ Новим типом оборонних споруд замість фортець і замків стали палаци з бастионними укріпленнями.

▶ В українському образотворчому мистецтві першої половини XVII ст. розвиваються жанри настінного розпису, іконопису, різьблення, графіки та портрета.

Заяпитання та завдання

1. Які жанри театального мистецтва розвивалися в першій половині XVII ст.?
- ♦ 2. Де й коли в Україні були започатковані шкільні драма і театр? 3. Які музичні жанри розвивалися в тогочасній Україні? 4. Що таке партесний спів? 5. У чому проявлялися барокові риси в українській архітектурі? 6. Які нові види оборонних укріплень з'явилися в цей час? 7. Назвіть основні жанри українського образотворчого мистецтва першої половини XVII ст.
- ▲ 8. Охарактеризуйте розвиток театального мистецтва в Україні. 9. Які пам'ятки української архітектури першої половини XVII ст. вам відомі? 10. Якими були основні здобутки тогочасного образотворчого мистецтва України?
- ✦ 11. Закінчіть складати таблицю «Розвиток української культури в першій половині XVII ст.» (с. 94).
- ★ 12. Відвідайте місцевий художній музей і підготуйте повідомлення про твори українського образотворчого мистецтва першої половини XVII ст., які є в його експозиції.

Узагальнення знань за розділом «Українські землі наприкінці XVI — у першій половині XVII ст.»

1. Складіть перелік подій з історії України першої половини XVII ст., які ви вважаєте найважливішими. Обгрунтуйте свій вибір.
2. Поясніть значення понять і термінів: «полемічна література», «латифундія», «магнат», «ясир», «Хотинська війна», «Куруків-

ська угода», «драма», «інтермедія», «козацьке бароко», «греко-католицька церква», «героїчні походи».

3. Назвіть видатних історичних діячів цієї доби. У чому ви вбачаєте їхній внесок в історію України першої половини XVII ст.?
4. Виконайте завдання за історичною картою. 1) Які нові території були заселені українцями на середину XVII ст.? 2) Покажіть українські землі, які в першій половині XVII ст. змінили свою державну належність. 3) Де в цей період була розташована Запорозька Січ? 4) Укажіть місця, до яких здійснювали свої морські походи козаки-запорозжці. 5) Покажіть на карті місця, де відбулися найважливіші історичні події цього періоду.
5. Об'єднайтеся в групи та складіть розгорнутий план за темою «Особливості соціально-економічного та політичного становища українців у першій половині XVII ст.».
6. Складіть історичний портрет П. Конашевича-Сагайдачного або П. Могили (за вибором).
7. Розкрийте значення козацько-селянських повстань 20—30-х рр. XVII ст. для боротьби українців за свої права. Обговоріть у групі.
8. Якими, на вашу думку, були найважливіші досягнення культури України першої половини XVII ст.? Поясніть свою думку.

Тестові завдання для підготовки до тематичного оцінювання за розділом «Українські землі наприкінці XVI — у першій половині XVII ст.»

i

1. Який із наведених переліків містить прізвища магнатів, які мали великі маєтності в Україні?
А І. Борецький, К. Сакович, І. Гізель
Б К.-В. Острозький, Є. Вишневецький, К. Збараський
В М. Смотрицький, З. Копистенський, Я. Остриця
Г Т. Федорович, М. Дорошенко, І. Сулима
2. Яке місто України в першій половині XVII ст. мало найбільшу кількість населення?
А Київ
Б Львів
В Луцьк
Г Чигирин
3. Який король Речі Посполитої погодився офіційно визнати (легалізувати) відновлення православної ієрархії?
А Стефан Баторій
Б Сигізмунд II Август

- В** Сигізмунд III
Г Владислав IV
4. Який митрополит греко-католицької церкви об'єднав греко-католицьке чернецтво у Василянський орден?
А М. Рогоза
Б І. Потій
В Й.-В. Рутський
Г П. Скарга
5. Укажіть хронологічні межі доби героїчних походів козацтва.
А останні два десятиліття XVI ст.
Б кінець XVI — перше десятиліття XVII ст.
В перші два десятиліття XVII ст.
Г 20—30-ті рр. XVII ст.
6. Коли відбулася Хотинська війна?
А 1616 р. **Б** 1620 р.
В 1621 р. **Г** 1624 р.
7. Хто очолював козацьке повстання в 1630 р.?
А М. Жмайло
Б Т. Федорович
В І. Сулима
Г П. Бут
8. Коли сейм Речі Посполитої прийняв документ, що скасовував «на вічні часи всі права й привілеї реєстровців, якими вони користувалися в нагороду за послуги, надані нашим предкам...»?
А 1617 р. **Б** 1625 р.
В 1635 р. **Г** 1638 р.
9. Який навчальний заклад було утворено на українських землях 1632 р.?
А Острозька школа
Б Львівська братська школа
В Києво-Могилянський колегіум
Г Київська братська школа
10. Хто був автором видатного твору полемічної літератури «Тренос»?
А П. Могила
Б М. Смотрицький
В З. Копистенський
Г К. Сакович
11. Як називали короткі сценки переважно гумористично-комедійного характеру, що виконувалися в перервах між актами основної вистави?
А декламація
Б інтермедія

- В** кант
Г містерія
- 12.** Що таке вертеп?
- А** духовна драма на біблійний сюжет
Б церковна пісня для триголосного ансамблю
В пересувний ляльковий театр
Г багатоголосий спів без нот і музичного супроводу
- 13.** Установіть відповідність між поняттями та їх визначеннями.
1 Шкільна драма	А Твір із моральними повчаннями та тлумаченням Святого Письма
2 Інтермедія	Б Коротка одноактова сценка переважно гумористично-комедійного характеру
3 Ораторсько-проповідницька проза	В Твір у формі записок-спогадів автора про минулі події
4 Мемуари	Г Твір релігійного змісту, автор якого дискутував зі своїми опонентами
	Д Вистава релігійного змісту, побудована у формі діалогу без авторської мови
- 14.** Установіть хронологічну послідовність подій.
- А** Відновлення ієрархії православної церкви
Б Заснування П. Могилою Лаврської школи
В Козацьке повстання під проводом П. Бута, Я. Остриянина, Д. Гуні
Г Укладання Берестейської церковної унії
- 15.** Які твердження характеризують життя та діяльність митрополита П. Могили? (Виберіть три правильні відповіді.)
- 1** У 1620 р. єрусалимський патріарх Феофан висвятив його на митрополита
 - 2** Брав участь у заснуванні Богоявленського братства в Києві
 - 3** Домігся від польської влади визнання вищої православної церковної ієрархії
 - 4** Був автором богослужбової книги «Требник». Zobov'язав священників проголошувати по неділях і святах виховні проповіді для парафіян
 - 5** До обрання митрополитом був настоятелем Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря в Києві
 - 6** До обрання митрополитом був архімандритом Києво-Печерської лаври
 - 7** Визнав право московського патріарха на Київську митрополію

РОЗДІЛ III. НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ СЕРЕДИНИ XVII ст.

§ 16. Початок Національно-визвольної війни

Опрацювавши цей параграф, ви зможете: пояснювати, якими були передумови та причини Національно-визвольної війни; розповідати про Б. Хмельницького та його сподвижників; характеризувати події початку війни; пояснювати поняття «національно-визвольна війна».

- 1. Наведіть факти погіршення соціально-економічного становища та національно-релігійних утисків українського населення від польської влади. 2. Якими були причини козацько-селянських повстань у 20—30-х рр. XVII ст.?

1 **Передумови та причини Національно-визвольної війни.** Найважливішою подією української історії XVII ст. стала **Національно-визвольна війна українського народу**. Її спалах був обумовлений загостренням суперечностей у різних сферах розвитку суспільства, які спричинили формування передумов війни.

Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. — збройна боротьба українського народу під проводом Б. Хмельницького за визволення від польсько-шляхетського панування.

У цей час надзвичайно ускладнилася ситуація в соціально-економічній сфері. Унаслідок зростання в Україні землеволодінь польської шляхти селяни втрачали землю та ставали кріпаками. Значно погіршилося також життя міщан і реєстрових козаків.

Критичним було становище в національно-релігійній сфері. Усіляко обмежувалися можливості українців вживати рідну мову. Незважаючи на проголошену владою свободу віросповідання, не припинялися утиски православних. У тогочасній Україні саме релігійне гноблення було чинником, що об'єднував представників різних верств у їхніх протестах проти польської влади.

У політичній сфері відсутність власної державності, полонізація та окатоличення призвели до того, що український народ за умови подальшого перебування у складі Речі Посполитої не мав перспектив для повноцінного розвитку. Назрівали також психологічні передумови до вибуху Національно-визвольної війни. Ступінь і характер насильства в діях панів, орендарів, урядовців і като-

лицького духовенства викликали в українському суспільстві гнів щодо гнобителів і прагнення помститися за заподіяні кривди.

На підставі передумов Національно-визвольної війни сформувалися її причини:

- ▶ незадоволення різних верств населення України швидким зростанням у країні земельних володінь польських магнатів та шляхти;
- ▶ посилення національно-релігійних утисків православних українців;
- ▶ невідповідність між фактичним набуттям козаками політичного лідерства в українському суспільстві й обмеженнями, що накладалися на них владою за «Ординацією» 1638 р.;
- ▶ слабкість вищої державної влади Речі Посполитої (короля й сейму), яка навіть за наявності бажання не мала достатніх повноважень та авторитету, щоб контролювати дії польських магнатів і шляхти в Україні.

■ Б. Хмельницький. Невідомий художник. XVIII ст.

Богдан Хмельницький про основну причину Національно-визвольної війни

Причиною, яка спонукала козаків піднятися війною проти ляхів, було не те, що ляхи несправедливо відбирали в них села й домівки, не те, що позбавляли їх земної батьківщини, не те, що обтяжували їх роботами, подібно до немилостивих фараонів (усе це ще могли б стерпіти козаки), а те, що ляхи, змушуючи козаків відступати від благочестивих догматів та приєднуватися до невірного вчення, злим юродством руйнували села й доми нетлінних душ.

- ? 1. У чому Б. Хмельницький вбачав основну причину війни українців із поляками? 2. Наведіть приклади боротьби українців за православну віру в першій половині XVII ст.

Національно-визвольну війну вважають складовою Української національної революції XVII ст. (1648—1676 рр.). Після закінчення Національно-визвольної війни українські землі охопила громадянська війна (вересень 1657 — червень 1663 р.), що спричинила поділ України на два гетьманства та боротьбу за возз'єднання Української гетьманської держави (червень 1663 — вересень 1676 р.).

■ Прапор Б. Хмельницького

■ І. Богун

2 **Б. Хмельницький та його соратники.** Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. тривала від лютого 1648 до серпня 1657 р. Вона мала національно-визвольний, релігійний та соціальний характер. Її рушійною силою були козаки, міщани, селяни, православне духовенство, частина дрібної української шляхти. Очолював їх **Богдан Хмельницький**.

Створити з повсталих селян і козаків боєздатну армію, яка боролася за визволення України, Б. Хмельницький зміг, спираючись на своїх сподвижників. Серед них були представники різних станів — козацтва, української шляхти, міщан. У роки війни вони стали талановитими воєначальниками, будівничими держави, дипломатами.

Богдан (Зиновій) Хмельницький (1595—1657) — гетьман України, творець Української козацької держави. Місцем його народження вважається хутір Суботів (поблизу Чигирин). Він походив із дрібної української шляхти. Освіту здобув в одній із київських шкіл та у Львівській єзуїтській колегії. Із юнацьких років Б. Хмельницький перебував на військовій службі.

У 1620 р. разом із батьком брав участь у поході польського війська до Молдови проти турків. У битві під Цецорою батько загинув, а Богдан потрапив до турецького полону, з якого його викупили запорожці. Повернувшись, він вступив до реєстрового козацького війська, згодом став писарем. Брав участь у походах проти Кримського ханства, а в часи повстань 30-х рр. XVII ст. виступав на боці козаків.

У січні 1648 р. очолив Національно-визвольну війну. Під час національно-визвольних змагань проявив себе як досвідчений полководець, талановитий дипломат і видатний державний діяч. Осмислюючи досвід визвольної боротьби, сформулював ідею створення незалежної Української держави в її етнічних межах і розпочав здійснення своєї мети. Домігся визнання Української козацької держави як суб'єкта міжнародного права. Помер у Чигирині й був похований у Суботіві в Іллінській церкві.

До найближчого оточення гетьмана належали **Іван Богун, Кіндрат Бурляй, Іван Гиря, Матвій Гладкий, Філон Джеджалій, Максим Кривоніс, Іван Виговський, Антон Жданович** та інші.

Соратники Б. Хмельницького мали протилежні погляди з багатьох питань. Одні з його товаришів були досить поміркованими, інші — налаштованими радикально. Проте Б. Хмельницький зміг згуртувати їх навколо ідеї боротьби за визволення України.

■ Періодизація Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.

Період	Зміст
1648—1649 рр.	Наростання визвольної боротьби. Визнання урядом Речі Посполитої певної самостійності за Україною
1650—1653 рр.	Тривала й виснажлива боротьба між козацтвом і поляками не принесла успіху жодній зі сторін
1654—1655 рр.	Надання Московською державою військової допомоги Україні. Успішне завершення українсько-московськими військами літньо-осінньої кампанії 1655 р. в Україні
1656—1657 рр.	Укладення Україною військового союзу зі Швецією та Трансильванією. Спільні дії козацтва зі шведською та трансильванською армією проти Польщі

■ Національно-визвольна війна українського народу (події 1648—1650 рр.)

3 Початок війни. Приводом до початку повстання, що переросло в Національно-визвольну війну, стала особиста кривда, заподіяна Б. Хмельницькому чигиринським підстаростою **Даніелем Чаплинським**. Зі своїми слугами він пограбував та зруйнував родинний хутір Б. Хмельницького Суботів, забрав його дружину та жорстоко побив малолітнього сина.

Звернення Б. Хмельницького до суду й навіть до короля з вимогами покарати нападника не мали результатів. Не знайшовши справедливості, він приєднався до козацької старшини, яка таємно обговорювала план повстання проти польської влади в Україні. Протягом вересня 1647 р. Б. Хмельницький розробив план виступу проти Речі Посполитої. Повстання вирішили розпочати в листопаді 1648 р. захопленням Трахтемирова, де був урядовий комісар реєстрового козацтва **Яцек Шемберк**. Домовилися також направити послів до кримського хана й турецького султана, щоб заручитися їхньою підтримкою. Однак плани повстанців було видано полякам. Б. Хмельницького заарештували й кинули до в'язниці в Чигирині. Звідти він утік завдяки допомозі чигиринського полковника **Станіслава Кричевського** та своїх друзів і подався на Запорозжя.

На початку січня 1648 р. Б. Хмельницький із загоном прибічників прибув на Запорозжя й розташувався недалеко від Січі. Порозумівшись із козаками, що перебували в залозі на Січі, **25 січня 1648 р.** він без бою оволодів нею. При цьому значна частина реєстровців вирішила підтримати повстанців. Ці події вважаються датою початку Національно-визвольної війни. Невдовзі відбулася козацька рада, на якій Б. Хмельницького було обрано гетьманом Війська Запорозького.

Новообраний гетьман Б. Хмельницький звернувся з універсалами до українського народу, де закликав усіх небайдужих до долі своєї Вітчизни вступати до козацького війська для боротьби проти польського панування.

Водночас посольство гетьмана в березні 1648 р. уклало договір про воєнно-політичний союз із кримським ханом **Іслам-Гіреєм III**. Відповідно до нього на допомогу українським козакам хан надсилав 6 тис. татарських кіннотників.

На кінець квітня 1648 р. гетьману вдалося зібрати 5 тис. козаків та 6 тис. татар. Проти них виступило польське військо, очолюване коронним гетьманом **Миколою Потоцьким**, що налічувало близько 18 тис. вояків, з яких 6 тис. становили реєстрові козаки.

Із листа коронного гетьмана М. Потоцького королю Владиславу IV про ситуацію в Україні в березні 1648 р.

Згубне полум'я так розгорілося, що не було жодного села, жодного міста, у якому б не лунали заклики до сваволі й де б не чинилися замаху на життя й майно своїх панів... Козацькі старшини бажають також самостійно володарювати в Україні, укласти угоди з іноземцями і сторонніми господарями і робити все, що лише завгодно їх волі й бажанню.

Спочатку піднялось 500 бунтівників — сама по собі це жалюгідна сила, але проти них слід рушити цілу армію, бо ці 500 підняли бунт у змові зі всіма козацькими полками і зі всією Україною. За короткий час повстанців збільшилося до 3 тисяч. Проте боронь Боже, щоб він [Хмельницький] пішов із ними в Україну. Тоді б ці 3 тисячі швидко зросли б до 100 тисяч, і нам вистачило б діла з цими.

- ?** 1. Які факти наводить автор документа? 2. Яку інформацію можна отримати на підставі їх аналізу? 3. Яким є ставлення автора до подій, про які він розповідає? Чому ви так вважаєте?

На відміну від козацьких виступів попередніх років, у 1648 р. боротьба проти польського шляхетського панування в Україні набула великого розмаху та стала всенародною.

Висновки. На кінець 40-х рр. XVII ст. політика, здійснювана Річчю Посполитою на українських землях, призвела до появи великої кількості незадоволених серед різних верств суспільства. Це створило передумови до початку національно-визвольної боротьби.

▶ Б. Хмельницький став лідером повстанців і разом зі своїми сподвижниками згуртував український народ для боротьби за свої права та свободи.

▶ Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. розпочалася після оволодіння військами Б. Хмельницького Запорозькою Січчю.

Запитання та завдання

1. Якими були причини Національно-визвольної війни? 2. Назвіть дату початку Національно-визвольної війни середини XVII ст. 3. Назвіть імена соратників Б. Хмельницького. 4. На які періоди поділяється Національно-визвольна війна? 5. Яка подія стала приводом до початку війни? 6. Якою була кількість повсталих, зібраних Б. Хмельницьким на кінець квітня 1648 р.?
- ▶ 7. Якими були передумови та причини Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.? 8. Чому становище в національно-релігійній

сфері стало головною передумовою початку війни? 9. Розкажіть, якими подіями розпочалася війна.

- ★ 10. Розпочніть складання таблиці «Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.» (у зошиті).

Період	Основні події		Підсумки
	воєнні	суспільно-політичні	

- ★ 11. Чому на початку війни Б. Хмельницький шукав порозуміння з Кримським ханством? Які переваги отримували козаки від цього союзу?

§ 17. Розгортання національно-визвольної боротьби в 1648—1649 рр.

✓ **Опрацювавши цей параграф, ви зможете:** розповідати про перебіг битв на Жовтих Водах, під Корсунем, Пилявцями та визвольного походу українського війська до Галичини; характеризувати Збарасько-Зборівську кампанію, її результати та наслідки; визначати за картою напрямки походів українського війська в 1648—1649 рр., територію Української козацької держави за Зборівським договором та сусідні держави.

- ▶▶ 1. Які засоби боротьби використовували козаки під час козацько-селянських повстань 20—30-х рр. XVII ст.? 2. Яка подія спричинила Національно-визвольну війну українського народу середини XVII ст.?

1 **Битви на Жовтих Водах та під Корсунем.** Військо Речі Посполитої, зібране для боротьби з повстанцями та очолюване коронним гетьманом Миколою Потоцьким і польним гетьманом Мартином Калиновським, розташувалося в таборі між Корсунем та Чигирином. Коронний гетьман планував здійснити каральний похід на Запорозжя силами двох угруповань. Перше, очолюване сином М. Потоцького Стефаном, мало просуватися суходолом, а друге, що складалося переважно з реєстрових козаків на чолі з осавулами І. Барабашом та І. Караїмовичем, — на човнах по Дніпру.

Завдяки чудово організованій розвідці Б. Хмельницький вчасно довідався про цей план і вирушив із Січі навперейми С. Потоцькому. **19 квітня 1648 р.** загони татарської кінноти, очолювані перекопським беєм Тугаєм, вступили в бій із поляками у верхів'ї

річки **Жовті Води**, лівої притоки Інгульця. Невдовзі з основними силами підійшов гетьман і розпочав облогу польського табору.

Через облогу С. Потоцький не мав можливості повідомити батька про напад. У той самий час у флотилії реєстровців, що підходила до Січі, прихильники гетьмана підняли повстання. Вони вбили Барабаша та Караїмовича і приєдналися до Б. Хмельницького. На бік гетьмана перейшли також реєстровики з табору С. Потоцького.

Опинившись у критичному становищі, поляки в ніч із **5 на 6 травня 1648 р.** спробували прорвати оточення. Однак козаки й татари опівдні 6 травня розгромили їх вщент. Важко пораненого С. Потоцького взяли в полон татари, і дорогою до Криму він помер.

Здобувши блискучу перемогу на **Жовтих Водах**, Б. Хмельницький вирішив негайно рухатися під **Корсунь**, щоб завдати удару основним силам коронного та польного гетьманів. Магнатські загони поповнилися новими силами.

Дізнавшись про наближення Хмельницького, поляки вирішили під прикриттям табору рухатися з-під Корсуня до Богуслава. На їхньому шляху в урочищі Горохова Діброва козаки, очолювані М. Кривоносом, влаштували засідку.

На світанку **16 травня 1648 р.** польський табір, оточений водами у вісім рядів, рухався богуславським шляхом і натрапив на завали з дерев та викопані рови. Козацько-татарське військо атакувало табір і прорвало його оборону в трьох місцях. Чотиригодинна жорстока січа завершилася цілковитою поразкою поляків.

■ Зустріч Тугай-бея і Б. Хмельницького під Корсунем. Художник Ю. Коссак

? Яку інформацію про зустріч Тугай-бея та Б. Хмельницького можна отримати за ілюстрацією?

2 Наростання визвольної боротьби. Битва під Пилявцями. Перемоги, здобуті Б. Хмельницьким у перших битвах на Жовтих Водах і під Корсунем, мали важливе значення для розгортання визвольної боротьби. Повстанське військо швидко зростало. Протягом літа 1648 р. від польсько-шляхетського панування повстанці звільнили Лівобережжя. Війна поширилася також на Правобережжя. Черкаський полковник М. Кривоніс, якого направив сюди Б. Хмельницький, за короткий час організував на Поділлі та півдні Волині 20-тисячну повстанську армію із селян і міщан. Вони визволили від поляків Полонне, Заслав, Острог, Тульчин, Вінницю, Брацлав, Немирів і десятки інших міст.

У цей самий час Україну охопила жорстока стихія селянської війни. Сповнені ненависті до своїх гнобителів, селяни винищували панів та їхні сім'ї, убивали орендарів та урядників, не зважаючи на їхню національну належність і віросповідання.

Із листа брацлавського воєводи Адама Киселя до архієпископа Матвія Лубенського (правителя Речі Посполитої на час «міжкоролів'я» після смерті Владислава IV) про ситуацію в Україні після Корсунської битви

Військо наше розгромлене й розбите вщент... Раби тепер панують над нами; зрадник засновує нове князівство... Безумна чернь радіє з того, що Хмельницький оберігає її, піддаючи вогню й мечу один лише шляхетський стан, відчиняє міста, замки і, уводячи його туди, як тріумфуючого переможця, вступає в його підданство. Київ оголосив він своєю столицею... Орда стоїть проти нас; татарський кіш і табір цього нечестивого Тамерлана ще стоять під Білою Церквою. Одначе дійшли до нас вісті й чутки, що він бажає ще далі збільшити наші біди і свої успіхи. Уже й так воєводства Київське, Брацлавське, Чернігівське вважає своїми, погрожує Волині й Поділлю, а також і Руським землям...

- ?** 1. Настрої якої верстви населення відображає автор документа? Якими вони є? Поясніть свою думку. 2. Наведіть факти з документа, що свідчать про ставлення українського населення до Б. Хмельницького. 3. Якими, за повідомленням автора документа, були подальші плани Б. Хмельницького?

Після безплідних мирних переговорів у вересні 1648 р. воєнні дії відновилися. На Волині під Чолганським Каменем зосередилася 80—90-тисячна польська армія, у якій було 40 тис. вояків, а всі інші — обозні та слуги. Командували цим військом три воєначальники: Владислав-Домінік Заславський, Миколай Остророг та Александр Конєцпольський.

Хмельницький рушив їм назустріч із військом, кількість якого сягала 100—110 тис. осіб, серед яких 50—60 тис. становили до-

- Битва під Пилявцями.
Художник
М. Добрянський

- ? Яку інформацію про битву під Пилявцями можна отримати за ілюстрацією?

свідчені вояки, а решта — «селяни від плуга». Битва розпочалася під містечком **Пилявці** поблизу Старокостянтинова **11 вересня 1648 р.** і завершилася **13 вересня** перемогою об'єднаного українсько-татарського війська (5—6 тис. буджацьких татар, що прибули на допомогу Б. Хмельницькому).

Перемога в битві під Пилявцями відкрила шлях для визволення з-під польського панування західноукраїнських земель.

3 **Визвольний похід українського війська в Галичину.** Звільнивши **16 вересня 1648 р.** від поляків Старокостянтинів, Б. Хмельницький скликав Старшинську раду, де було ухвалено рішення рухатися до Львова. Облогу міста Б. Хмельницький розпочав **26 вересня**, а вже **5 жовтня** полк М. Кривоноса захопив Високий Замок. У ході переговорів, які в цей час розпочали з гетьманом міщани, Б. Хмельницький погодився зняти облогу за відносно невеликий викуп.

16 жовтня Б. Хмельницький рушив на Замостя — важливе місце на шляху до польської столиці Варшави. Підійшовши до стін міста, він запропонував жителям здати Замостя за викуп, але отримав відмову й наказав брати його штурмом. Проте три штурми міста були невдалими.

У цей час у Варшаві замість померлого в травні 1648 р. короля Владислава IV на престол було обрано його брата **Яна Казимира**. Невдовзі від нього до Б. Хмельницького прибув посланець із пропозицією укласти перемир'я. **10 листопада** спочатку Старшинська рада, а потім Загальна військова рада ухвалили рішення припинити

воєнну кампанію й відступити «на Україну». 14 листопада військо гетьмана залишило околиці Замостя й рушило додому.

4 Програма побудови Української козацької держави. Одночасно з керівництвом визвольною боротьбою формувалося уявлення Б. Хмельницького про те, якою має бути майбутня Україна.

На переговорах із польськими комісарами в Переяславі (лютий 1649 р.) і московським посольством Г. Унковського в Чигирині (квітень 1649 р.) Б. Хмельницький у цілому оприлюднив програму побудови Української держави.

Він проголошував: «Я... виб'ю з лядської неволі весь народ руський. А що перше я воював за шкodu і кривду свою, тепер буду воювати за нашу віру православну». Гетьман вважав, що Українська держава має стати незалежною від Речі Посполитої, стверджуючи, що «нас Бог від них (Польщі й Литви) увільнив — короля ми не обирали й не коронували і хреста йому не цілували... і ми волею Божою цим від них вільними стали».

Майбутня Українська держава, на думку Б. Хмельницького, мала виникнути в етнічних межах розселення українського народу. На переговорах із польськими комісарами він казав: «За границю на війну не піду, на турків і татар шаблі не підніму. Досить нам в Україні й Поділля, і Волині; тепер досить достатку і прожитку в землі та князівстві своєму по Львів, Холм і Галич, а ставши на Віслі, скажу дальшим ляхам: сидіте, мовчіте, ляхи».

Основою устрою Української козацької держави мали стати порядки Війська Запорозького, поширені на все її населення. «Не постоїть мені нога жодного князя і шляхотки тут, в Україні,— виголошував гетьман,— а якщо захоче хтось хліба з нами їсти, нехай же Війську Запорозькому послухний буде...». На думку Б. Хмельницького, Українська козацька держава є правонаступницею Русі-України. За словами московського посла Г. Унковського, гетьман вважав, що польська влада має визнати Українську державу «по тих кордонах, як володіли благочестиві великі князі, а ми в підданстві та в неволі бути в них не хочемо».

■ Ян II Казимир

■ Титул Реєстру Війська Запорозького

На думку Б. Хмельницького, правити Українською козацькою державою мав монарх. «Правда то є,— казав гетьман,— що я лихий і малий чоловік, але мені то Бог дав, що я є єдиновладцем і самодержцем руським».

5 Збарасько-Зборівська кампанія. У лютому 1649 р. на переговорах між польськими комісарами та Б. Хмельницьким було досягнуто угоди про перемир'я. Однак уряд Речі Посполитої розробив новий план — завдати козацькій Україні удару об'єднаними силами польської та литовської армій. **20 травня 1649 р.** поляки, порушивши укладений мир, переправилися через річку Горинь, вторглися до південно-східної частини Волині та дійшли до Старокостянтинова. Довідавшись про відновлення воєнних дій, Б. Хмельницький рушив свої полки на Волинь. Уже 16 червня гетьман зупинився під Пилявцями. Раптова поява гетьмана спричинила відступ поляків під захист стін Збараського замку.

Тим часом із боку Білорусії на українські землі розпочали наступ війська литовського гетьмана **Януша Радзивілла**. Наказний гетьман **Михайло Кричевський** за розпорядженням Б. Хмельницького спробував зупинити литовське військо біля міста Річиця, але зазнав поразки. Отримавши важке поранення, М. Кричевський помер, а козаки відступили. Однак завдання Хмельницького було виконано. Унаслідок величезних втрат Радзивілл відмовився від вторгнення в Україну.

Під місто **Збараж** до Б. Хмельницького прибула 30—40-тисячна татарська орда під проводом хана Іслам-Гірея. 3 липня, маючи у своєму розпорядженні 80—90 тис. вояків, гетьман розпочав наступ. Кількість польського війська становила 15 тис. осіб, а зі слугами досягала 28 тисяч. Облога Збаража й запеклі бої під його стінами тривали майже півтора місяця.

Від розвідки Б. Хмельницький та Іслам-Гірей дізналися, що на допомогу обложеним рухається 35-тисячне військо короля Яна Казимира. Було вирішено не дати полякам об'єднатися й розбити королівське військо на марші. У ніч із 3 на 4 серпня 1649 р. майже 40 тис. козаків і 20 тис. татар, очолюваних гетьманом і ханом, рушили назустріч королю в напрямку Зборова.

■ Я. Радзивілл

■ Козацька могила на місці битви під Зборовом

Битва під **Зборовом** відбулася **5—6 серпня 1649 р.** Лише надвечір **6 серпня** розпочалися переговори. За посередництва Іслам-Гірея **8 серпня 1649 р.** було укладено **Зборівський договір**. За його умовами під владу гетьмана переходили Брацлавське, Київське та Чернігівське воєводства. Із цієї території виводилися польські війська. Кількість козацького реєстру обмежувалася 40 тис. осіб, а не включені до нього козаки поверталися під владу панів. Підтверджувалися давні права і привілеї Війська Запорозького. На землях, що переходили під владу гетьмана, польський уряд зобов'язувався призначати на адміністративні посади лише православних шляхтичів.

Усім учасникам війни оголошувалася амністія. Шляхта, маєтки якої були розташовані на підвладній гетьману території, могла повернутися до них, а її піддані мали виконувати всі ті повинності, що й раніше. Київському православному митрополиту було обіцяно місце в сенаті. Питання про ліквідацію церковної унії та повернення православної церкви її майна мало вирішитися на найближчому сеймі. У володіння гетьмана переходив Чигирин, що ставав його резиденцією.

! **Висновки.** Перемоги, здобуті Б. Хмельницьким під час воєнної кампанії 1648 р., засвідчили полководницький талант гетьмана.

► Проголошена Б. Хмельницьким програма побудови Української козацької держави була шляхом до створення незалежної Української держави в межах розселення українців.

► Підсумком Збарасько-Зборівської кампанії 1649 р. стало визнання польською стороною автономного статусу козацької України. Це не відповідало висунутій Б. Хмельницьким програмі побудови Української козацької держави, але створювало основу для продовження визвольної боротьби.

? **Запитання та завдання**

1. Яким був кількісний склад козацьких і татарських військ у битві на Жовтих Водах?
2. Яку хитрість використали козаки, щоб перемогти в битві під Корсунем?
3. Якими були результати битви під Пилявцями?
4. Чим завершилася облога Львова військами Б. Хмельницького?
5. Коли відбулася облога козацько-татарським військом Збаража?
6. Як розпочалася Зборівська битва?
7. Які воєводства переходили під владу гетьмана за умовами Зборівського договору?
8. Як військове мистецтво козаків допомогло їм здобути перемоги в битвах на Жовтих Водах та під Корсунем?
9. Як відбувалася битва під Пилявцями?

§ 18. Заснування Української козацької держави — Війська Запорозького

10. Якими були результати визвольного походу українського війська в Галичину? 11. Охарактеризуйте висунуту Б. Хмельницьким програму побудови Української козацької держави. 12. Назвіть основні події Збаразько-Зборівської кампанії. 13. Якими були умови Зборівського договору?
- ✦ 14. Прослідкуйте за картою (с. 107 підручника), якими були основні напрямки дій учасників війни в кампаніях 1648 та 1649 рр. 15. Продовжте складання таблиці «Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.» (с. 110).
- ★ 16. Український історик В. Липинський писав про наказного гетьмана М. Кричевського, що він своєю смертю врятував повстанське військо від катастрофи потрапити між двох вогнів. Поясніть наведену думку.

§ 18. Заснування Української козацької держави — Війська Запорозького

✓ **Опрацювавши цей параграф, ви зможете:** характеризувати політичний та адміністративно-територіальний устрій Гетьманщини; показувати на карті територію Гетьманщини за Зборівським договором, її полки та сусідні держави; пояснювати, якими були військо, фінанси та судочинство Української козацької держави; визначати основні зміни, які відбулися внаслідок утворення Гетьманщини, у соціально-економічному житті українського народу; пояснювати поняття і терміни «Гетьманщина», «генеральна старшина», «Генеральна військова рада», «Старшинська рада», «полк», «сотня», «універсал».

- ▶ 1. Як і коли виникла територіально-полкова система реєстрового козацтва? 2. Назвіть полки реєстрового козацтва за Куруківською угодою. 3. Якими були особливості політичного й військового устрою Війська Запорозького?

1 **Політичний устрій.** На звільненій у роки Національно-визвольної війни із-під польсько-шляхетського панування території формувалася й міцніла Українська козацька держава. Її офіційна назва в цей час була Військо Запорозьке. Унаслідок того, що землі, на яких вона була розташована, підпорядковувалися гетьманській владі, неофіційно її називали **Гетьманщиною**. Сучасні дослідники називають її також Українською гетьманською (козацькою) державою. Зародком новоствореної держави стали традиції і звичаї козацької демократії Запорозької Січі та основні засади устрою Війська Запорозького.

В основу політичного устрою Української гетьманської держави була покладена система органів влади довоєнного Війська Запорозького.

За козацькою (січовою) традицією найвищим органом влади в Гетьманщині була **Загальна (Генеральна) військова рада**. У ній брали участь усе козацтво, а іноді й представники міщан і духовенства.

Гетьману належала вища військова, адміністративна й судова влада, що поширювалася на всі стани. Він був головою держави й обирався на свою посаду Загальною військовою радою безстроково. Гетьман очолював **Генеральний уряд**, скликав Загальну військову та Старшинську ради, втілював у життя прийняті ними рішення. За його підписом «рукою власною» виходили універсали, накази й розпорядження. Гетьман розглядав скарги на рішення полкових і сотенних судів, відав фінансами, за рішенням ради розпочинав війну й укладав мир, командував армією, підтримував дипломатичні відносини з іншими державами.

Поступово зростав вплив **Старшинської ради**, що складалася з генеральної старшини й полковників. Вона розв'язувала військові, адміністративні, господарські, правові й зовнішньополітичні питання, її рішення були обов'язковими для гетьмана. Вона постійно перебувала в резиденції гетьмана.

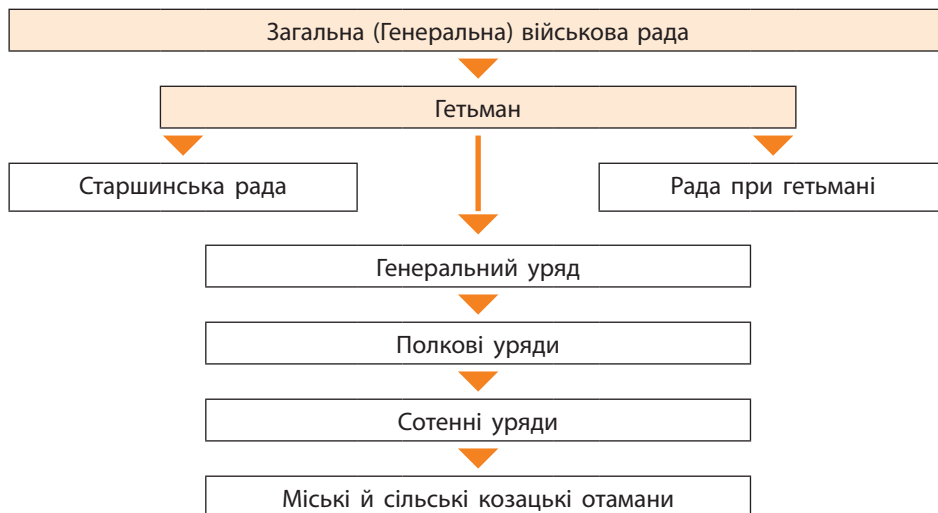
Рада при гетьмані була дорадчим органом, що складався з його довірених осіб. Вона обговорювала з гетьманом можливі шляхи розв'язання найважливіших питань державного життя й готувала проекти рішень для Старшинської ради.

? Опишіть козацьку зброю за ілюстраціями.

■ Козацька зброя

■ Політичний устрій Війська Запорозького середини XVII ст.

Центральним органом виконавчої влади був **Генеральний уряд**. Він вирішував усі поточні справи внутрішнього управління й закордонних відносин Війська Запорозького. Генеральний уряд складався з **генеральної старшини**, яка спочатку обиралася, а з часом стала призначатися гетьманом. До генеральної старшини входили: **писар** (очолював Генеральну військову канцелярію, займався закордонною політикою й вів усі справи Генерального уряду), **суддя** (один або двоє); здійснював керівництво вищим судом при Генеральному уряді), **обозний** (забезпечував матеріальне постачання армії та артилерії), **підскарбій** (завідував державним скарбом і фінансами; до запровадження цієї посади в 1654 р. ці функції виконував гетьман), **керівник розвідки** (займався розкриттям змов проти гетьмана, боротьбою проти таємної польської агентури, збиранням розвідувальної інформації тощо).

При гетьмані також була генеральна старшина з особливих доручень — два **осавули** (військові ад'ютанти гетьмана), **хорунжий** (охоронець військової хорогви), **бунчужний** (охоронець гетьманського бунчука) і **наказний гетьман** (тимчасовий керівник збройних сил для проведення воєнних операцій).

У полках існували власні уряди, що склалися з **полковників** і **полкової старшини** (писар, суддя, обозний, осавул, хорунжий). Полковник був головним представником центральної влади на

території полку. Полковника обирали на полковій раді, але часто його призначав уряд. Полк складався із сотень, у кожній з яких був сотенний уряд із **сотника**, **писаря**, **отамана**, **осавула** та **хорунжого**. У містах і містечках козацькі громади обирали «**городових отаманів**», а міщанами керував **війт**, якого затверджував гетьман. У селах владу над селянами здійснював **староста**, а над козаками — **сільський отаман**.

2 **Адміністративно-територіальний устрій.** За умовами Зборівського договору Українська гетьманська держава охоплювала територію колишніх Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств. На цих землях площею понад 200 тис. км² на той час проживало більше 3 млн осіб.

Державу було поділено на **полки**, що були одночасно адміністративно-територіальними одиницями й підрозділами козацького війська. У 1649 р. на Лівобережжі існувало сім полків (**Полтавський, Ніжинський, Чернігівський, Миргородський, Прилуцький, Переяславський і Кропивненський**), а на Правобережжі — дев'ять (**Київський, Канівський, Білоцерківський, Уманський, Чигиринський, Черкаський, Кальницький, Корсунський і Брацлавський**). Кількість полків не була сталою, а змінювалася відповідно до військово-політичної ситуації в Гетьманщині. У 1649 р. налічувалося 16, у 1650 р. — 20, а в 1654 р. — 18 полків. У кожному полку залежно від території і кількості на-

? Опишіть представників різних верств козацтва за наведеними ілюстраціями.

■ Полковник реєстрових козаків. Художник С. Васильківський

■ Хорунжий. Художник С. Васильківський

■ Писар. Художник С. Васильківський

селення було 10—20 і більше **сотень**. У сотні могло бути від кількох десятків до 200—300 козаків.

Територія Запорозької Січі з її володіннями становила окрему адміністративну одиницю. Функції столиці держави виконував Чигирин, що був резиденцією гетьмана.

Новий адміністративно-територіальний поділ, запроваджений в Українській гетьманській державі, відрізнявся від старого поділу на воєводства й повіти тим, що полки й сотні були відносно невеликими військово-адміністративними одиницями. Унаслідок цього влада ставала ближчою до потреб людей, а керівництво на місцях здійснювалося простіше та ефективніше.

3 **Українське військо.** Після битви під Корсунем Б. Хмельницький розпочав створення українського козацького війська. Його ядром стали реєстрові та запорозькі козаки, до яких приєдналися повсталі «покозачені» селяни та міщани. Для подальшого формування й організації українських збройних сил Б. Хмельницький запровадив територіальну полково-сотенну систему: певна територія виставляла декілька сотень вояків, які об'єднувалися в полк. Завдяки цьому гетьман залучив до збройної боротьби з ворогом населення всієї Гетьманщини.

Основу армії становила оснащена вогнепальною зброєю піхота. Нестача власної кінноти (у якій мала перевагу польська армія), особливо на початку війни, компенсувалася за рахунок союзної татарської кінноти.

Військо Б. Хмельницького мало значну артилерію. Було створено полкову артилерію та окрему артилерію головного командування (гетьмана). Для цього було використано гармати, захоплені повстанцями у визволених містах та замках, а також налагоджено виготовлення гармат у Ніжині.

Керівні посади в українському війську посіли представники реєстрової козацької старшини, української шляхти й уславлені козаки.

■ Козак

■ Вершник

■ Гармаш.
Художник
С. Васильківський

4 **Фінанси та судочинство.** Фінансова система Гетьманщини до 1654 р., як уже зазначалося, контролювалася особисто Б. Хмельницьким. На звільненій від польсько-шляхетського панування території було ліквідовано всі старі державні податки та введено нові. Основними джерелами поповнення державної скарбниці стали податки, порубіжні торгові мита, доходи від промислів та із земельного фонду. Так, установлювалися податки з млинів, за виробництво та продаж горілки, збори з торгів і ярмарків тощо. Селяни, які жили на колишніх державних і приватних землях, відтепер сплачували «чинші на Хмельницького». Лише останні забезпечували надходження до державної скарбниці Гетьманщини 100 тис. злотих щорічно.

В Українській гетьманській державі існувала власна система судочинства. Під час війни було знищено всі станові (городські, земські й підкоморські) суди і створено Генеральний військовий суд, полкові та сотенні суди. Козацьким судам підлягали не лише козаки, але й шляхтичі, міщани та селяни, особливо за тяжкі злочини (убивства, розбій тощо).

Генеральний військовий суд був вищою судовою інстанцією при уряді Гетьманщини. До нього входили два генеральні судді та судовий писар, що вів справи. Генеральний військовий суд розглядав скарги на рішення судів нижчих інстанцій, а також виняткові справи, з якими зверталися безпосередньо до гетьмана. Окрім того, у містах із магдебурзьким правом, як і раніше, існували суди магістратів. справи духовенства розглядалися в церковних судах.

5 **Зміни в соціально-економічному житті.** Складовою Національно-визвольної війни була боротьба селян за право бути вільними господарями на власній землі. Після укладення Зборівського договору селяни, які жили на колишніх державних землях («королівщинах»), на території Гетьманщини здобули особисту свободу та право володіти землею. Їхні маєтки стали називатися вільними військовими селами, підпорядкованими Військовому скарбу. За володіння землею вони сплачували державі фіксований податок.

Набагато складнішою була ситуація із селянами, які жили на приватних землях. За Зборівським договором шляхта отримала право повернутися до своїх маєтків, а селяни були зобов'язані виконувати всі ті повинності, що й до початку війни. Селяни з обуренням сприйняли спроби шляхти відновити своє панування і заявляли про невизнання Зборівської угоди.

Хмельницький за скаргами окремих шляхтичів видавав їм **універсали**, де вимагав від селян, щоб вони своєму панові «всіляку покору й підданство, як раніше, так і зараз віддавали... ніяких бунтів, свавільств не чинили». Однак, незважаючи на гетьманські універсали, які були спрямовані проти повстанців, каральні загони не могли приборкати селянські невдоволення. Гетьман також розумів, що боротьба проти польського панування не завершена і без участі в ній селянства марно розраховувати на перемогу.

Уряд Гетьманщини у своїй внутрішньополітичній діяльності всіляко підтримував інтереси козацтва. Особи, які були вписані до реєстру, разом зі своїми родинами звільнялися від кріпацтва й отримували права вільно жити в містах і селах, володіти землею, мати власне козацьке самоврядування й судочинство. Провідне місце серед козаків посідала старшина, яка зосереджувала у своїх руках владу й багатства.

Універсал — розпорядчий акт адміністративно-політичного характеру, який видавався гетьманом.

Висновки. На звільненій від польського панування території сформувалася Українська гетьманська держава — Військо Запорозьке. Історичні обставини її виникнення обумовили напіввійськовий характер української державності.

▶ Важливою складовою й гарантом успішної розбудови Української держави стала її армія, створена на організаційних засадах Запорозької Січі.

▶ Наявність власних фінансів і судочинства свідчила про повноцінний характер державності Війська Запорозького.

▶ Значні зміни відбувалися в соціально-економічному житті українського народу.

Запитання та завдання

1. Якою була офіційна назва Української козацької держави?
2. Що було покладено в основу політичного устрою Української гетьманської держави?
3. Які посадовці входили до Генерального уряду?
4. Скільки полків налічувалося в Гетьманщині в 1649 р.?
5. Яке місто було столицею Гетьманщини?
6. Якою була кількість регулярної армії Б. Хмельницького в роки війни?
7. Якою була вища судова установа Гетьманщини?
8. Якими були особливості політичного устрою Гетьманщини?
9. Охарактеризуйте повноваження вищих органів влади Української гетьманської держави.
10. Як в адміністративно-територіальному устрої Війська Запорозького

втілювалися традиції козацького самоврядування? **11.** Назвіть особливості організації українського війська доби Б. Хмельницького. **12.** Поясніть, як були організовані системи фінансів і судочинства Гетьманщини. **13.** Які зміни відбулися в соціально-економічному житті українського народу?

- ✦ **14.** Визначте за картою (с. 107 підручника) центри полків Гетьманщини в 1649 р. **15.** Складіть розгорнутий план за темою «Політичний та адміністративно-територіальний устрій Української гетьманської держави».
- ★ **16.** Історики В. Смолій і В. Степанков вважають, що здобута за Зборівським договором автономія дозволяла уряду продовжити боротьбу за реалізацію державної ідеї. Поясніть, яким шляхом це відбувалося.

§ 19. Воєнно-політичні події 1650—1653 рр.

Опрацювавши цей параграф, ви зможете: розповідати про розгортання воєнних дій у 1651 р.; порівнювати умови Зборівського та Білоцерківського договорів; визначати, завдяки чому українська армія здобула перемоги в битві під Батогом та облозі Жванця; пояснювати, чому і як були здійснені молдавські походи Б. Хмельницького; характеризувати внутрішньо-і зовнішньополітичне становище Гетьманщини наприкінці 1653 р.; визначати за картою напрямки воєнних походів української армії та місця найважливіших битв у 1650—1653 рр.

- ▶ **1.** Назвіть найважливіші битви Національно-визвольної війни 1648—1649 рр. **2.** Якими були найважливіші політичні події цього періоду війни? **3.** Якими були умови Зборівського мирного договору?

1 Відновлення воєнних дій. Битва під Берестечком. З листопада 1650 р. польський уряд активно готувався до воєнних дій проти України. 8 лютого 1651 р. польний гетьман **Мартин Калиновський** і брацлавський воєвода **Станіслав Лянцкоронський** розгорнули наступ на українські землі. **10—12 лютого** загони М. Калиновського після жорстокої січі захопили містечко **Красне** на Східному Поділлі. Намагаючись оволодіти Східним Поділлям, М. Калиновський і С. Лянцкоронський **1—10 березня** вели облогу **Вінниці**. Незважаючи на значну кількісну перевагу ворога, козаки, очолювані полковником **Іваном Богуном**, не дали захопити місто. 10 березня на допомогу обложеним прийшов уманський полк Йосипа Глуха та завдав удару польським частинам, які в паніці відступили. Розвиваючи наступ, козацькі війська захопили Бар, Хмільник, Шаргород,

Меджибіж та інші міста. Спроба поляків оволодіти Східним Поділлям завершилася провалом.

Вирішальна битва воєнної кампанії відбулася на Волині, неподалік міста Берестечка. Польське військо, очолюване королем Яном Казимиром, налічувало 100—120 тис. осіб, а зі слугами — близько 220—240 тис. осіб. 15 червня 1651 р. з-під Тернополя до Берестечка рушило військо Б. Хмельницького, яке налічувало близько 100 тис. осіб. До нього приєдналося 30—40-тисячне татарське військо на чолі з ханом Іслам-Гіреєм.

Битва під **Берестечком** розпочалася **18 червня 1651 р.** Перший бій між польською й татарською кіннотами завершився поразкою останньої. Наступний день не виявив переваги жодної зі сторін.

Переламним днем стало 20 червня. Зранку польський король Ян Казимир розпочав наступ. Із дозволу короля Є. Вишневецький атакував правий фланг козацького війська, яким керував І. Богун. Іслам-Гірей наказав своїй кінноті завдати удару по військах Вишневецького та короля, які намагалися його підтримати. Поляки відкрили вогонь у бік ставки хана, серед татар зчинилася паніка, і вони почали тікати.

Усвідомлюючи, що битва програна, Б. Хмельницький вивів армію до укріпленого табору, влаштованого в долині річки Пляшівка, притоки Стиру. Залишивши наказним гетьманом Ф. Джеджалія, він рушив за ханом, але повернути на поле битви виснажене втечею

- Битва під Берестечком.
Художник А. Орлюнов
- ? Яку інформацію про битву під Берестечком можна отримати за наведеною ілюстрацією?

і деморалізоване татарське військо не зміг. Поки хан приводив до ладу своє військо, гетьман вирішив відступити до Білої Церкви й Корсуня. Поповнивши тут новими силами виведені з оточення з-під Берестечка залишки української армії, Б. Хмельницький збирався разом з Іслам-Гіреєм зупинити просування поляків під Білою Церквою.

У той час укріплений козацький табір під Берестечком перебував в облозі поляків. Вивести війська з оточення було доручено І. Богуну. За його наказом через болото та Пляшівку з підручних засобів збудували переправу, якою й було виведено основні сили української армії та всю полкову артилерію.

Для прикриття відступу з оточеного ворогом табору було сформовано загін із 300 козаків-добровольців. Вони не мали права відступати навіть під загрозою смерті. Поляки пропонували їм гроші й збереження життя, якщо вони складуть зброю. Козаки відкинули цю пропозицію й на очах у поляків висипали з гаманців усі свої гроші у воду, демонструючи свою зневагу до них. Усі 300 козаків полягли як герої.

Укладення Білоцерківського договору. На кінець серпня 1651 р.

Б. Хмельницькому вдалося зібрати 60-тисячну армію, до якої приєдналося 40-тисячне татарське військо. Українсько-татарська армія розмістилася на добре укріплених позиціях під містом **Біла Церква**. Сюди з-під Берестечка прибуло 35-тисячне польське військо, очолюване **М. Потоцьким**. До нього приєдналися війська **Я. Радзивілла** (20 тис. осіб) і **М. Калиновського** (15 тис. осіб).

Бої 13—15 вересня були невдалими для поляків і змусили Потоцького відмовитися від намагань провести битву й отаборитися. Через нестачу продовольства в польському таборі розпочалися голод і хвороби. У цій ситуації поляки погодилися на пропозицію Б. Хмельницького розпочати мирні переговори, однак висунули умови, які перекреслювали більшість здобутків Національно-визвольної війни. Це викликало бунт «черні» в козацькому війську. Жорстоко придушивши його, гетьман погодився підписати договір на досить важких для Гетьманщини умовах. Імовірно, він розумів слабкість свого війська, краща частина якого полягла під Берестечком, і значні втрати татар.

За **Білоцерківським договором** територія Гетьманщини обмежувалася Київським воєводством, а козацький реєстр скорочувався до 20 тис. осіб. Козаки мали право селитися тільки на державних

землях Київського воєводства, а ті, хто залишився поза реєстром, знову йшли до своїх панів. Магнатам і шляхті поверталися їхні маєтки, а до Брацлавського й Чернігівського воєводств поверталася польська адміністрація. Гетьман мав підпорядковуватися королю й коронному гетьману, позбавлявся права дипломатичних відносин з іншими державами й повинен був розірвати союз із Кримським ханством. Пани не мали права притягати своїх підданих до суду за участь у війні. Права і привілеї православної церкви зберігалися. Польським військам заборонялося розміщуватися на території Київського воєводства. Гетьман мав призначати генеральну старшину й полковників за згодою короля. Б. Хмельницький зберігав посаду гетьмана, але після його смерті право призначати та звільняти гетьмана переходило до короля.

Однак під час затвердження умов договору сеймом Речі Посполитої виникла нездоланна перешкода: один із литовських шляхтичів своїм вето наклав заборону на прийняття рішення. Оскільки

■ Національно-визвольна війна українського народу (події 1651—1657 рр.)

це було рівнозначно розірванню договору, Б. Хмельницький став вважати його недійсним.

3 **Битва під Батогом.** Поразка української армії під Берестечком стала приводом для молдавського господаря В. Лупу відмовитися від союзу з Б. Хмельницьким. Гетьман направив свого сина Тимоша з військом, щоб відновити союз. Оскільки це не відповідало інтересам Речі Посполитої, польний гетьман М. Калиновський вирішив перешкодити цьому походу. Біля гори Батіг поблизу Ладжина на шляху українського війська М. Калиновський розташував укріплений табір із військами. Б. Хмельницький у доволі іронічній формі запропонував йому не перешкоджати походу. М. Калиновський сприйняв це як виклик.

У середині травня 1652 р. Б. Хмельницький зі своїм сином Тимошем вирушив із Корсуня в напрямку Батого. Його військо складалося з 15 тис. козаків та 20 тис. татарської кінноти. В армії Калиновського налічувалося 35 тис. осіб, із яких лише 20 тис. були вояками, а решта — слугами.

Із листа Б. Хмельницького до польного гетьмана М. Калиновського

...Не хочу таїти від вашої милості, що зухвалий мій син Тиміш зібрав кілька тисяч війська для того, щоб змусити до шлюбу дочку молдавського господаря. Застерігаю вас, ваша милість, аби ви відступили з військом до польського кордону і звільнили волоське порубіжжя, яке займає; син мій за характером запальний і на вашій особі може зробити першу пробу свого воєнного щастя.

- ?** 1. Про що повідомляв польного гетьмана Б. Хмельницький? 2. Чому, на вашу думку, М. Калиновський вважав зміст листа образою його гідності?

Вранці 22 травня 1652 р., прибувши під Батіг та оцінивши ситуацію, Б. Хмельницький з'ясував, що розміри польського табору значно перевищують кількість війська Калиновського. Він наказав атакувати табір з усіх боків, оскільки у противника не було можливості захищати весь табір одночасно. Атаки козаків і татар на табір тривали впродовж 22—23 травня й завершилися повним розгромом польської армії. У битві загинуло близько 10 тис. польських вояків і сам М. Калиновський.

Звістка про загибель польської армії під Батогом приголомшила уряд Речі Посполитої. Б. Хмельницький після здобутої перемоги став вимагати від Варшави поновлення Зборівської угоди.

- Пісня перемоги.
Літографія
XIX ст.
Художник
Ю. Брандт

- ? Як ілюстрація
відображає на-
стрій козаків
після перемоги?

4 **Облога Жванця.** У 1653 р., відновивши кількісний склад війська після поразки під Батогом, поляки продовжили боротьбу проти Гетьманщини. У лютому на Брацлавщину вторглася 12—14-тисячна польська армія під проводом **Стефана Чарнецького**, спустошуючи міста й села. Ворог дійшов до Умані. Однак тут підрозділи Чарнецького зазнали поразки від козацьких загонів **І. Богуна** й залишили межі Брацлавщини.

У травні 1653 р. **Б. Хмельницький** із 30 тис. козаків та 12—15 тис. татар вирушив з Умані в новий похід проти поляків. Однак гостра нестача продовольства, наростання невдоволення козаків грабунками татар, звістка про провал четвертого молдавського походу спричинили виступ козаків проти гетьмана в червні 1653 р. Як наслідок, уперше за роки війни похід **Б. Хмельницького** був зірваний.

У той самий час польська армія, очолювана королем **Яном Казимиром**, просуваючись українськими землями, восени 1653 р. дісталася **Жванецького замку**, що розташувався поряд із Хотинном, і зупинилася там в укріпленому таборі. Її кількість разом зі слугами становила 60 тис. осіб.

У середині **жовтня 1653 р.** розпочалася облога українсько-татарською армією польського табору. У підпорядкуванні гетьмана було близько 30—40 тис. козаків, приблизно такою ж була кількість татарської кінноти. На початок грудня в кільці облоги від голоду, холоду і хвороб загинуло близько 10 тис. осіб. Під тиском цих обставин поляки розпочали переговори про мир.

Посередником у переговорах між козаками й поляками знову виступив кримський хан. **5 грудня 1653 р.** поблизу міста **Кам'янець-Подільського** хан Іслам-Гірей та король Ян Казимир уклали в усній формі кримсько-польський договір. Умови **Кам'янецької угоди** передбачали припинення воєнних дій та згоду поляків виплатити кримському хану викуп (так звані «поминки»). Щодо визначення в договорі правового статусу Гетьманщини однозначної інформації немає. Одні джерела стверджують, що відновлювалися умови Зборівського договору, а інші,— що козаки залишалися лише при своїх давніх (до початку війни) правах і привілеях.

Гетьман Б. Хмельницький, який не брав участі в укладенні договору, дізнавшись про його зміст, скликав Старшинську раду. На ній він заявив про необхідність повного розриву з Річчю Посполитою.

5 Молдавські походи. У роки Національно-визвольної війни Б. Хмельницький та його син Тиміш у 1650, 1652 і 1653 рр. здійснили чотири походи до Молдавського князівства, яке було союзником Речі Посполитої. Метою походів було ударемнити наміри поляків використати територію Молдавії як плацдарм для наступу на українські землі та домогтися якомога більшої політичної ізоляції Речі Посполитої. При цьому Хмельницький намагався схилити Молдавське князівство до встановлення добросусідських відносин із Гетьманщиною та зміцнити її становище.

У **серпні-вересні 1650 р.** відбувся перший молдавський похід, очолюваний Б. Хмельницьким і татарським калга-султаном **Крим-Гіреєм**. Українсько-татарське військо (60 тис. козаків і 30 тис. та-

■ Молдавський господар В. Лупу

■ Розанда Лупу. 1653 р.

■ Т. Хмельницький. Невідомий художник. Близько 1653 р.

тар) оволоділо столицею Молдови — містом Ясси. Молдавський господар **Василь Лупу** уклав союз із Б. Хмельницьким і відмовлявся допомагати Речі Посполитій. Гарантією цього союзу мав стати шлюб його доньки Розанди й сина гетьмана Тимоша.

У квітні 1653 р. В. Лупу внаслідок державного перевороту втратив престол і звернувся по допомогу до Б. Хмельницького. До Молдавії гетьман направив 8-тисячний загін козаків на чолі з Т. Хмельницьким. Після повернення влади В. Лупу умовив Тимоша на похід проти Валахії, який завершився поразкою та став приводом до створення антиукраїнської коаліції Речі Посполитої, Валахії і Трансильванії.

У липні 1653 р. В. Лупу знову втратив владу, і до антиукраїнської коаліції приєдналося Молдавське князівство. Останній молдавський похід відбувся в **серпні-вересні 1653 р.** За наказом гетьмана Тиміш повів 6-тисячний козацький загін на допомогу В. Лупу. Однак похід завершився поразкою. Козаки опинилися в облозі в Сучавській фортеці. За умовами почесної капітуляції козаки припинили опір, залишили Сучаву й повернулися додому.

6 **Внутрішньо- і зовнішньополітичне становище Гетьманщини наприкінці 1653 р.** На кінець 1653 р. становище Гетьманщини стало критичним. Цілі райони Правобережжя, де відбувалися воєнні дії, були спустошені. Десятки тисяч людей потрапили в полон до татар, загинули в боях, померли від голоду, епідемій холери й чуми. Протягом 1648—1653 рр. кількість населення України зменшилася на 30—40 %. Розгорталося масове переселення українців з охоплених війною територій на Лівобережжя, Слобожанщину, до Московії та Молдавії.

Поглиблювався занепад сільського господарства, ремесел, промислів і торгівлі, що унеможливлювало подальше ведення війни. У 1653 р. вперше від початку боротьби Б. Хмельницький не зміг набрати необхідну кількість вояків до своєї армії й зіткнувся з виступами невдоволених козаків. У суспільстві піднесення перших років війни поступалося місцем зневірі й розчаруванню.

Через помилки, допущені гетьманом в оцінці співвідношення сил у Південно-Східній Європі, помітно погіршилося також зовнішньополітичне становище Гетьманщини. Спроби Б. Хмельницького установити династичні зв'язки з Молдавським князівством урешті-решт призвели до появи антиукраїнської коаліції Речі Посполитої, Валахії, Трансильванії та Молдавії.

Уряд Речі Посполитої не вважав війну з Гетьманщиною завершеною й готувався до її продовження. Внутрішньополітичні проблеми робили очевидним той факт, що перемогти в ній Україна зможе лише за допомогою сильних союзників. При цьому турецький султан і московський цар висловлювали принципову згоду надати захист і покровительство Гетьманщині.

Висновки. Битва під Берестечком стала гірким, але повчальним уроком для Б. Хмельницького. Подальші успіхи гетьмана (зокрема, блискуча перемога в битві під Батогом) продемонстрували велику волю й неабиякі організаторські здібності Б. Хмельницького.

▶ Завдяки молдавським походам Б. Хмельницький прагнув зміцнити становище своєї держави в тогочасній Європі.

▶ На кінець 1653 р. в Гетьманщині загострилися кризові явища, викликані тривалою війною. Вони ставили під сумнів можливість подальшої успішної боротьби з Річчю Посполитою та примушували Б. Хмельницького шукати допомоги в турецького султана або московського царя.

Запитання та завдання

1. Яким був кількісний склад армій супротивників у битві під Берестечком?
- ♦ 2. Хто керував виведенням з оточення з-під Берестечка залишків української армії? 3. Якою була кількість козацького реєстру за Білоцерківським договором? 4. Скільки походів до Молдавії здійснили українські козаки? 5. Якими були результати четвертого молдавського походу? 6. Якими були причини битви під Батогом? 7. Укладенням якого договору завершилася облога Жванця? 8. Як змінилася кількість населення українських земель за роки Національно-визвольної війни? 9. Які держави пропонували надати захист Гетьманщині в її війні проти Речі Посполитої?
- ▲ 10. Як відбувалася битва під Берестечком? 11. Порівняйте умови Зборівського та Білоцерківського договорів. 12. Якими були причини здійснення й основні події молдавських походів? 13. Охарактеризуйте причини й наслідки битви під Батогом. 14. Як відбувалися воєнні дії в 1653 р.? 15. Чому внутрішньо- і зовнішньополітичне становище Гетьманщини наприкінці 1653 р. вважають кризовим?
- ✦ 16. Прослідкуйте за картою (с. 127 підручника), якими були основні напрямки воєнних походів та де відбувалися битви в 1651—1653 рр. 17. Продовжте складання таблиці «Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.» (с. 110).

- ★ 18. Влітку 1652 р. Б. Хмельницький запропонував королю Речі Посполитої визнати право Війська Запорозького на самостійне існування, застерігаючи, що інакше козаки будуть змушені «шукати собі іншого стороннього пана і чужої сили», які зможуть їх захистити. Чому, на вашу думку, гетьман звернувся з такою пропозицією до короля? Які можливості для обох сторін конфлікту вона відкривала?

§ 20. Українська гетьманська держава в системі міжнародних відносин

✓ **Опрацювавши цей параграф, ви зможете:** пояснювати, яким було місце Гетьманщини в міжнародних відносинах тогочасної Європи; визначати особливості зовнішньої політики Гетьманщини; характеризувати розвиток відносин між Українською державою й Московією в роки війни; аналізувати основні положення українсько-московського договору 1654 р.

- ▶ 1. Якими були особливості міжнародних відносин у Західній Європі на середину XVII ст.? 2. Охарактеризуйте релігійну ситуацію в тогочасній Європі. 3. Назвіть європейські країни, які належали до католицького та протестантського таборів.

1 Місце Гетьманщини в міжнародних відносинах тогочасної Європи.

Події, які з 1648 р. розгорталися на українських землях у складі Речі Посполитої, викликали велику зацікавленість урядів тогочасних країн Західної і Центральної Європи. Проте в Європі, де в рік початку Національно-визвольної війни українського народу завершилася перша загальноєвропейська Тридцятилітня війна, визначальним залишався релігійний чинник. Саме тому ставлення до подій в Україні суттєво відрізнялося залежно від того, до якого табору — католицького або протестантського — належала держава.

Більшість держав католицького табору — Франція, Іспанське королівство, Австрійські Габсбурги, Папська держава, князівства Південної Німеччини — відразу зайняла негативну позицію щодо національно-визвольної боротьби українського народу й підтримала свого союзника — Річ Посполиту.

Папа Римський Інокентій X закликав католицькі держави надати допомогу Речі Посполитій у боротьбі з українськими козаками й застерігав польський уряд від найменших поступок їм. Він надіслав королю й сейму Речі Посполитої такий різкий протест проти

укладення Зборівської угоди, що Ян Казимир не наважувався оголосити цей документ сейму. Папа заспокоївся лише тоді, коли польський уряд пояснив йому, що Зборівська угода є вимушеним кроком і дотримуватися її Річ Посполита не збирається.

Австрійські Габсбурги, ослаблені Тридцятилітньою війною та протистоянням із протестантською Швецією, не мали можливості надати збройну допомогу Речі Посполитій, але дозволили їй набирати вояків-найманців у своїх володіннях.

Серед католицьких держав позитивним було ставлення до подій в Україні Венеціанської республіки, яка вбачала в українському козацтві вагому й корисну для себе антитурецьку силу. Після укладення Зборівської угоди венеціанці спробували створити антитурецький союз із козаками. Влітку 1650 р. із цією пропозицією до Б. Хмельницького прибуло венеціанське посольство **Альберто Віміні**. Однак у тогочасній ситуації виступ козаків проти турецького султана був приреченим на невдачу, і гетьман відмовився.

Серед держав **протестантського табору** — Швеції, Англії, Нідерландів та князівств Північної Німеччини — переважало позитивне ставлення до боротьби українців проти Речі Посполитої. Вони були зацікавлені в ослабленні останньої як однієї з найбільших католицьких країн. Швеція внаслідок перемоги в Тридцятилітній війні набула великого впливу на європейську політику. Саме позиція Швеції перешкодила Австрійським Габсбургам надати збройну допомогу Речі Посполитій. Шведський уряд уважно стежив за по-

■ Дари в Чигирині.
Художник
Т. Шевченко.
XIX ст.

? Яку інформацію про місце Гетьманщини в міжнародних відносинах можна отримати за ілюстрацією?

діями в Україні та стягував війська до польського кордону, розраховуючи вторгнутися в ослаблену війною країну. У 1655 р. Швеція розпочала війну з Річчю Посполитою, більшість армії якої брала участь у воєнних діях в Україні.

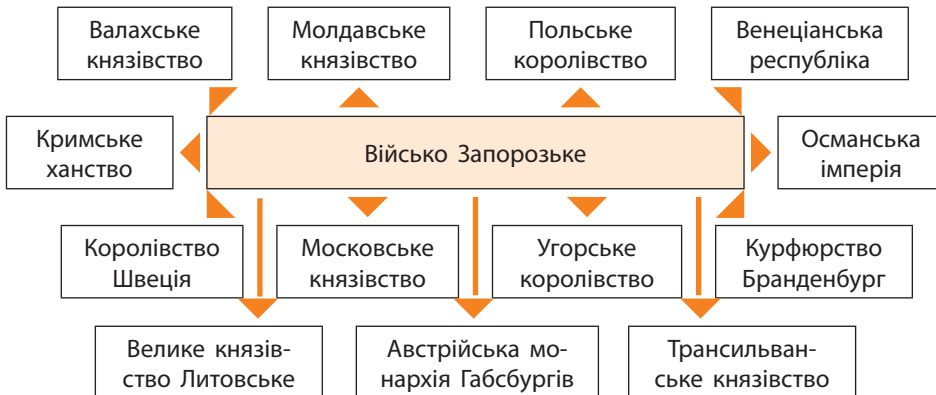
Скористатися послабленням Речі Посполитої зумів курфюрст бранденбурзький **Фрідріх Вільгельм**, який у цей час правив об'єднаною Бранденбурзько-Пруською державою. Пруссія була васалом короля Речі Посполитої. Він відмовився виконувати свої васальні обов'язки, виступати на боці короля у війнах і домогся звільнення Пруссії з-під польської залежності.

Найбільш приязне ставлення серед протестантських держав до подій в Україні спостерігалось в Англії. Лідер Англійської революції **Олівер Кромвель** вбачав у визвольній війні «козацького генерала» Б. Хмельницького проти католицької Речі Посполитої важливу ділянку загальноєвропейської боротьби з «латинниками» й «папістами».

i

2 **Зовнішня політика Гетьманщини.** У роки Національно-визвольної війни Б. Хмельницький здійснював активну зовнішньополітичну діяльність — листувався з урядами інших країн, відправляв послів до інших держав, приймав іноземні посольства тощо. Головне завдання зовнішньої політики гетьмана полягало у створенні умов для успішного завершення війни з Річчю Посполитою та зміцненні становища Гетьманщини. При цьому Б. Хмельницькому необхідно було враховувати ситуацію навколо українських земель на середину XVII ст. Річ Посполита, Московська держава

■ Зовнішньополітичні зв'язки Гетьманщини за часів Б. Хмельницького

й Османська імперія не були зацікавлені у виникненні Гетьманщини, вважаючи, що це порушить рівновагу сил між ними, й одночасно мали власні претензії на українські землі.

У зовнішній політиці Гетьманщини головними були кілька напрямків.

1) Отримання воєнної допомоги для ведення збройної боротьби з Річчю Посполитою. Із цією метою в роки війни гетьман уклав із Кримським ханством, Московською державою і Трансильванським князівством угоди про воєнну допомогу.

2) Ослаблення Речі Посполитої та намагання завадити будь-яким її спробам утворити антиукраїнські союзи. Так, під час зустрічі в Києві наприкінці 1648 р. з єрусалимським патріархом Паїсієм, що прямував до Москви, Б. Хмельницький докладав багато зусиль для розриву Поляновського миру (1634 р.) між Річчю Посполитою й Московською державою. Він просив Паїсія та свого спеціального посла, якого відправив із ним до Москви, зробити для цього все можливе. Гетьман також пропонував укласти союз проти Польщі шведському уряду й курфюрсту бранденбурзькому.

3) Пошуки держави-протектора (захисника) Гетьманщини. У роки війни Б. Хмельницький вів переговори про можливість узяти Українську гетьманську державу під протекцію турецького султана або московського царя.

4) Зміцнення становища Гетьманщини як нової незалежної держави. Для реалізації цієї мети Б. Хмельницький приймав послів, укладав угоди, підтримував дипломатичне листування з іншими країнами, інформуючи про події в Україні. Він домігся від турецького султана укладення угоди, за якою українським купцям дозволялося вільно плавати Чорним морем і на 100 років звільнитися від сплати мита. Сучасники повідомляли, що в гетьманській резиденції в Чигирині одночасно перебували послы: австрійський, два шведські, два трансильванські, турецький, татарський, три молдавські, три валахські, польського короля, польської королеви, литовський і московський. Домогтися визнання іншими державами Гетьманщини та своєї влади Б. Хмельницький хотів шляхом одруження сина Тимоша з донькою В. Лупу із законної молдавської правлячої династії.

3 **Відносини між Українською державою та Московією.** Розпочавши війну з Річчю Посполитою, Б. Хмельницький розумів необхідність підтримання добрих відносин із Московською державою. По-перше, участь московської армії як союзниці поляків у їх

боротьбі з українцями для останніх мала б катастрофічні наслідки. По-друге, у тогочасному світі надзвичайно важливого значення мала належність до однієї релігії. Українці вважали, що разом із московитами належали до одного православного народу, очікували від братів по вірі допомоги у війні проти влади католицької Польщі. Унаслідок цього в українському суспільстві в роки Національно-визвольної війни поширювалися промосковські настрої.

У 1648—1653 рр. гетьман Б. Хмельницький постійно підтримував зв'язки з правлячими колами Московської держави. Відразу після битви під Корсунем гетьман звернувся з листом до московського царя **Олексія Михайловича**, повідомив про перші перемоги козаків і спробував заручитися його підтримкою у війні з поляками. Проте союзниками Б. Хмельницького були кримські татари — вороги Московської держави. Річ Посполиту й Московію поєднував Поляновський мирний договір (1634 р.), і московський уряд не хотів його порушувати.

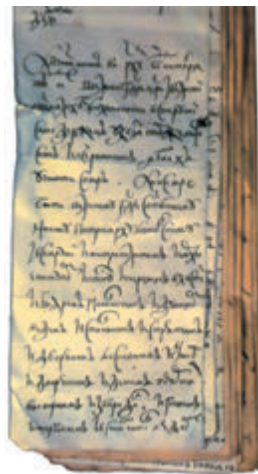
На початку повстання на кордоні з Україною були зосереджені московські війська, які могли в разі прохання польського уряду рушити в наступ проти козаків. Після отримання московським урядом листа Б. Хмельницького запланований похід в Україну було скасовано.

30 грудня 1648 р. гетьман відправив до Москви посольство, очолюване полковником С. Мужилівським, із проханням надати військову допомогу та прийняти Військо Запорозьке у складі Чернігівського, Київського, Брацлавського, Подільського, Волинського воеводств і Мозирського повіту московським царем «під свою руку». Проте московський уряд через власну неготовність до війни з Польщею відмовився обговорювати питання щодо військової допомоги. Було заявлено, що лише після того як Б. Хмельницький і козаки самостійно звільняться з-під польської влади, вони можуть, якщо побажають, перейти в підданство до московського царя.

У наступні роки гетьман неодноразово повторював своє бажання прийняти протекцію московського царя, але той не поспішав

■ Цар Олексій Михайлович

■ Сторінка з постанови Земського собору від 1 жовтня 1653 р.

давати відповідь та уважно спостерігав за ситуацією в Україні. У середині 1650 р. московський уряд звинуватив ослаблену війною з козаками Річ Посполиту в систематичних порушеннях Поляновського договору й розірвав його.

Із серпня 1651 до травня 1653 р. в Москві майже безперервно працювали українські посольства, які за наказом гетьмана вели переговори, вимагаючи згоди на прийняття Гетьманщини під «государеву руку». У червні 1653 р. Б. Хмельницький попередив московську сторону, що в разі затягування переговорів прийме протекцію турецького султана.

1 жовтня 1653 р. на скликаному в Москві **Земському соборі** було ухвалено рішення «Військо Запорозьке з містами і з землями прийняти під государеву високу руку» та оголошено війну Речі Посполитій. Для реалізації цього рішення до Гетьманщини вирушило спеціальне московське посольство, очолюване боярином **Василем Бутурліним**.

4 **Українсько-московський договір 1654 р.** За розпорядженням Б. Хмельницького **8 січня 1654 р. в Переяславі** для вирішення питання про прийняття протекції московського царя було скликано військову раду. У ній брали участь старшина та представники всіх полків. Вислухавши промову гетьмана, рада підтримала його пропозицію перейти в підданство одновірного московського царя.

Гетьман, старшина й московські послы рушили до Успенської соборної церкви Переяслава. Б. Хмельницький планував, що там обидві сторони за європейською традицією складуть присягу. Однак Бутурлін заявив, що цар своїм підданим не присягає. Б. Хмельницький владнав конфлікт, заявивши, що Військо Запорозьке згодне скласти присягу.

Після ради в Переяславі московські послы вирушили до міст і містечок Гетьманщини, де, за їхніми даними, присягу склали 127 338 осіб. Водночас серед козацької старшини відмовилися присягати Іван Богун, Іван Сірко та деякі інші. Тривалий час не хотіли присягати козаки Запорозької Січі. Незадоволені прийняттям присяги були серед козаків Кропив'янського, Корсунського, Полтавського, Уманського і Брацлавського полків. Із «великою неохотою», небезпідставно побоюючись обмеження своїх прав, приймало присягу вище православне духовенство. Відмовлявся присягати київський митрополит Сильвестр Косов.

У лютому 1654 р. до Москви прибули українські послы й подали царю «Просительні статті про права всього малоросійського

- Переяславська рада (8 січня 1654 р.).
Художники М. Дерегус, С. Рєпін, В. Савєнков
- ? Який момент Переяславської ради відображено на картині?

народу». Узгоджений у ході переговорів варіант угоди був оприлюднений у **березні 1654 р.** і дістав назву **Березневі статті**, оригінал яких до наших днів не зберігся.

Згідно з досягнутими домовленостями цар обіцяв зберігати й ніколи не порушувати права та привілеї Війська Запорозького, надані польськими королями й великими князями литовськими. Установлювалася 60-тисячна кількість козацького реєстру. Податки мали збирати українські урядники й передавати їх до царської скарбниці. Гетьман і старшина обиралися козаками на раді. Гетьману дозволялося підтримувати відносини з іншими державами лише з відома царя. Відносини з польським королем і турецьким султаном заборонялися. Залишався давній поділ на стани, кожний із яких зберігав свої права і привілеї. Судитися українське населення мало на основі місцевих законів та звичаїв. Посади в адміністративному апараті заміщувалися представниками місцевого населення. Підтверджувалися права православного духовенства на маєтності, якими вони володіли.

Українська сторона визнавала за царем право тримати в Києві воеводу з військовою залогою й розташувати свої війська на кордоні з Річчю Посполитою. У разі нападів татар на українські землі

передбачалася організація спільних українсько-московських походів. Московський уряд зобов'язувався вступити у війну з Річчю Посполитою навесні 1654 р.

Історичне значення українсько-московської міждержавної угоди 1654 р. полягало в тому, що вона юридично закріпила відокремлення від Речі Посполитої Війська Запорозького та визнання московським царем його окремою державою. Березневі статті відкрили перед Україною можливість за допомогою Московської держави довести війну з Річчю Посполитою до перемоги і в той самий час зробили можливим майбутнє московське просування на українські землі.

Висновки. Утворення Української гетьманської держави стало помітною подією міжнародних відносин, що змінило рівновагу сил між державами Центрально-Східної Європи.

- ▶ Завдяки гнучкій зовнішній політиці Б. Хмельницького в роки війни Україна змогла сформувати та зберегти свою державність.
- ▶ Відносини з Московською державою мали важливе значення для Гетьманщини. Допомога московського уряду була необхідна гетьману, щоб довести до перемоги боротьбу за визволення з-під влади Речі Посполитої.
- ▶ Українсько-московська міждержавна угода 1654 р. юридично визначила перехід Гетьманщини під протекторат Московської держави.

Запитання та завдання

1. Як ставилися до Гетьманщини країни Європи, належні до католицького табору? 2. Яка з країн протестантського табору найбільш приязно ставилася до України? 3. Назвіть держави, з якими підтримувала зовнішньополітичні зв'язки Гетьманщина за часів Б. Хмельницького. 4. Коли відбулася Переяславська рада? 5. Що таке Березневі статті?
- ▶ 6. Охарактеризуйте ставлення католицьких держав Європи до Гетьманщини. 7. Наведіть приклади прихильності до Гетьманщини протестантських держав. 8. Охарактеризуйте основні напрямки зовнішньої політики Гетьманщини в роки війни. 9. Як розвивалися в роки війни відносини між Гетьманщиною та Московією? 10. Як відбулося оформлення протекторату Московської держави над Гетьманщиною?
- ✦ 11. Складіть розгорнутий план за темою «Українська гетьманська держава в системі міжнародних відносин».
- ★ 12. Оцінюючи українсько-московський договір 1654 р., історик О. Апанович зазначала, що він не був для України ні трагедією, ні ганьбою. Поясніть, як ви розумієте думку дослідниці.

§ 21. Воєнно-політичні події 1654—1657 рр.

✓ **Опрацювавши цей параграф, ви зможете:** розповідати про перебіг воєнних дій у 1654—1655 рр.; пояснювати, як і чому відбулася зміна зовнішньополітичної орієнтації Б. Хмельницького; характеризувати дії українського війська в Польщі в 1657 р.; давати оцінку Б. Хмельницькому як людині, політику й полководцю.

- ▶ 1. Які перемоги були здобуті українською армією в 1652 р.? 2. Яким було становище Гетьманщини на кінець 1653 р.? 3. Назвіть причини прийняття Гетьманщиною протекторату московського царя.

1 **Воєнні дії в 1654—1655 рр.** У січні 1654 р. уряд Речі Посполитої, дізнавшись про події в Переяславі, став готуватися до нової великої війни. Московська держава розірвала дипломатичні відносини з Річчю Посполитою та вступила у війну з нею на боці Гетьманщини.

У лютому 1654 р. 20-тисячне польське військо вторглося на Поділля та Брацлавщину. Так, місто Немирів було взяте в облогу і знищене поляками, оскільки ніхто із жителів у полон не здався. Проте дійшовши до Брацлава й Умані, через опір населення та протидію козацьких військ на чолі з В. Томиленком та І. Богуном поляки були змушені відступити.

У той час головні воєнні дії розгорталися на території Білорусії та Смоленщини. На вимогу царя в травні 1654 р. Б. Хмельницький направив туди 18-тисячне козацьке військо, очолюване наказним

■ Атака кавалерії.

Художник
Ю. Брандт

? За наведеною ілюстрацією опишіть, як відбувалася атака кавалерії.

гетьманом **Іваном Золотаренком**. Унаслідок успішних дій на кінець 1654 р. південь Білорусі та всю Смоленщину було звільнено від польсько-литовських військ.

Кримське ханство негативно поставилося до рішень Переяславської ради. Після того як Б. Хмельницький проігнорував вимогу Іслам-Гірея розірвати союз із Московією, татари пішли на союз із поляками, уклавши **10 липня 1654 р. «Вічний договір»**, що передбачав взаємну допомогу «проти будь-якого ворога».

У жовтні-листопаді 1654 р. 30-тисячне польське військо на чолі з коронним гетьманом Стефаном Потоцьким вступило на Поділля. Поляки діяли з надзвичайною жорстокістю, безжально знищуючи все населення.

На початку грудня 1654 р. в Україну вторглося та приєдналося до польської армії 20-тисячне військо татар на чолі з ханом Менглі-Гіреєм. Болісно переживаючи спустошення поляками й татарами Поділля, Б. Хмельницький очікував на прибуття московських військ. 13 січня 1655 р. до нього приєдналися 10—12 тис. вояків воеводи Василя Шереметьєва. Гетьман із 40—42-тисячною українсько-московською армією прямував до Умані.

Вирішальна битва відбулася **19—21 січня 1655 р.** неподалік села **Охматів**. Жодна зі сторін не здобула переваги, але й не мала сил продовжувати воєнну кампанію. Просування польсько-татарського війська в глиб України було зупинено.

Намагаючись зруйнувати кримсько-польський союз, гетьман повідомив турецького султана, що згодний прийняти його протекцію. У відповідь **Мехмед IV** наказав кримському хану утримуватися від нападів на Гетьманщину. Становище Речі Посполитої ускладнилося. Українські війська наказного гетьмана І. Золотаренка захопили Мінськ, а пізніше разом із московськими полками — Вільно і Гродно. Із півночі на Польщу рушив шведський король **Карл X Густав**, що претендував на польську корону, і швидко здобув Варшаву та Краків.

Хмельницький вирішив скористатися сприятливою ситуацією та звільнити з-під польської влади західноукраїнські землі. 19 вересня українсько-московська армія взяла в облогу Львів. Пізніше вона захопила Ярослав, Люблін, Яворів, Янів та інші міста. Однак це не сподобалося шведському королю, який став вимагати від Б. Хмельницького зняти облогу

■ Карл X Густав

Львова й відступити до Гетьманщини. До того ж гетьман дізнався, що кримський хан Мехмед-Гірей, порушивши заборону турецького султана, разом з ордою вдерся в Україну та просувається до Львова. У цих умовах наприкінці жовтня Б. Хмельницький наказав своєму війську відступати.

Під час відступу українсько-московські війська були двічі атаковані татарами, але успішно відбили напад. З огляду на це **12 листопада 1655 р.** під **Озерною** Мехмед-Гірей уклав угоду з Б. Хмельницьким про невтручання Кримського ханства в боротьбу Гетьманщини та Московії з Річчю Посполитою, відновлення українсько-татарської дружби та заборону татарам чинити напади на українські й московські землі.

2 Віленське перемир'я. Зміна зовнішньополітичних орієнтирів Б. Хмельницького. Суперечності, що загострювалися між Московською державою та Швецією через Прибалтику, призвели в травні 1656 р. до війни між ними. Воювати на два фронти для московського уряду було обтяжливо, і він погодився на пропозицію Речі Посполитої про перемир'я. У **серпні-жовтні 1656 р.** у Вільні було укладено **Віленське перемир'я**. За його умовами воєнні дії між Московською державою та Річчю Посполитою припинялися. Обидві держави домовлялися, що вестимуть спільні воєнні дії проти Швеції та не розпочинатимуть із нею переговори про мир. Польські послы висунули пропозицію обрати царя Олексія Михайловича на престол Речі Посполитої після смерті Яна Казимира. Територія Гетьманщини визначалася за умовами Білоцерківського договору в межах Київського воеводства. У разі обрання царя королем Речі Посполитої Гетьманщина залишалася в її складі.

Відверте нехтування московською стороною інтересами Гетьманщини обурило гетьмана та старшину. В укладенні Віленського перемир'я вони вбачали порушення Березневих статей 1654 р. Б. Хмельницький активізував зусилля з укладення воєнно-політичного союзу зі Швецією та Трансильванією, спрямованого проти Речі Посполитої і Кримського ханства.

У **грудні 1656 р.** в угорському місті **Радноті** було підписано договір про союз між Швецією і Трансильванією. Розподіл території Речі Посполитої за

■ Східний вершник.
Художник А. Орловський

його умовами передбачав перехід західноукраїнських земель до Трансильванії. Раднотський договір засвідчив, що трансильванський князь і шведський король, потребуючи допомоги Гетьманщини, водночас не хотіли її зміцнення за рахунок приєднання Західної України.

3 Дії українського війська в Польщі 1657 р. Наприкінці грудня 1656 р. Б. Хмельницький без відома московського уряду вирішив підтримати вторгнення в Польщу трансильванського князя **Дьєрдя II Ракоці**. Гетьман вислав йому на допомогу козацьке військо на чолі з наказним гетьманом **Антонем Ждановичем**, а згодом ще кілька полків під проводом І. Богуна. Загальна кількість українського війська сягала 18—20 тис. осіб.

Швидким маршем пройшовши Галичину, до трансильванського князя під Перемишлем приєдналося козацьке військо. Союзники взяли Краків і рушили на з'єднання з армією шведського короля. Після об'єднання за наполяганням Карла X Густава було вирішено завдати рішучого удару полякам. Союзники перейшли Віслу, захопили Замостя, Люблін і рушили на Варшаву. 9 червня місто було здобуто.

Однак у середині червня становище союзників погіршилося. У Польщі розгортався широкий визвольний рух. Після нападу Данії на Швецію Карл X Густав змушений був залишити Польщу. Польські війська вторглися до Трансильванії, а до Польщі як союзник прибув із великою ордою кримський хан. Охоплений панікою Дьєрдь II Ракоці розпочав переговори з польським командуванням і здався.

До козаків Ждановича в цей час прибув московський посланець і попередив, що вони воюють без згоди царя. До того ж серед них поширювалися чутки, що Б. Хмельницький тяжко хворий і доживає останні дні. Жданович, ураховуючи настрої козаків, наказав повертатися додому. Поразка українсько-трансильванського походу до Польщі стала важким ударом для хворого гетьмана.

4 Б. Хмельницький як особистість, політик і полководець. 27 липня 1657 р. в Чигирині помер Б. Хмельницький. Поховали гетьмана в рідному хуторі Суботові в Іллінській церкві.

Б. Хмельницький безспідставно вважається однією з найвищих постатей української історії. Незважаючи на всі прорахунки та помилки, допущені гетьманом, значення його діяльності важко переоцінити. Він був єдиним у вітчизняній історії загальнонаціональним лідером, який зміг підняти весь народ на боротьбу за незалежність.

■ Б. Хмельницький. Ілюстрація до літопису С. Величка. 1720 р. Невідомий художник

■ Смерть Б. Хмельницького. Художник Т. Шевченко. 1836 р.

Гетьман Б. Хмельницький очолив Національно-визвольну війну українського народу середини XVII ст., яка стала ключовою подією історії України XVI—XVII ст. Він виявив себе блискучим полководцем, створив боездатну армію.

В умовах розгортання визвольної боротьби Б. Хмельницький висунув програму здобуття незалежності козацької України як її кінцевої мети, навколо якої об'єдналися всі патріотичні сили. Завдяки гнучкій політиці Б. Хмельницького Гетьманщина змогла подолати чимало соціальних заворушень і не загинути у вирі громадянської війни.

Гетьман організував дипломатичну службу, яка сприяла досягненню визнання Української гетьманської держави урядами інших країн. Сучасники вважали Б. Хмельницького одним із найкращих тогочасних дипломатів. Він вміло керував зовнішньою політикою Гетьманщини, знаходячи союзників для продовження боротьби й нейтралізуючи дії ворогів.

! **Висновки.** Воєнна кампанія 1654—1655 рр. була дуже важкою для української армії. Її перебіг упевнив Б. Хмельницького в тому, що жоден із його союзників не бажає зміцнення Української гетьманської держави.

► Укладення польсько-московської Віленської угоди спонукало Б. Хмельницького до спроби змінити напрямок зовнішньої політики Гетьманщини.

► Поразка українсько-трансильванського походу 1657 р. унеможливила здійснення плану гетьмана об'єднати українські землі в межах однієї держави.

► Діяльність Б. Хмельницького та сформульована ним державна ідея мали велике значення для розвитку визвольних змагань українців упродовж наступних століть.

Запитання та завдання

1. Яким був результат битви під Охматовом? 2. Що передбачала угода між Б. Хмельницьким і кримським ханом, укладена 12 листопада 1655 р. під Озерною? 3. Якими були умови Віленського перемир'я? 4. Які держави підписали Раднотський договір? 5. Чому А. Жданович вирішив припинити похід до Польщі й повернутися додому? 6. Де було поховано Б. Хмельницького?
7. Охарактеризуйте перебіг воєнних дій у 1654—1655 рр. 8. Чому Б. Хмельницький вважав укладення Віленського перемир'я порушенням Московською державою українсько-московської угоди 1654 р.? 9. У чому полягала зміна зовнішньополітичної орієнтації Хмельницького після Віленського перемир'я? 10. Як відбувався похід української армії до Польщі в 1657 р.? 11. Охарактеризуйте історичне значення діяльності Б. Хмельницького.
12. Прослідкуйте за картою атласу перебіг воєнних дій у 1654—1657 рр. 13. Закінчіть складання таблиці «Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.» (с. 110).
14. Визначте, якими були досягнення та прорахунки Б. Хмельницького, здійснені ним у роки Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. Поясніть свою думку.

Практичне заняття. Богдан Хмельницький як політик і людина

1. Які факти з біографії Б. Хмельницького до початку війни відомі історикам?
2. Наведіть факти, що свідчать про організаторський, дипломатичний і військовий таланти гетьмана.

 Мета: сформувати уявлення про гетьмана Б. Хмельницького як людину та політика.

Завдання для підготовки до практичного заняття: повторіть матеріал підручника (§ 21, п. 4) та підготуйте есе* на тему «Моє ставлення до гетьмана Богдана Хмельницького як політика і людини».

* Есе — твір із коротким викладом думок автора за певною проблемою в довільній формі.

Хід роботи

1. Об'єднайтеся в малі групи, обговоріть свої есе та презентуйте класу висновки, яких ви дійшли.
2. Поясніть, як ви розумієте наведені висловлювання українських істориків. Чи поділяєте ви їхню оцінку діяльності Б. Хмельницького? Обґрунтуйте свою точку зору.
 - 1) Великий рух народний, піднятий Хмельницьким, дав новий лад усій східній Україні-Гетьманщині. (*М. Грушевський*)
 - 2) Він... завдав аристократичному устрою Польщі такого удару, після якого цей устрій вже не міг триматися у моральній силі. (*М. Костомаров*)
 - 3) Хмельницький став керівником Визвольної війни завдяки тому, що здобув довір'я мас. Він ріс і жив серед козацтва, розумів його прагнення й інтереси. Народні маси зустріли Хмельницького з цілковитим довір'ям, розуміючи, що він є справжнім захисником їх інтересів. (*І. Крип'якевич*)
 - 4) Він поводився так, наче був монархом суверенної держави, й розвинув широку дипломатичну акцію на міжнародному полі для зміцнення свого становища. (*Д. Дорошенко*)
 - 5) Великий гетьман назавжди залишиться у пам'яті вдячного українського народу. Адже за його гетьманства українська земля вперше стала широко відома у світі, а до його резиденції в Чигирині звертали погляди володарі багатьох країн. (*В. Петровський, Л. Радченко, В. Семенченко*)
 - 6) Він уперше протягом XIV—XVII ст. спромігся спрямувати енергію народу на розбудову соборної держави і виборення незалежності, а також сформулював наріжні принципи державної ідеї, що стала знаменом визвольних змагань українців наступних століть. (*В. Смолій, В. Степанков*)
3. Ознайомтеся з точкою зору зарубіжних істориків щодо діяльності Б. Хмельницького і дайте відповідь на запитання.
 - 1) Польський історик Л. Кубаля порівнював Б. Хмельницького з вождем Англійської революції середини XVII ст. Олівером Кромвелем і стверджував, що, на відміну від останнього, гетьман «не мав у своєму розпорядженні вишколеної інтелігенції й засобів старої сильної держави. Військо, фінанси, державне господарство, адміністрація, зносини з сусідніми державами — все це треба було створити... Він мусив добирати і вчити людей. Була то людина з кожного

погляду надзвичайних вимірів, він переростав талановитих людей настільки, що переступав межі збагненного».

Порівняйте діяльність О. Кромвеля та Б. Хмельницького. Чи поділяєте ви наведену характеристику? Чому?

- 2) Американський історик П. Магочій у праці «Україна. Історія її народів» називає Б. Хмельницького центральною постаттю української історії XVII ст., звертаючи увагу на те, що Б. Хмельницькому вдалося встановити контроль над більшістю центральноукраїнських земель й управляти цією територією як незалежною державою. Наведіть факти, що доводять це твердження.
- 3) Історик з Єльського університету в США Г. Вернадський писав: «Богдана можна назвати батьком модерної України. Звичайно, українська революція відбулася б і навіть без нього, але саме завдяки його вправному керівництву різні складники цього руху — політичні, соціальні, національні, релігійні — було об'єднано разом для створення чи радше відродження української нації. Хоча держава, яку він збудував, протривала не більше століття, самий лише факт її існування протягом цього часу дав великий поштовх українському національному духу».

У чому вбачає дослідник значення діяльності Б. Хмельницького?

4. Зробіть висновки відповідно до мети заняття.

Наш край у роки Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.

1. Адміністративно-територіальний та історико-етнографічний розвиток краю.
1. Покажіть на карті населений пункт, у якому ви живете. На території якого району, області він розташований?
2. До якого історико-етнографічного регіону України він належить?
3. Охарактеризуйте особливості адміністративно-територіального устрою цього регіону напередодні Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.
4. Які населені пункти існували на той час у вашому регіоні? Порівняйте їх із тими, що існують сьогодні. Чи зазнали змін їхні назви, розміри?

5. Чи є у вашому краї населені пункти або місцевості, назви яких пов'язані з подіями першої половини XVII ст.? Наведіть їх і поясніть походження цих назв.

II. Соціально-економічне життя.

1. Що ви знаєте про господарське життя краю в ті часи?
2. Які сільськогосподарські культури переважно вирощувалися тоді у вашому регіоні?
3. Яким був стан торгівлі й ремесел?
4. Визначте спільне й відмінне в господарському житті краю порівняно з іншими регіонами України в цей період.
5. Що вам відомо про соціальне становище населення краю в цей період?
6. Відвідайте місцевий краєзнавчий (історичний) музей і підготуйте за його експозицією повідомлення про життя населення краю напередодні війни середини XVII ст. та події війни на цій території.

III. Культурне й духовне життя.

1. Що ви знаєте про вірування, звичаї та традиції населення вашого краю в середині XVII ст.?
2. Назвіть діячів української культури й духовного життя цього періоду, які походили з вашого краю або проживали в ньому. Яким був їхній внесок у розвиток культури?
3. Які пам'ятки культури другої половини XVII ст. є у вашому регіоні? Підготуйте розповідь про одну з них.
4. Визначте спільне й відмінне в культурному й духовному житті краю порівняно з іншими регіонами в цей період.
5. Пригадайте твори української літератури, де розповідається про тогочасну історію вашого краю або регіону, у якому він розташований. Яку інформацію про тогочасні події та життя населення можна отримати з них?

IV. Воєнно-політичні події.

1. Чи відбувалися на території вашого краю й регіону воєнні дії в роки Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.?
2. Чи є відомості про героїчні вчинки ваших земляків у ці буремні роки?
3. За матеріалами краєзнавчого музею підготуйте повідомлення про відомих земляків — учасників Національно-визвольної війни.

Узагальнення знань за розділом «Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.»

1. Складіть перелік найважливіших битв Національно-визвольної війни. Порівняйте їхні наслідки та значення.
2. Які суспільно-політичні події Національно-визвольної війни ви вважаєте найважливішими? Обґрунтуйте свій вибір.
3. Поясніть значення понять і термінів: «Національно-визвольна війна», «Військо Запорозьке», «Гетьманщина», «гетьман», «генеральна старшина», «Генеральна військова рада», «Старшинська рада», «універсал», «полк», «сотня».
4. Який вплив на перебіг війни і розбудову Української козацької держави мала діяльність гетьмана Б. Хмельницького та його сподвижників? Наведіть факти, що підтверджують вашу думку.
5. Виконайте завдання за історичною картою. 1) Які територіальні зміни спричинила Національно-визвольна війна? 2) Які українські землі входили до складу Української козацької держави за Зборівським і Білоцерківським договорами? 3) Покажіть напрямки воєнних походів української армії та місця найважливіших битв на різних етапах війни. 4) Покажіть столицю Української козацької держави та центри полків.
6. Охарактеризуйте зовнішню політику гетьмана Б. Хмельницького в роки Національно-визвольної війни. Обговоріть у парах і зробіть спільний висновок.
7. Проаналізуйте зміни в політичному та соціально-економічному становищі українців, спричинені Національно-визвольною війною. Обговоріть у групі.

Тестові завдання для підготовки до тематичного оцінювання за розділом «Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.»

1. Яка подія вважається датою початку Національно-визвольної війни?
 - А зруйнування Д. Чаплинським родинного хутора Б. Хмельницького
 - Б втеча Б. Хмельницького із в'язниці в Чигирині
 - В оволодіння Б. Хмельницьким без бою Запорозькою Січчю
 - Г обрання Б. Хмельницького гетьманом Війська Запорозького

2. Із яким кримським ханом у березні 1648 р. Б. Хмельницький уклав договір про воєнно-політичний союз?
- А** Гаджі-Гірей **Б** Девлет-Гірей
В Шагін-Гірей **Г** Іслам-Гірей
3. Коли відбулася битва під Пилявцями?
- А** 5—6 травня 1648 р. **Б** 16 травня 1648 р.
В 11—13 вересня 1648 р. **Г** 5—6 вересня 1649 р.
4. Яка кількість козацького реєстру встановлювалася за Зборівським договором?
- А** 20 тис. осіб **Б** 40 тис. осіб
В 60 тис. осіб **Г** 70 тис. осіб
5. Назвіть вищий орган влади в Гетьманщині з виконавчо-розпорядчими функціями.
- А** Загальна (Генеральна) військова рада
Б Генеральний уряд
В гетьман
Г Старшинська рада
6. Територію яких колишніх воєводств охоплювала Українська гетьманська держава за Зборівським договором?
- А** Київське, Подільське, Брацлавське воєводства
Б Київське, Чернігівське, Брацлавське воєводства
В Волинське, Чернігівське, Подільське воєводства
Г Руське, Київське, Волинське воєводства
7. Коли відбулася битва під Берестечком?
- А** 1—10 березня 1650 р. **Б** 18—30 червня 1651 р.
В 22—23 травня 1652 р. **Г** 11 жовтня — 5 грудня 1653 р.
8. Під час якого з молдавських походів української армії, здійснених у роки Національно-визвольної війни, загинув Т. Хмельницький?
- А** першого **Б** другого
В третього **Г** четвертого
9. Яка з наведених держав католицького табору позитивно ставилася до боротьби українців проти влади Речі Посполитої в роки Національно-визвольної війни?
- А** Французьке королівство **Б** Іспанське королівство
В Папська держава **Г** Венеціанська республіка
10. Яка кількість козацького реєстру встановлювалася відповідно до українсько-московських Березневих статей 1654 р.?
- А** 40 тис. осіб **Б** 50 тис. осіб
В 60 тис. осіб **Г** 70 тис. осіб

- 11.** Із якою державою 10 липня 1654 р. уклав «Вічний договір» кримський хан?
- А** Московська держава
Б Річ Посполита
В Гетьманщина
Г Трансильванське князівство
- 12.** Коли було укладено Віленське перемир'я між Річчю Посполитою та Московською державою?
- А** 1654 р.
Б 1655 р.
В 1656 р.
Г 1657 р.
- 13.** Установіть відповідність між історичними постатями та їхніми характеристиками.
1 В. Бутурлін	А Коронний гетьман Речі Посполитої, який керував польською армією в битвах на Жовтих Водах і під Корсунем
2 В. Шереметьєв	Б Московський воєвода, який у січні 1655 р. приєднався зі своїми військами до гетьмана
3 М. Потоцький	В Наказний гетьман, який у 1654—1655 рр. очолював козацьке угруповання, що діяло в Білорусі та на Смоленщині
4 Д. Чаплинський	Г Чигиринський підстароста, який напередодні війни захопив родинний хутір Б. Хмельницького Суботів
	Д Боярин, який очолював московське посольство на раді в Переяславі в 1654 р.
- 14.** Установіть хронологічну послідовність подій.
- А** Битва під Охматовом
Б Облога Жванця
В Загибель Т. Хмельницького під Сучавою
Г Укладання Віленського перемир'я
- 15.** Землі яких колишніх воєводств, згідно з умовами Зборівського договору, склали територію Української козацької держави? (Виберіть три правильні відповіді.)
- 1** Київське воєводство
2 Подільське воєводство
3 Волинське воєводство
4 Брацлавське воєводство
5 Руське воєводство
6 Чернігівське воєводство
7 Белзьке воєводство

РОЗДІЛ IV. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ НАПРИКІНЦІ 50-х рр. XVII — НА ПОЧАТКУ XVIII ст.

§ 22. Гетьманство І. Виговського.

Розкол Гетьманської держави. Андрусівське перемир'я

 Опрацювавши цей параграф, ви зможете: дати оцінку правлінню гетьмана І. Виговського, Андрусівському перемир'ю; пояснити причини і наслідки українсько-московської війни 1658—1659 рр.; з'ясувати причини громадянської війни, що спалахнула в Україні та призвела до її розколу на Правобережну і Лівобережну Гетьманщину; пояснювати поняття і терміни «Гадяцька угода», «українсько-московська війна», «громадянська війна», «Руїна», «Правобережна Гетьманщина», «Лівобережна Гетьманщина», «Андрусівське перемир'я».

- **1.** У якому становищі перебувала Українська держава на момент смерті Б. Хмельницького? **2.** Якими були соціальні наслідки Національно-визвольної війни?

1 Внутрішня і зовнішня політика І. Виговського. Гадяцька угода.

Політична та соціально-економічна ситуація в Україні після смерті Б. Хмельницького була вкрай складною. Поразка українсько-трансильванської воєнної кампанії 1657 р. проти Речі Посполитої негативно вплинула на морально-психологічний стан суспільства. До того ж загострилися українсько-московські відносини через нехтування царським урядом інтересами України. Тривала війна викликала різке погіршення матеріального становища селянства і козацтва. Чимало козаків, що не отримували платні за службу, зосередилися на Запорозькій Січі, яка перетворилася на осередок можливого соціального вибуху.

У середовищі козацької старшини сформувалися угруповання, що не поділяли принципу спадковості гетьманату та розгорнули боротьбу за владу. У протистоянні за гетьманську булаву найуспішніше діяв **Іван Виговський** (1657—1659 рр.), якого 15 вересня 1657 р. на Старшинській раді в Чигирині було обрано гетьманом до повноліття Юрія Хмельницького, а в жовтні

■ Гетьман І. Виговський

■ Кошовий отаман
Я. Барабаш

козацька рада в Корсуні призначила його вже повноправним гетьманом.

Ставши гетьманом, І. Виговський продовжував зовнішньополітичний курс Б. Хмельницького. Він підтримував союзницькі відносини зі Швецією і Трансильванією, Кримським ханством та Московською державою.

На час обрання гетьманом Виговський уже був досвідченим державним діячем, однак припустився досить серйозних помилок у своїй соціально-економічній політиці. По-перше, гетьман усіляко підтримував козацьку старшину й шляхту, нехтуючи при цьому інтересами простих козаків, селян і міщан. По-друге, згубним для Української держави стало те, що для боротьби з антигетьманськими виступами Виговський шукав підтримки за кордоном.

Прорахунки гетьмана призвели до того, що із жовтня 1657 р. в Україні розпочалися козацькі заворушення, які очолили кошовий отаман запорожців **Яків Барабаш** та полтавський полковник **Мартин Пушкар**. Ці виступи таємно підтримувалися Московією.

Для придушення повстання Виговський вперше в історії України використав кримських татар і розплатився за їхню допомогу дозволом брати ясир із Полтавщини. Під час відчайдушних боїв, які відбувалися у травні-червні 1658 р. між прихильниками та противниками гетьмана, в Україні загинуло і було взято в ясир близько 50 тис. осіб, серед яких і керівники повстання. Фактично ці події започаткували період громадянської війни. В українській історії його також називають добою **Руїни**.

Остаточно авторитет гетьмана підірвали його прагнення відновити союз із Річчю Посполитою. Починаючи з весни 1658 р. тривали

переговори про умови повернення козацької України до складу Речі Посполитої. За результатами цих переговорів **16 вересня 1658 р.** на козацькій раді неподалік міста Гадяча було укладено українсько-польську угоду. За умовами **Гадяцької угоди**:

► Україна в межах Київського, Чернігівського та Брацлавського воєводств під назвою Руське князівство входить до складу Речі Посполитої

Громадянська війна — форма політичної боротьби, що являє собою збройну сутичку між класами, соціальними групами, націями задля досягнення повноти державної влади.

Руїна — термін, яким позначають процес занепаду й спустошення України під час громадянської війни, гострої боротьби старшини за владу й постійної агресії сусідніх держав.

§ 22. Гетьманство І. Виговського. Розкол Гетьманської держави. Андрусівське перемир'я

- як третя складова федерації — нарівні з Польським королівством і Великим князівством Литовським;
- ▶ Федерація об'єднувалася особою спільного короля, обраного представниками всіх трьох держав;
 - ▶ на чолі Руського князівства був гетьман, якого затверджував король із чотирьох кандидатів, що були представниками козацької старшини; гетьман обирався довічно;
 - ▶ гетьману заборонялися будь-які зовнішньополітичні відносини з іншими державами;
 - ▶ польські й литовські війська не мали права перебувати в Україні;
 - ▶ козацький реєстр мав становити 30 тис. осіб; гетьман мав право представляти королю щорічно по 100 козаків із кожного полку для надання їм шляхетської гідності;
 - ▶ церковна унія мала бути скасована; водночас п'ять православних ієрархів отримували місце в сенаті;

► дозволялося заснувати в Руському князівстві дві академії й необмежену кількість гімназій, шкіл і друкарень.

Проте положення Гадяцької угоди не були втілені в життя. Хоча польський сейм і ратифікував її (крім пункту про скасування церковної унії), виконувати умови угоди поляки не збиралися. **i** Гадяцькі пункти при всіх їх позитивних моментах спізнилися щонайменше років на сто. Після тривалої боротьби з поляками, вони не сприймалися в українському суспільстві.

2 Українсько-московська війна 1658—1659 рр. Конотопська битва.

Гадяцька угода стала приводом для відкритої агресії Московської держави. Восени 1658 р. розпочалася українсько-московська війна. Скориставшись існуючими в Україні суперечностями, Москва закликала український народ не підкорятися гетьману. Московська армія на чолі з воєводою Г. Ромодановським силою схиляла населення до підданства московському царю. Частина лівобережних козацьких полків перейшла на бік царя.

Тим часом І. Виговський розіслав європейським правителям лист-звернення, у якому повідомив про розрив із Москвою та його причини.

i На початку квітня 1659 р. московське військо на чолі з князем О. Трубецьким підійшло до Конотопа та взяло його в облогу. Місто захищали 4 тис. козаків на чолі з наказним гетьманом Г. Гуляницьким. Героїчна оборона дала змогу І. Виговському зібрати сили і разом із поляками й татарами рушити на допомогу обложеним.

8—9 липня 1659 р. під Конотопом відбулася вирішальна битва, у якій І. Виговський завдав нищівної поразки 100-тисячній московській армії. У битві поліг цвіт московської кінноти, переляканий цар навіть залишив Москву, боячись походу козаків на місто.

Проте через гостру внутрішньополітичну ситуацію скористатися результатами перемоги гетьман не зміг. Рух проти влади І. Виговського охопив Лівобережжя й частково Правобережжя. До того ж на Україну знову посунули московські війська. У цей час гетьмана зі своїм військом залишив кримський хан, оскільки вінницький полковник І. Сірко разом із запорожцями здійснив військовий похід на Акерман. Незадоволена політикою Виговського козацька старшина на чолі з І. Богуном об'єдналася навколо Ю. Хмельницького й висунула його на гетьманство. 21 вересня 1659 р. відбулася козацька рада, на якій новим гетьманом було обрано **Юрія Хмельницького**. І. Виговський врятувався втечею до

поляків, але в 1664 р. його було звинувачено у змові проти Польщі й страчено.

Із таємного донесення в Розрядний приказ Московської держави (літо 1659 р.)

...Довірився мені... полковник переяславський, що має [намір] на раду чорну вдарити, вибравши час, і тут скоро до князя Григорія Григоровича [Ромодановського] про це давати знати, щоб, знаючи про це, давав князь Ромодановський поміч. А ту раду з тієї причини хоче учинити, що бачить, як через Виговського сталося спустошення землі ордою і ляхами. І що від його царської величності відступивши без усякої важливої причини, Виговський хоче і всіх до свого умислу залучити...

Чув я... що пані гетьманова дорікає панові Виговському, мужеві своєму, кажучи, що «і сам пропадеш, і людей погубиш»; те ж і Антон Жданович в очі панові Виговському говорив...

Чув я... що говорив пан Виговський, як би, раз чи два побившись із військом московським, мир учинити.

...Вся чернь, як козаки, так і міщани ніжинські, хочуть під рукою його царської величності бути, тільки гетьманича Гуляницького сіверська через своїх людей всяко схияляла на бік задуму Виговського...

...Хан нібито Виговському переказав, що без нього... на государеві міста... не йде... Як тільки татари коней відгодують, а він... Ромни візьме, то вони підуть на Сейм-ріку на государеві міста разом.

- ? 1. Яку інформацію про змову проти Виговського передає документ? 2. Хто стоїть на чолі змовників? Які звинувачення він висуває проти Виговського? 3. Що на основі документа можна сказати про становище Виговського та його оточення в цей час? Які свідчення слабкості позицій гетьмана містяться в документі?

3

Гетьманство Ю. Хмельницького. Поділ українських земель на Лівобережну і Правобережну Гетьманщину. Ставши гетьманом, Ю. Хмельницький вирішив укласти мир із Московією.

Під час переговорів у Переяславі московські воєводи відхилили український проект і нав'язали новий договір на основі Березневих статей, що отримав назву **Переяславські статті 1659 р.** Згідно з договором:

- ▶ старшина була позбавлена права без дозволу царя переобирати гетьмана;
- ▶ гетьман втрачав право самостійно призначати, звільняти або засуджувати до страти старшину й полковників;
- ▶ московське військо, крім Києва, розміщувалося в Переяславі, Ніжині, Чернігові, Брацлаві та Умані;

- ▶ Київська митрополія підпорядковувалася московському патріарху (цю статтю пізніше було скасовано);
- ▶ українському уряду було заборонено підтримувати дипломатичні відносини з іншими державами й організовувати військові походи без дозволу Москви.

Нові обмеження, що містилися у Переяславських статтях викликали глибоке обурення в більшості козаків.

У той самий час Річ Посполита та Московська держава готувалися до нової війни, щоб остаточно завершити боротьбу за українські землі. У воєнній кампанії 1660 р., вирішальна битва якої відбулася в районі міста Чуднова (тому її назвали **Чуднівська**), на Правобережній Україні польсько-татарська армія завдала поразки українсько-московській. Політичним наслідком цього став перехід Ю. Хмельницького на бік поляків і підписання **Слободищенського трактату 1660 р.** Його було укладено на основі Гадяцької угоди, але з деякими змінами:

- ▶ було вилучено статтю про Руське князівство;
- ▶ гетьман був зобов'язаний надавати військову допомогу Речі Посполитій у її війнах з іншими державами;
- ▶ підтверджувалася заборона гетьману вести самостійну зовнішню політику;
- ▶ польській шляхті й магнатам поверталися всі маєтності на українських землях.

Підписання Слободищенського трактату призвело до політичного розколу українського суспільства. Якщо на Правобережжі козацька рада, що відбулася восени 1660 р. в Корсуні, схвалила його, то козаки деяких лівобережних полків відмовилися підтримати трактат й обрали своїм наказним гетьманом переяславського полковника **Якима Сомка**. Ю. Хмельницький за допомогою татар спробував відновити свою владу на Лівобережжі й усунути від влади Сомка. Проте це лише погіршило ситуацію: у травні 1661 р. майже все Лівобережжя визнало владу Москви. Наприкінці 1662 р., зневірившись у можливості об'єднати під своєю булавою всю Україну, Ю. Хмельницький зрікся гетьманства й постригся в ченці під ім'ям Гедеона.

У цей час остаточно склався поділ території України на Правобережну, яка визнавала польську владу, і Лівобережну, підвладну Московській державі. В обох частинах козацької держави в 1663 р. було встановлено окремі гетьманати: на Правобережжі в січні 1663 р. козацька рада в Чигирині обрала гетьманом **Павла Тетерю** (1663—1665 рр.), на Лівобережжі після короткого гетьманування

Якимом Сомком (1662 р.), якого не визнала Москва, 27 червня 1663 р. на Чорній раді в околицях міста Ніжина гетьманом обрали Івана Брюховецького (1663—1668 рр.).

Отже, у козацькій державі виникла глибока криза. Кожен гетьман покладався на силу, щоб об'єднати Україну.

4 Спроби об'єднати Правобережну і Лівобережну Гетьманщину. Андрусівське перемир'я 1667 р. У жовтні 1663 р. на територію Лівобережної України вторглося польське військо на чолі з королем Яном Казимиром, татари та правобережні козацькі полки на чолі з П. Тетерею. Цей похід тривав до березня 1664 р. і зазнав цілковитої поразки.

Повернувшись із невдалого походу, польська шляхта завзято почала відновлювати шляхетські порядки на Правобережжі.

■ Чорна рада в Ніжині.
Художник А. Ждаха

? Спираючись на ма-
люнок, складіть роз-
повідь про вибори
І. Брюховецького на
Чорній раді.

У відповідь спалахнуло антипольське повстання, яке призвело до того, що П. Тетеря втік до Польщі. Новим гетьманом Правобережжя було обрано П. Дорошенка. Він зумів покінчити з безвладдям, що панувало в краї, відновити діяльність органів влади та зміцнити свою владу. Першочерговим завданням новообраний гетьман вважав об'єднання двох частин України.

Обрання гетьманом Лівобережжя кошового отамана Запорозької Січі І. Брюховецького відбулося перш за все завдяки московській підтримці. Іншим претендентом на булаву був Я. Сомко, який виступав за сильну гетьманську владу й засуджував свавільні дії московських воевод в Україні. Москва вирішила зробити ставку на Брюховецького, який не приховував своїх відверто промосковських настроїв. Новообраний гетьман неодноразово висловлювався за ліквідацію гетьманату в Україні й перетворення її на князівство, очолюване московським царевичем Федором.

У листопаді 1663 р. новий гетьман підписав із представниками царського уряду **Батуринські статті**. Порівняно з попередніми вони містили п'ять нових пунктів:

- ▶ гетьманський уряд зобов'язувався безоплатно забезпечувати продуктами харчування московські гарнізони, розташовані в Україні;

- ▶ гетьманський уряд зобов'язувався здійснювати заходи для схоплення й повернення московських втікачів (іх переховування каралося смертю);

▶ установлювалася заборона для українських купців у Московській державі продавати вино й тютюн, оскільки це завдавало збитків царській монополії на продаж цих товарів;

▶ заборонявся продаж хліба на Правобережну Україну й кримським татарам;

▶ необхідно було скласти перелік усіх козаків, міщан і поселян, а також зазначити розміри їх земельних володінь.

У вересні 1665 р. І. Брюховецький першим з українських гетьманів здійснив візит до Москви, де підписав нові статті, що значно посилювали залежність козацької України від царського уряду.

Згідно з Московськими статтями:

▶ українські землі й міста проголошувалися володіннями московського царя, а з їх населення (крім козаків) стягувалися до царської скарбниці податки;

▶ вибори гетьмана відбувалися в присутності московських представників, а гетьманські клейноди новообраний гетьман отримував від царя;

▶ дипломатичні відносини гетьмана з іншими державами заборонялися;

▶ київську митрополію мав очолити московський ставленник;

▶ гетьман позбавлявся права надавати українським містам самоврядування, відтепер це здійснював тільки цар;

▶ збільшувалася кількість московських гарнізонів, вони розміщувалися в усіх основних містах, а повноваження московських воевод суттєво зростали (збирання податей із некозацького населення, хліба на утримання гарнізонів, податків із купців, грошових зборів із винних оренд тощо).

Сам І. Брюховецький за виявлену поступливість отримав від московського царя титул боярина та великі маєтки, а також був одружений із московською бояринею.

У цей період також тривала війна між Московською державою та Річчю Посполитою. Виснаживши матеріальні й людські ресурси, обидві держави схилилися

■ Гетьман
Ю. Хмельницький

■ Гетьман П. Тетеря

■ Гетьман
І. Брюховецький

- Сторінка з Андрусівського договору між Московією і Річчю Посполитою

до примирення. Коли про початок переговорів довідався П. Дорошенко, він зрозумів, що розраховувати на допомогу Польщі в боротьбі проти Москви не варто. Тоді він за допомогою татар розгромив під **Браїловом** польське військо (19 грудня 1666 р.), тим самим не давши йому розміститися на Правобережжі.

У той самий час у результаті тривалих переговорів **30 січня 1667 р.** у селі **Андрусово**, що під Смоленськом, між Росією та Польщею було досягнуто угоди про перемир'я на 13,5 року. На підписання **Андрусівського перемир'я** не запросили ні лівобережного гетьмана І. Брюховецького, ні новообраного правобережного гетьмана П. Дорошенка, що вкотре засвідчувало ставлення Москви й Варшави до України. Згідно з умовами перемир'я закріплювався поділ України: Правобережна Україна (без Києва) відійшла до Польщі, а Лівобережжя та тимчасово Київ (на два роки) залишилися за Московією. Запорожжя мало визнавати владу обох держав.

! **Висновки.** У період гетьманства І. Виговського через внутрішні й зовнішні чинники в Україні спалахнула громадянська війна.

▶ Укладена з поляками Гадяцька угода не знайшла підтримки в більшій частині населення, що стало головною причиною втрати І. Виговським гетьманства.

▶ Обрання гетьманом політично несамотійного Ю. Хмельницького не могло врятувати Україну від громадянської війни. Політичні хитання від Московії до Польщі зрештою призвели до усунення його від влади, а наступна боротьба за гетьманську булаву призвела до розколу Гетьманщини на Правобережну і Лівобережну.

▶ Річ Посполита й Московська держава, уклавши між собою Андрусівське перемир'я, юридично оформили поділ України. Андрусівське перемир'я стало гальмом на шляху політичного об'єднання Правобережжя й Лівобережжя та призвело до політичного занепаду козацької України.

? Запитання та завдання

1. У результаті яких подій І. Виговський став гетьманом? 2. Хто очолював антигетьманське повстання, яке було жорстоко придушене І. Виговським за допомогою татар? 3. Із якою державою І. Виговський підписав Гадяцьку угоду? 4. Де відбулася вирішальна битва українсько-московської війни

§ 23. Правобережна та Лівобережна Гетьманщина в 60—70-х рр. XVII ст.

1658—1659 рр.? **5.** Які договори та з якими державами були підписані за гетьманства Ю. Хмельницького? **6.** Коли стався поділ Української держави на Правобережну і Лівобережну Гетьманщину та як це було закріплено?

- ★ **7.** Які прорахунки політики І. Виговського призвели до загострення соціально-політичного становища в Україні восени 1657 — взимку 1658 р.? **8.** Охарактеризуйте зміст Гадяцької угоди. У чому полягала відмінність цього документа від Зборівського договору 1649 р. і Березневих статей 1654 р.? Умови договорів з якими державами були більш прийнятними для України: із Московською державою чи Річчю Посполитою? Свою думку обґрунтуйте. **9.** Чому перемога під Конотопом не додала авторитету гетьману І. Виговському? **10.** Поясніть, у чому полягає недалекозорість політики Ю. Хмельницького. **11.** Чому похід польського короля Яна Казимира на Лівобережжя в 1663 р. зазнав поразки?
- ★ **12.** Прослідкуйте за картою (с. 155 підручника) перебіг воєнних дій українсько-московської війни 1658—1659 рр. **13.** Складіть у зошиті порівняльну таблицю «Договори, укладені Україною із сусідніми державами». Питання для порівняння визначте самостійно.
- ★ **14.** Який рік слід вважати роком розколу Української держави на Лівобережну і Правобережну Гетьманщину: 1660, 1663 чи 1667? Обґрунтуйте свою відповідь.

§ 23. Правобережна та Лівобережна Гетьманщина в 60—70-х рр. XVII ст.

✓ **Опрацювавши цей параграф, ви зможете:** розповісти про гетьманство П. Дорошенка та його спроби об'єднати під гетьманською булавою всі українські землі; дізнатися про втручання у внутрішні справи України сусідніх держав; охарактеризувати запеклу боротьбу за Правобережжя; пояснювати поняття і терміни «сердюки», «протекторат», «компанійці».

- ▶ **1.** Коли і в результаті яких подій відбувся розкол України на Лівобережну й Правобережну? **2.** Які держави прагнули заволодіти українськими землями?

1 **Гетьман П. Дорошенко. Возз'єднання України.** Ситуація, що склалася після підписання Андрусівського перемир'я, вимагала від українства згуртованості у відстоюванні власних інтересів. Для здійснення такого кроку потрібна була сильна особистість. Такою людиною став гетьман **Петро Дорошенко** (1665—1676 рр.).

Постать гетьмана **Петра Дорошенка** є найяскравішою серед провідників козацької держави тієї доби. Його навіть називали «Сонцем Руїни». П. Дорошенко народився 1627 р. в Чигирині в козацькій родині. Його дід Михайло Дорошенко був гетьманом Війська Запорозького (трагічно загинув), а батько — полковником за часів Б. Хмельницького. П. Дорошенко здобув добру освіту, знав латинську й польську мови. Героїчна смерть діда була для нього блискучим прикладом беззастережної відданості своєму народу. У неповні 30 років він став полковником Прилуцького полку, потім — Черкаського й Чигиринського полків у війську Б. Хмельницького. Деякий час він співпрацював із гетьманом І. Виговським, а потім і з Ю. Хмельницьким. Перебуваючи в Чигирині, він мав нагоду познайомитися з державними проблемами та виробити власний погляд на становище в Україні. А ставши гетьманом, дістав нагоду втілити своє бачення в життя.

Сердюки — наймане піхотне військо, яке набрав гетьман; становило його особисту гвардію. Військо складалося переважно з козаків, частково з волохів, сербів, поляків. Сердюцькі полки були ліквідовані в 1726 р.

Спочатку П. Дорошенко підпорядкував своїй владі все Правобережжя та за допомогою суворих заходів навів лад: відбудовувалися міста, відновлювалися господарство й органи влади. Було створено 20-тисячне військо **сердюків**. Проте для здійснення далекоглядних планів ресурсів Правобережжя було недостатньо.

Для проведення об'єднаної політики П. Дорошенко, як колись Б. Хмельницький, вирішив заручитися підтримкою Кримського ханства. Спочатку він намагався підкорити своїй владі Волинь, Західне Поділля, Галичину, що створило б базу для подальшої боротьби. Тут були значні людські ресурси, й ця територія відносно мало постраждала від бойових дій. Проте його **Західний похід** (вересень-жовтень 1667 р.) разом із татарами виявився невдалим. Татари не проминали нагоди брати ясир і грабувати, що викликало опір населення. Цим скористався польський коронний гетьман **Ян Собеський**, який вміло налагодив оборону. Проте остаточно зірвав план П. Дорошенка похід харківського полку І. Сірка із запорожцями на Крим. У вирішальний момент (Я. Собеський перебував в облозі українсько-татарського війська в укріпленому таборі біля Підгайців) татари уклали мир із поляками та повернулися в Крим. П. Дорошенко був змушений підписати з поляками **Підгаєцький договір** (1667 р.), згідно з яким визнавав підданство

короля та дозволив польській шляхті повернутися до своїх маєтків.

Гетьман звернувся з пропозицією до московського царя прийняти його протекцію за умови об'єднання козацької України. Для Москви це означало розрив Андрусівського договору, на що вона не бажала йти через внутрішні негаразди: вирувало повстання С. Разіна (1667—1671 рр.).

У той самий час на Лівобережжі спалахнуло антимосковське повстання. У лютому 1668 р. І. Брюховецький, розчарований московським підданством, прагнучи втримати владу, оголосив про розрив із Московією. Невдовзі з більшої частини Лівобережної України було вигнано царських воєвод. Спалахнуло повстання і на Слобожанщині, очолюване І. Сіркою.

Такою ситуацією вирішив скористатися П. Дорошенко. Заручившись підтримкою лівобережної старшини та Кримського ханства, він у червні 1668 р. вступив на Лівобережжя. Козаки лівобережних полків убили І. Брюховецького та приєдналися до П. Дорошенка. На загальній козацькій раді П. Дорошенка обрали гетьманом усієї козацької України. Це був беззаперечний успіх гетьмана, але такий розвиток подій не влаштував сусідні держави.

Тим часом польські підрозділи вдерлися на Брацлавщину. Для організації опору Польщі П. Дорошенко був змушений повернутися на Правобережжя, залишивши на Лівобережжі наказним гетьманом **Дем'яна Многогрішного**. Відбивши наступ поляків, П. Дорошенко опинився перед небезпекою нової міжусобиці. Запорожжя, яке підтримало Кримське ханство, проголосило гетьманом запорозького писаря **Петра Суховія** (1668—1669 рр.). Він визнав зверхність кримського хана над Україною. Два запеклі противники, Крим і Запорожжя, об'єдналися, проте кожен мав власну мету. Крим був обтяжений залежністю від Стамбула та прагнув знайти собі союзника, Запорожжя намагалася зберегти свою самостійність і вважало, що саме Січ повинна відігравати провідну роль в Україні.

■ Гетьман
П. Дорошенко

■ Я. Собеський —
гетьман,
а з 1674 р. — ко-
роль Речі Поспо-
литої

■ Гетьман
Д. Многогрішний

2 Міжусобна боротьба. Прийняття турецького протекторату (1668—1669 рр.).

Намагаючись уникнути міжусобиці та війни з Кримом, П. Дорошенко направив посольство до Стамбула із пропозиціями, на яких Україна погоджувалася прийняти **турецький протекторат**. Умови були такими: у межах держави мають перебувати всі українські землі від річки Вісли й міст Перемишль і Самбір на заході до Севська й Путивля на сході; населення звільнялося від сплати податків і данини; православна церква мала отримати автономію; туркам і татарам заборонялося в межах України руйнувати поселення, брати ясир, зводити мечеті тощо. На більшість із цих умов турецький султан Мехмед IV погодився.

Протекторат — форма залежності однієї держави від іншої, більш сильної. Держава, що перебуває під протекторатом, користується певною автономією у внутрішніх справах, у той час як питання оборони, зовнішньої політики, а також найважливіші питання внутрішньої політики підлягають контролю з боку сильнішої сторони.

Компанійці — наймані підрозділи кінноти, які виконували переважно поліцейську функцію. Набиралися з козаків або з іноземців (волохів, сербів тощо). Від 20-х рр. XVIII ст. компанійці — це наближені до гетьмана особи, що мали певні привілеї.

- Турецький султан Мехмед IV

На Лівобережжя тим часом рушило московське військо на чолі з князем Г. Ромодановським. Д. Многогрішний не витримав наступу та під тиском частини старшини і духовенства перейшов на бік Москви, склавши присягу царю. У грудні 1668 р. на Старшинській раді Чернігівського, Ніжинського й Стародубського полків він був проголошений гетьманом.

Із цієї ситуації скористався П. Суховій, який узяв під контроль південь Лівобережжя. Спалахнули бойові дії. Д. Многогрішний із московськими військами витіснив загоми Суховія й татар, що його підтримували, на Правобережжя.

На загальній козацькій раді в березні 1669 р. у Глухові під час обрання Д. Многогрішного гетьманом були ухвалені нові договірні статті з Москвою. Підписуючи **Глухівські статті**, царський уряд, наляканий розмахом антимосковських настроїв, пішов на деякі поступки. Зокрема, московські воєводи мали перебувати лише в п'яти містах (Київ, Переяслав, Ніжин, Чернігів, Остер), а їхні функції обмежувалися лише військовими справами. Збір податків із місцевого населення переходив до гетьманських урядників. Гетьману, як і раніше, заборонялося вести зовнішньополітичні справи, але його

§ 23. Правобережна та Лівобережна Гетьманщина в 60—70-х рр. XVII ст.

представникам дозволялося бути присутніми на посольських з'їздах, де вирішувалися питання, пов'язані з козацькою Україною. Гетьман отримав право на створення найманого кінного війська **компанійців** кількістю 1 тис. осіб. На них покладалися функції підтримання порядку. Окрема стаття передбачала повернення в Україну гармат, дзвонів, срібних речей і книг, захоплених Г. Ромодановським. Перехід селян у козаки обмежувався. Українцям заборонялося торгувати тютюном і горілкою в московських містах.

Гетьман переніс свою резиденцію із Гадяча до Батурина. Для охорони він узяв ще тисячу московських стрільців. Відтоді московські війська завжди були в резиденції лівобережного гетьмана.

На той час повернулося посольство зі Стамбула. У березні П. Дорошенко провів у **Корсуні** розширену Старшинську раду, у якій взяли участь представники Лівобережжя та Запорозжжя. Вона ухвалила прийняти **протекторат Туреччини** (без складання присяги султану) та підтвердила довічне право гетьманства

П. Дорошенка по обидва боки Дніпра. Проти такого рішення виступили запорожці, частина городового козацтва, селяни та міщани, у свідомості яких Туреччина лишалася запеклим ворогом.

У травні запорожці знову проголосили П. Суховія гетьманом, на бік якого перейшли козаки Корсунського й Уманського полків. Розгорнулися запеклі бої, у яких П. Суховій зазнав поразки. У серпні частина козаків проголосила гетьманом уманського полковника **Михайла Ханенка** (1699—1670 рр.), якого підтримала Польща, і збройне протистояння продовжилося. П. Суховій став генеральним писарем в уряді новообраного гетьмана.

У вересні 1670 р. М. Ханенко підписав **Острозькі статті**, за якими козаки поверталися в підданство до польського короля та відмовлялися від будь-яких зносин з іншими державами. Натомість козаки зберігали давні вольності, проголошувалася «безпека, вольності і повага на вічні часи» до православного духовенства.

3 **Усунення від влади гетьмана Д. Многогрішного. Конотопські статті 1672 р.** Невдовзі після підписання Глухівських статей лівобережний гетьман узяв курс на відновлення прав козацької України часів Б. Хмельницького й перестав узгоджувати свою політику з Москвою. Він відновив зв'язки з П. Дорошенком і став надавати йому військову допомогу, позбавив посад багатьох промосковськи налаштованих старшин. У 1672 р. саме ці старшини сфабрикували справу про «зраду» гетьмана, змовившись із московськими стрільцями, заарештували Многогрішного та його соратників і відправили до Москви. Після катувань Д. Многогрішного засудили до страти, яку останньої хвилини замінили на заслання до Сибіру.

Новим гетьманом Лівобережжя призначили лояльно налаштованого до Москви **Івана Самойловича** (1672—1687 рр.). При його обранні було ухвалено **Конотопські статті**, які здебільшого повторювали Глухівські статті 1669 р., але містили й нові обмеження влади гетьмана:

- ▶ гетьман не мав права звільняти з посад і судити старшину без ради з усією старшиною;
- ▶ гетьману заборонялося без царського указу та згоди Старшинської ради писати до іноземних государів й особливо до гетьмана П. Дорошенка;
- ▶ положення про необхідність присутності представників гетьмана на з'їзді послів при обговоренні справ, що стосувалися України, були вилучені.

4 **Боротьба за Правобережжя.** Наприкінці 60-х рр. XVII ст. ситуація на Правобережжі була дуже складною. До міжусобної боротьби додалося військове суперництво за цей регіон Польщі, Московії та Туреччини.

Польський уряд визнав правобережним гетьманом М. Ханенка та влітку 1671 р. розпочав воєнні дії проти П. Дорошенка. Восени коронний гетьман Я. Собеський захопив Брацлавщину. У 1672 р. на боці П. Дорошенка виступила Туреччина. Вона вимагала від Польщі передати їй Західне Поділля з Кам'янцем-Подільським. Найстрашнішим було те, що українці брали участь у цьому протистоянні з обох боків, нищачи одне одного у братовбивчій війні.

У липні 1672 р. турецьке військо на чолі із султаном розташувалося під Хотином. Тим часом П. Дорошенко вів успішні дії проти М. Ханенка й поляків на Брацлавщині. Невдовзі він з'єднався із силами турків. Об'єднане військо взяло в облогу Кам'янець-Подільський і після штурму здобуло його. Далі об'єднане військо підійшло до Львова.

Отримані поразки змусили поляків підписати в жовтні 1672 р. у Бучачі угоду з Османською імперією. За Бучацьким мирним договором Річ Посполита визнавала існування Української козацької держави під протекторатом турецького султана в межах Брацлавщини та Південної Київщини. Західне Поділля переходило під владу Туреччини, а решта Правобережжя (Північна Київщина) залишалася під польською владою. Польща зобов'язувалася сплачувати данину. Бучацький мир засвідчив помилковість політики П. Дорошенка, який у боротьбі за об'єднання України розраховував на підтримку Туреччини.

Польський сейм відмовився ухвалити Бучацький мир, і війна продовжилася. Восени 1673 р. польське військо на чолі з Я. Собеським розгромило турецьку армію під Хотином. Проте Ян III Собеський, проголошений королем Речі Посполитої, не поспішав із вирішенням долі українських земель, зосередившись на європейських справах. У 1676 р.

■ Яничари в парадних одностроях

■ Турецький вершник-сипах

■ Гетьман М. Ханенко

він уклав **Журавненський мирний договір**, за яким Польща визнавала за Туреччиною Поділля, а за гетьманом П. Дорошенком — більшу частину Правобережжя, крім Білоцерківського й Паволоцького полків. Натомість скасовувалася щорічна данина Туреччині. Проте й цей договір не був схвалений сеймом, і згодом бойові дії відновилися.

Московська держава сприйняла Бучацький договір як відмову Речі Посполитої від Правобережної України й наприкінці 1673 р. розпочала військові дії проти П. Дорошенка. До початку березня 1674 р. 70-тисячне українсько-московське військо захопило основні міста Правобережжя. На Старшинській раді в Переяславі 17 березня 1674 р. І. Самойловича проголосили гетьманом **«обох боків Дніпра»**.

Однак об'єднання всієї України під однією булавою не було тривалим. Турки й татари, які прийшли на допомогу П. Дорошенку, змусили українсько-московське військо відступити на Лівобережжя. Турецькі загони руйнували церкви, вимагали сплати данини, грабували й забирали в полон населення. До того ж Брацлавщину знову захопили поляки. П. Дорошенко опинився в скрутному становищі. Його влада поширювалася лише на Чигирин та околиці міста. Тоді він вирішив відмовитися від турецького протекторату й визнати владу московського царя. Дорошенко присягнув йому перед кошовим отаманом І. Сірком, а той доповів про це І. Самойловичу. Оскільки Запорозжя не приймало законності гетьманства Самойловича, з'явилася надія навесні 1676 р. скликати Генеральну раду для обрання гетьмана всієї України. Проте московський уряд не визнав цей акт присяги й вимагав присягнути повторно. У вересні 1676 р., коли московська армія оточила Чигирин, П. Дорошенко, щоб уникнути кровопролиття, поклав перед брамою булаву та склав присягу царю.

Зі зреченням гетьмана П. Дорошенка, на думку деяких істориків, завершився останній етап Української національної революції, що почалася 1648 р.

5 Гетьманство І. Самойловича. Гетьманування І. Самойловича тривало 15 років. Він намагався возз'єднати козацьку Україну силою, спираючись на московські війська. Проте за прихильність Москви він платив новими поступками царській владі. Так, він сприяв підпорядкуванню Київської православної митрополії Московському патріархату в 1686 р.

Щоб виснажити своїх противників, Самойлович руйнував правобережні міста й села, а їхнє населення примушував переселятися на лівий берег Дніпра (**«Великий згін»** 1678—1679 рр.). Проте при-

єднати Правобережжя І. Самойлович так і не зміг, оскільки в боротьбі за нього стикалися інтереси Речі Посполитої, Московської держави й Османської імперії.

Рішучими заходами гетьман протидіяв спробам Запорозької Січі відігравати роль самостійної політичної сили. І. Самойлович започаткував інститут «**бунчукових товаришів**», до якого належали діти старшини, які з юнацьких років, перебуваючи в оточенні гетьмана, готувалися в майбутньому обійняти керівні посади. Гетьман сприяв становленню старшинського землеволодіння.

Прагнення І. Самойловича одноосібної влади, тягіння до запровадження монархічної форми правління в Україні непокоїли царський уряд. Серед лівобережної старшини було чимало незадоволених жадобою та здирицтвом гетьмана. Саме за доносом старшини, що нібито І. Самойлович збирається зрадити царя, його й було усунуто з посади. Новим гетьманом став **Іван Мазепа** (1687—1709 рр.).

■ Гетьман
І. Самойлович

Історик Д. Дорошенко про І. Самойловича

Гетьман був, безперечно, українським патріотом і мріяв про якнайбільшу самостійність України, був добрим політиком і адміністратором, але занадто честолюбною людиною, яка не вмiла й не хотiла жертвувати інтересами особистої кар'єри для загального добра.

На які сильні й слабкі риси І. Самойловича вказує історик?

6

Повернення до влади на Правобережжі Ю. Хмельницького. Чигиринські походи турецької армії.

Після зречення гетьманства П. Дорошенком турецький уряд за допомогою Ю. Хмельницького спробував утримати під своїм протекторатом Правобережжя. У 1677 р. султан Мехмед IV вручив йому булаву з гучним титулом «князя Сарматії та України, володаря Війська Запорозького». Навесні 1677 р. разом із турецькою армією Ю. Хмельницький з'явився в Україні. Проте населення з недовірою поставилося до його закликів підкоритися туркам і не виявило готовності йти за новим гетьманом.

На початку серпня 1677 р. відбувся перший **Чигиринський похід**. 100-тисячне турецько-татарське військо разом із загоном прибічників Ю. Хмельницького підійшло до Чигирини та взяло його в облогу. Спроби Ю. Хмельницького схилити козаків на свій бік були марними. Штурм міста теж виявився невдалим. Після того як на

■ Оборона Чигирин.
Малюнок із літопису
С. Величка 1677 р.

допомогу гарнізону Чигирини прибуло 57-тисячне українсько-московське військо, очолюване князем Г. Ромодановським і гетьманом І. Самойловичем, турки змушені були зняти облогу й відійти.

У липні 1678 р. 200-тисячна турецько-татарська армія знову увірвалася в Україну та вдруге спробувала захопити Чигирин. На допомогу обложеним прибули московське й козацьке війська загальною кількістю 120 тис. осіб. Зрештою турки за допомогою підкопів підірвали вал та увірвалися в нижнє місто. Козаки відступили до фортеці. Московське військо за таємним наказом царя відмовилося прийти на допомогу. Козацька столиця була захоплена військами султана.

Турки вщент зруйнували місто. Проте виснажені тривалою облогою, вони вже не змогли продовжити наступ і повернулися до Молдавії. Другий Чигиринський похід, як і перший, завершився невдачею. Захопити все Правобережжя турки не змогли. Водночас для українців знищення козацької столиці стало болючою втратою.

! **Висновки.** П. Дорошенко, ставши гетьманом Правобережжя, повів рішучу боротьбу за возз'єднання Української козацької держави. Однак цей успіх був нетривалим.

► Сусідні держави не були зацікавлені в сильній Українській державі. До того ж її єдність підривала боротьба старшинських угруповань за владу. Це призвело до панування в Україні кількох гетьманів одночасно.

► Ні спроби П. Дорошенка за допомогою турецького протекторату, ні намагання І. Самойловича за сприяння Московії відновити єдність України не мали успіху.

? **Запитання та завдання**

1. У результаті яких подій П. Дорошенко став гетьманом?
2. У якому році гетьману П. Дорошенку вдалося об'єднати Українську козацьку державу під своєю владою?
3. Із яким гетьманом Москва уклала Глухівські статті?
4. Між якими державами було укладено Бучацький мир?
5. Скільки відбулося Чигиринських походів турецької армії?
6. У якому році та за яких обставин П. Дорошенко склав гетьманську булаву?
7. Коли і на яких умовах була припинена боротьба між Туреччиною та Московією за Правобережну Україну?

- ✦ **8.** Якою була мета політики гетьмана П. Дорошенка? Чи досяг він її? **9.** Чому частина селян і міщан західноукраїнських земель відмовилася підтримувати П. Дорошенка й перейшла на бік поляків? **10.** Поміркуйте, чому військово-політичний союз гетьмана П. Дорошенка з Туреччиною призвів до нового спалаху громадянської війни в Україні. **11.** Чому повернення Ю. Хмельницького до влади завершилося невдачею? **12.** Які основні політичні цілі ставив собі І. Самойлович? Чому він був позбавлений гетьманської булави?
- ✦ **13.** Прослідкуйте за картою (с. 167 підручника), якими були основні напрямки воєнних походів та де відбувалися битви в 1667—1681 рр. **14.** Порівняйте Глухівські статті 1669 р. з Московськими статтями 1665 р. Що було між ними спільного, а що відмінного?
- ★ **15.** Якою, на вашу думку, була роль гетьмана П. Дорошенка в подіях Руїни? Чи справедливо його називають «Сонцем Руїни»? **16.** Які здобутки Української національної революції середини XVII ст. вдалося зберегти після подій, що увійшли в історію під назвою «Руїна»?

§ 24. Правобережне козацтво в останній чверті XVII ст. Закріплення розподілу Української козацької держави між Московським царством і Річчю Посполитою

✓ **Опрацювавши цей параграф, ви зможете:** пояснювати, як відбулося закріплення поділу Української козацької держави між Річчю Посполитою та Московським царством; розповісти про відродження правобережного козацтва в останній чверті XVII ст.

- ▶ **1.** Який період історії України називають Руїною? **2.** Як гетьмани намагалися об'єднати Українську козацьку державу?

1 **Укладення Бахчисарайського миру між Московською державою та Османською імперією.** Після підписання з поляками Журавненського миру (1676 р.) і розорення Чигирин (1678 р.) Османська імперія закріпила за собою Поділля й більшу частину Правобережжя, крім північної частини Київщини.

Правителем Правобережжя турки залишили Ю. Хмельницького. Резиденцією він обрав місто Немирів. Контроль над ним здійснював турецький паша з Кам'янця-Подільського. Проте влада Ю. Хмельницького тривала недовго. За однією з версій, він був заарештований, а згодом страчений турками за пограбування купців, тортури та вбивства невинних. На думку інших вчених,

він доживав вік в одному з православних монастирів на острові в Егейському морі.

Тим часом Москва і Стамбул домовилися про поділ України. **13 січня 1681 р.** сторони підписали **Бахчисарайський мир** на 20 років, за яким:

- ▶ кордон між державами пролягав по Дніпру;
- ▶ Лівобережна Україна, Київ із навколишніми містами та Запорозжя визнавалися за Московією, а Південна Київщина й Поділля — за Туреччиною;
- ▶ обидві сторони зобов'язувалися не споруджувати та не відбудувати укріплення між Південним Бугом і Дніпром, а також не заселяти ці землі;
- ▶ татарські орди могли вільно кочувати в південноукраїнських степах, а запорозькі козаки та все населення — ловити рибу в Дніпрі, добувати сіль, полювати й пересуватися річками до Чорного моря;
- ▶ турецький султан і кримський хан зобов'язувалися не допомагати ворогам Московської держави.

Таким чином було закріплено розорення й спустошення Правобережжя, що стало наочним втіленням періоду Руїни.

2 **Відновлення козацтва на Правобережжі, його участь у боротьбі проти Османської імперії.** Бахчисарайський мир не завершив боротьбу за Правобережжя. Із часом боротьба між Річчю Посполитою та Османською імперією спалахнула з новою силою.

У 1681 р. турецький султан віддав Брацлавщину й Київщину під управління молдавського господаря Георгія III Дуки. Той поставив наказним гетьманом Я. Драгича (Драгинича). Останній, оселившись у Немирові, почав призначати полковників до колишніх полкових міст і розгорнув активну політику з освоєння розорених війною земель. Крім того, він проголосив «всезагальне право свободи по всій Україні і відновлення козацьких полків». Ці заходи викликали занепокоєння Москви, яка вбачала в цьому порушення Бахчисарайського миру. Лівобережний гетьман І. Самойлович навіть здійснив рейд на Правобережжя, щоб розігнати нових поселенців.

У той самий час Польща також розпочала відновлювати козацтво, розуміючи, що без нього вести успішну боротьбу з Туреччиною та відродити Правобережжя неможливо. Ще в 1674 р. подільський полковник **Остап (Євстафій) Гоголь** був призначений наказним гетьманом. У його відання перейшли Могилівський, Брацлавський, Кальницький та Уманський полки. У 1676 р. польський Сейм ухвалив

рішення затримати козаків на службі не лише для їх використання у військових цілях, але «як представників панування Речі Посполитої в Україні». Оскільки більша частина Правобережжя була під владою Туреччини, польська влада виділила для козаків землі на Київському Поліссі. Гетьманською резиденцією стало місто Димер.

Підписання Бахчисарайського миру суттєво змінило розстановку сил у Центрально-Східній Європі. Він розв'язав руки турецькому султану для останнього, як виявилось, великого наступу на Європу. Його кульмінацією стала облога **Відня в 1683 р.** На допомогу місту вирушив польський король Ян III Собеський із 25-тисячним військом, у якому були й українські козаки. Стрімкий удар польських гусарів по турецькому табору примусив останніх тікати з місця битви.

Після цієї перемоги Польща вступила до Священної ліги (Рим, Венеція, Австрія), яка вела боротьбу проти Османської імперії.

У той час як польський король Ян III Собеський громив турецьку армію під Віднем, 5 тис. козаків на чолі з гетьманом Стефаном Куницьким здійснили похід через молдавські землі в буджацькі та білгородські степи, здобувши гучну перемогу над турецькими й татарськими військами в битві під містом Тигиня (нині Бендери), і вийшли до Чорного моря. Проте незабаром козаки самі були розбиті в Молдавії, у чому звинуватили Куницького та вбили його. Новим гетьманом став **Андрій Могила (Мигула) (1684—1685 рр.)**.

Ян III Собеський розумів, що без відновлення традиційного козацького господарства й устрою неможливо створити повноцінне козацьке військо, яке б стало на перешкоді турецько-татарським

■ Атака польських гусарів під Віднем

? Розгляньте малюнок і визначте, що робило польських крилатих гусарів небезпечними для противника.

- Пам'ятник у Відні Юрію (Францу) Кульчицькому — герою оборони Відня. Саме він згодом відкрив першу кав'ярню у Відні, започаткувавши в Європі традицію пити каву

нападам. Тому король вирішив узаконити територіальне козацьке військо на землях Правобережної Наддніпряни. Відповідно до універсалу короля (1684 р.) і сеймової конституції (1685 р.) за козаками затверджувалися вольності, свободи і привілеї, а також дозволялося заселяти землі колишніх семи правобережних полків (Чигиринського, Канівського, Корсунського, Черкаського, Уманського, Білоцерківського та Кальницького).

Процес заселення цих земель очолили досвідчені козаки Семен Палій, Захар Іскра, Самусь (Самійло Іванович) та Андрій Абазин. Обіцяні привілеї привертали сюди жителів Лівобережжя, переселенців з інших районів Правобережжя, Галичини, вихідців із Білорусії та Молдавії. На землях, визначених польською владою, було створено чотири територіальні козацькі полки. На території полків влада належала полковникам, сотникам та іншим представникам адміністрації. На місцях поширювалися норми звичаєвого та козацького права. У містах і селах створювалися органи козацького самоврядування. Очолював козацьку адміністрацію наказний гетьман, якого призначав король. У 1689—1693 рр. наказним гетьманом був **Гришко**, а його наступником став **Самусь**.

Козаки нових полків (дві тисячі були записані до реєстру) брали активну участь у війні з Туреччиною, за що отримували чималі гроші від польської влади. Зміцнення козацтва призвело до загострення конфлікту зі шляхтою, що спалахнув у 1688 р. через земельні володіння. Проте поки йшла війна з Туреччиною, верховна влада Речі Посполитої не зважала на це.

У 1699 р. Річ Посполита й Османська імперія підписали Карловацьке перемир'я. Цього ж року сейм ухвалив рішення про ліквідацію козацького війська на Правобережжі.

3 «Вічний мир» між Московською державою та Річчю Посполитою. Перший Кримський похід московського війська й козаків. Щоб залучити Москву до боротьби з Османською імперією та закріпити за собою Правобережжя, король Ян III Собеський пішов на примирення з Московією. 6 травня 1686 р. у Москві між Річчю Посполитою та Московією було підписано «Трактат про вічний мир», відповідно до якого:

▶ Лівобережжя, Запорожжя й Київ з околицями визнавалися за Московією, а більша частина Правобережжя (Північна Київщина й Волинь) — за Польщею. Московія також визнавала за Польщею Поділля, якщо та згодом відвоює його в Туреччині.

▶ Правобережні землі Подніпров'я, спустошені польськими й турецько-татарськими військами, мали залишитися незаселеними.

▶ Поляки зобов'язувалися забезпечити православному населенню на своїй території вільне віросповідання.

▶ Московія й Польща вступали у спільний військовий союз, спрямований проти Османської імперії та Кримського ханства.

Фактично «Вічний мир» 1686 р. скасував Бахчисарайський договір між Московією та Туреччиною. Для України договір означав узаконення на міжнародному рівні її поділу на дві частини. Саме тому проти договору виступав гетьман Самойлович, але всі його звернення до царя були проігноровані.

Після укладення «Вічного миру» для Московії склалися сприятливі умови для активізації боротьби за Північне Причорномор'я та припинення турецько-татарських нападів. Із цією метою в 1687 р. було здійснено спільний **Кримський похід** 150-тисячного московського та 50-тисячного козацького війська на чолі з князем В. Голіциним і гетьманом І. Самойловичем. Похід завершився повним провалом. Провину за це поклали на І. Самойловича, що стало приводом до усунення його з гетьманства.

Таким чином, після тривалої внутрішньої боротьби й зовнішнього втручання на Правобережжі була ліквідована влада гетьмана, а сусідні держави розділили між собою українські землі.

■ Кримський похід 1687 р.
Мініатюра XVIII ст.

! **Висновки.** Інтереси Москви і Стамбула в Україні були примирені повним розоренням українських земель між Південним Бугом і Дніпром, що було закріплено в Бахчисарайському договорі 1681 р.

▶ Війна Туреччини й Польщі, що тривала в останній чверті XVII ст., поставила на порядок денний питання про відродження козацтва, яке мало перешкоджати набігам татар і турків та сприяти господарському відродженню Правобережжя.

► Відроджене козацтво відіграло важливу роль у боротьбі проти турецького панування на Правобережжі, а також узяло активну участь в антитурецькій коаліції, яка зупинила останній великий наступ Османської імперії на Європу.

► У 1686 р. було підписано «Вічний мир» між Річчю Посполитою та Московією, результатом якого став остаточний розподіл українських земель між двома державами після тривалої боротьби.

Запитання та завдання

1. Кому передали владу турки після захоплення та зруйнування Чигириня?
- ◆ 2. Який договір між Московською державою й Османською імперією поділяв українські землі між ними? 3. Який польський король сприяв відновленню козацтва на Правобережжі? 4. Коли між Московією та Річчю Посполитою було укладено «Вічний мир»? 5. Які українські землі потрапляли під владу Московської держави за «Вічним миром»?
- ▲ 6. Чому Ю. Хмельницький, спираючись на владу османів, не зміг закріпитися на Правобережжі? 7. Як позначилися на українських землях умови Бахчисарайського миру між Московською державою та Османською імперією? 8. Чим було зумовлено відновлення козацтва на Правобережжі в останній чверті XVII ст.? 9. Які чинники вплинули на укладення «Вічного миру» між Московією та Річчю Посполитою? Як ця подія позначилася на історичній долі України?
- ★ 10. Визначте за картою атласу межі розподілу українських земель за Андрусівським перемир'ям, Бахчисарайським миром і «Вічним миром». 11. Визначте основні відмінності між умовами Андрусівського перемир'я та «Вічного миру» щодо українських земель.
- ★ 12. Чому в 1680-ті рр. стало можливим, щоб сусідні держави без згоди українців ділили українські землі?

§ 25. Слобідська Україна та Запорозька Січ у другій половині XVII ст. Кошовий отаман І. Сірко

Опрацювавши цей параграф, ви зможете: визначати адміністративно-територіальний устрій Слобожанщини та Запорозької Січі; називати особливості розвитку Січі у складі Гетьманщини; характеризувати роль Запорозької Січі у воєнно-політичних подіях другої половини XVII ст.; розповідати про кошового отамана І. Сірка.

- 1. Які українські землі перебували під владою гетьмана? Яким був адміністративно-територіальний устрій Української козацької держави за гетьмана Б. Хмельницького? 2. Яким був устрій Запорозької Січі?

1 **Виникнення та розвиток Слобідської України.** Починаючи з другої половини XVI ст., а особливо з 30-х рр. XVII ст. Слобожанщину, що перебувала під владою московського царя, почали поступово заселяти селяни й козаки з Лівобережної та Правобережної України, які тікали від польсько-шляхетського гноблення.

У 1638 р. сюди прибули учасники козацького повстання на чолі з Яковом Острянином (вони оселилися в місті Чугуєві). У 1652 р. велика група селян і козаків Чернігівського та Ніжинського полків на чолі з І. Дзиковським заснувала Острогозк, а переселенці з містечка Ставище Білоцерківського полку на чолі з Г. Кондратьєвим заснували Суми. У 1654 р. на городищі, де зливалися річки Лопань і Харків, виникло місто Харків. Схожу історію заснування мали й такі міста, як Салтів, Мерефа, Охтирка, Балаклія, Ізюм та багато інших. Разом із містами виникали й нові села.

Масове переселення на Слобожанщину українського населення розпочалося в другій половині XVII ст. і було пов'язано з добою Руїни. Наприкінці XVII ст. на Слобожанщині вже налічувалося 232 населені пункти (у 1657 р. — 64), де жило близько 250 тис. осіб, серед яких більшість складали українці (80 %).

Засновані на нових землях поселення звільнялися від податків і тому називалися **слободами** (звідси й назва Слобідська Україна). Права українських поселенців закріплювалися царськими жалуваними грамотами. Визнання поселенцями влади царя виявлялося в складанні присяги. Одночасно Слобожанщину заселяли московські служилі люди, якими управляли царські воеводи.

У Слобідській Україні існував козацький устрій. У 50-х рр. XVII ст. царський уряд сформував з українських переселенців козацькі слобідські полки: Острогозький (Рибинський), Охтирський, Сумський, Харківський. У 1685 р. було створено Ізюмський полк. Полки були як військовими козацькими підрозділами, так і адміністративно-територіальними одиницями. Старшину обирали на загальних козацьких радах.

Слобідська Україна (друга назва — Слобожанщина) — історична область, до якої входили території сучасних Харківської, східної частини Сумської, північні частини Донецької та Луганської областей України; південно-східні частини Воронежської, південно-західні частини Белгородської, південь Курської областей Росії.

Полкове управління складалося з полковника і полкової старшини: обозного, судді, осавула, хорунжого, двох писарів. Полки поділялися на сотні. Сотенне управління складалося із сотника, отамана, осавула, хорунжого й писаря. Адміністративними, судовими, фінансовими та військовими справами в полках опікувалися полковники, у сотнях — сотники.

Полковників обирали довічно. Крім того, на Слобожанщині нерідко спостерігалось успадкування посади полковника. Це було пов'язано з особливостями заселення краю: полковники, як правило, були ватажками переселенських груп. Полковники підпорядковувалися безпосередньо белгородському воєводі. Обраного полковника спочатку затверджував белгородський воєвода, а потім подавав його на затвердження царю. Посади гетьмана на Слобожанщині не було.

Царський уряд використовував українських переселенців для господарського освоєння та охорони південних кордонів Московської держави від нападів кримських і ногайських татар, забезпечував їх зброєю, продовольством, зберігав за переселенцями козацькі привілеї та самоврядування.

Система землеволодіння на Слобожанщині мала свої особливості. У другій половині XVII ст. там ще було багато незаселених земель і діяло право займанщини.

Займанщина — елемент звичаєвого права, який дозволяв на підставі першого «займу» володіти землею.

Кожен поселенець міг вільно займати стільки землі, скільки був спроможний обробити. Із часом, щоб врегулювати **займанщину**, навколо міста

або села стали визначати певну земельну ділянку, яка розподілялася серед поселенців. Ліси, луки, річки та озера люди використовували спільно.

Козацька старшина захоплювала громадські угіддя, змушувала дрібних господарів за безцінь продавати свої ділянки, володіла селами й хуторами. Упродовж другої половини XVII ст. відбувся процес перетворення багатой старшини на великих землевласників, серед яких можна назвати родини полковників Ф. Шидловського, Г. Дінця, Г. Кондратьєва та інші.

2 Роль Запорозької Січі у воєнно-політичних подіях другої половини XVII ст. Після створення Української козацької держави Запорозька Січ підлягала владі гетьмана, хоча й зберігала певну автономію у внутрішньому житті. Проте запорозька старшина прагнула відігравати самостійну роль у політичному житті козацької

України. Це послаблювало владу гетьмана, дестабілізувало ситуацію в державі. Розуміючи це, Б. Хмельницький та його наступники іноді силою придушували антигетьманські виступи запорожців. Після смерті Б. Хмельницького Запорозжя виокремилася в державне утворення, яке лише формально підпорядковувалося гетьману, проводячи самостійну внутрішню і зовнішню політику. Часто вона йшла врозріз із політикою гетьманів.

Протистояння між гетьманами та запорозькою старшиною було вигідне царському уряду. Це дало йому зайвий привід до втручання у внутрішні справи козацької України. Оскільки запорожці виступали за обмеження гетьманської влади, то царський уряд усіляко підтримував їх у конфліктах. Завдяки допомозі запорожців і сприянню Москви, як ви вже знаєте, здобув гетьманську булаву І. Брюховецький.

Після укладення Андрусівського перемир'я 1667 р. Запорозька Січ перебувала під контролем Речі Посполитої та Московської держави, а фактично здійснювала самостійну політику, керуючись лише власними інтересами. За «Вічним миром» 1686 р. Січ підпорядковувалася лише московському царю. Саме із цього часу були заборонені будь-які відносини запорожців із Польщею та Кримським ханством, а для контролю над козаками на запорозьких землях були збудовані фортеці, де розміщувалися московські залози.

i

3 Устрій і господарський розвиток Січі. За роки Національно-визвольної війни на Січі теж відбулися певні зміни. Запорожці об'єднувалися в **курені** — військові та адміністративно-господарські одиниці. До них входили також юнаки й хлопчики, які готувалися стати козаками, — **молодики** і **джури**. Очолював курінь отаман. Його обирали козаки куреня. Під час воєнних походів із курінних козаків формувалися полки й сотні, до яких обирали відповідно полковників і сотників.

■ Адміністративно-територіальний устрій Слобідської України

- Запорозьці пишуть листа турецькому султану.
Художник І. Рєпін
- ? Із якою метою козаки зверталися з подібними листами до султана?

Об'єднання запорозьких козаків в одну організацію називалося **Запорозьким кошем (Запорозькою Січчю)**. Її очолював кошовий отаман. Курінні отамани разом із кошовим управляли Січчю. В умовах майже постійних бойових дій їхня роль зростала. Навіть з'явилася посада кошового гетьмана.

На Запорозькій Січі дотримувалися традиції козацької демократії та соціальної рівності. Діяли козацькі ради. На них, зокрема, запорозьці розподіляли угіддя між куренями, обирали кошового, писаря, суддю, осавулів та інших старшин.

У другій половині XVII ст. економічне життя Запорозжя мало змінилося порівняно з попереднім періодом. Щороку між куренями розподілялися степові угіддя, річки та озера. Там козаки займалися мисливством, бджільництвом, ловили рибу. Найбільше значення для них мав рибний промисел. Потреба в солі для цього промислу сприяла розвитку чумацтва.

Основу господарства Запорозжя складало скотарство. Ним займалися насамперед у **зимівниках** — хутірських господарствах, де взимку утримувалася худоба. Переважно розводили велику рогату худобу, коней та овець. Землеробство було нерозвинене через постійну воєнну загрозу й відсутність великої кількості робочих рук. До того ж запорозьці, які зверхньо ставилися до селян, вважали, що землеробство не є гідним для них заняттям. На Січі працювало чимало ремісників, які виготовляли зброю, порох, ядра для гармат, амуніцію, господарський реманент, морські та річкові човни тощо.

Чималу роль відігравала на Запорожжі й торгівля. Через Запорожжя пролягали важливі торговельні шляхи. Запорожці збирали з купців мито на перевозах і поромах, стягували всілякі збори за надання провідників, охорони тощо. Козаки підтримували торговельні зв'язки з Гетьманщиною, Кримом, Польщею, Московією. Запорожці вивозили рибу, волів, коней, овець, мед, віск, а купували зерно, сіль, зброю, тканини тощо.

Проте господарська діяльність козаків повністю не забезпечувала їхні потреби. Додатковим джерелом матеріального забезпечення козаків була царська й гетьманська платня грошима, сукном, військовими припасами, а також воєнна здобич.

4 Кошовий отаман І. Сірко. Одним із найвідоміших отаманів Запорозької Січі другої половини XVII ст. був **Іван Сірко** (початок XVII ст. — 1680 р.). Він здійснив понад 60 переможних битв проти військ Туреччини, Кримського ханства й ногайських орд. Вважається, що під його керівництвом запорожці звільнили понад 100 тис. бранців.

Постать І. Сірка — одна з найбільш суперечливих в українській історії. Уперше в писемних джерелах його ім'я згадується в 1653 р. У 1658—1660 рр. подільські козаки обрали його вінницьким (кальницьким) полковником. І. Сірко був серед тих, хто виступав проти гетьмана І. Виговського. Саме він організував і здійснив військовий похід на Акерман, що спричинив розпад українсько-татарського союзу та не дозволив І. Виговському скористатися результатами перемоги під Конотопом. І. Сірко зі своїми козаками примусив І. Виговського зректися булави та зробив усе можливе, щоб вона потрапила до рук Ю. Хмельницького. За це він отримав від московського царя винагороду — «двісті золотих та на триста рублів соболів».

Після підписання Слободищенського трактату 1660 р. І. Сірко виступив проти нього, залишив полковництво й пішов на Запорожжя. У 1660—1661 рр. він брав участь у походах запорозьких козаків проти Кримського ханства. Після обрання І. Брюховецького гетьманом у 1663 р. І. Сірко вперше став кошовим отаманом Війська Запорозького. У 1663 р. він здійснив два вдалі походи до Криму, завдавши відчутних поразок ханським ордам. Наступного року спільно з московськими військами Сірко здійснив похід на Правобережжя та розгромив загоны польського полковника Стефана Чарнецького й правобережного гетьмана Павла Тетері.

■ І. Сірко

■ Похорон кошового.
Художник
О. Мурашко

Після укладення Андрусівського перемир'я 1667 р. між Московією та Річчю Посполитою І. Сірко деякий час підтримував П. Дорошенка в його боротьбі за возз'єднання козацької України, але після рішення правобережного гетьмана прийняти протекторат турецького султана виступив проти нього. Восени 1667 р. І. Сірко став полковником Харківського полку на Слобожанщині та здійснив похід у Крим: розгромив татарську орду біля Кафи (Феодосія) і визволив близько 2 тис. бранців. Однак переможний похід став поразкою для П. Дорошенка в боротьбі за об'єднання України, він втратив татар як союзників.

У 1670 р. запорожці знову обрали І. Сірка своїм кошовим. Того ж року він здійснив похід на Очаків, захопив і зруйнував турецьку фортецю на узбережжі Чорного моря. У жовтні 1671 р. І. Сірко разом із М. Ханенком присягнув Речі Посполитій і зобов'язався воювати з Кримським ханством.

У 1672 р. після усунення від влади Д. Многогрішного І. Сірко вирішив поборотися за гетьманську булаву, але зазнав поразки. Полтавський полковник Федір Жученко захопив І. Сірка в полон і передав московському царю. І. Сірка засудили й відправили до Сибіру.

Навесні 1672 р. в Україну рушило 300-тисячне турецьке військо. Турки загрожували спустошити не лише українські землі, а й землі Речі Посполитої та Московської держави. Виявилося, що полководця, який зміг би протистояти навалі, не було. І тоді на прохання польського короля І. Сірка було звільнено. У червні 1673 р. він уже знову був на Січі. Зібравши козаків, славний

ватажок запорожців штурмом взяв Аслам, потім Очаків, а також захопив великий загін ординців.

Розгніваний султан Мехмед IV в 1674 р. відправив до козаків листа з вимогою припинити напади, здатися й прийняти його протекцію. Запорожці відповіли дошкульним листом. (За цим історичним сюжетом художник Ілля Рєпін створив відому картину «Запорожці пишуть листа турецькому султану».)

Влітку 1675 р. І. Сірко здійснив похід на Кримське ханство. Він зруйнував чимало міст і селищ, а також столицю ханства Бахчисарай. Військо хана було розбите, а самому йому довелося рятуватися втечею. Проте скористатися з перемог отамана Україна не могла — далися взнаки події Руїни.

У 1676 р. після зречення влади П. Дорошенком І. Сірко прийняв від нього клейноди гетьмана. Під час Чигиринських походів 1677 і 1678 рр. кошовий боровся проти турецько-татарських військ і загонів Ю. Хмельницького. Свій останній похід Сірко здійснив на початку 1679 р., коли вщент зруйнував турецькі фортеці, що перешкоджали виходу козацьких чайок із Дніпра в Чорне море. За ці зухвалі дії султан відіслав велике військо на приборкання козаків. Проте коли турки дізналися, що козаки підготувалися до оборони й чекають на них, вони повернули назад.

Влітку 1680 р. кошовий І. Сірко, що був уже в похилому віці, занедужав і незабаром помер на своєму хуторі Грушівка (тепер село Іллінка Томаківського району Дніпропетровської області).

! **Висновки.** Масова колонізація Слобожанщини українським населенням була зумовлена воєнними лихоліттями другої половини XVII ст. Наприкінці XVII ст. на Слобожанщині існували десятки міст і містечок, сотні сіл. Поряд із сільським господарством у них успішно розвивалися ремесла, промисли й торгівля.

▶ В Українській козацькій державі Запорозька Січ формально підпорядковувалася владі гетьмана, хоча й зберігала певну автономію у внутрішньому житті. Запорозька старшина прагнула відігравати самостійну роль у політичному житті козацької України. Це послаблювало владу гетьмана, дестабілізувало ситуацію в державі.

▶ Найвідомішим отаманом Запорозької Січі другої половини XVII ст. був І. Сірко, який відзначився своїми переможними походами й битвами проти татар і турків.

Запитання та завдання

1. Коли почалася колонізація Слобідської України українськими козаками й селянами? 2. Визначте причини української колонізації Слобожанщини.
3. Поясніть походження назви регіону Слобожанщина. 4. Що таке займанщина? 5. Які форми землеволодіння були характерні для козацтва та селянства? 6. Якими були територіально-адміністративний устрій та система управління Слобожанщиною? У чому їх специфіка? 7. Яким був господарський розвиток Слобідської України? 8. Як змінювалося адміністративне підпорядкування Запорозької Січі упродовж другої половини XVII ст.? 9. Якою була система управління на Січі? 10. Де розміщувалася і яку назву мала Січ від 1652 р.? 11. На яких галузях господарства базувалася економіка Запорозжя? 12. Який отаман відігравав провідну роль в історії Січі другої половини XVII ст.?
13. Які чинники впливали на розвиток господарства Слобожанщини? 14. За рахунок чого відбувалося формування великого землеволодіння? 15. Яку мету ставили запорожці, здійснюючи походи проти Османської імперії та Кримського ханства? 16. Які зміни відбулися у складі запорозького товариства в другій половині XVII ст.? Як вони вплинули на розвиток Січі?
17. Визначте основні етапи української колонізації Слобожанщини. Запишіть їх у вигляді хронологічної таблиці в зошиті. 18. Складіть історичний портрет І. Сірка. 19. Складіть у зошиті таблицю «Господарство Запорозької Січі».

Галузь господарства	Ступінь розвитку	Роль в економіці Січі

20. Чи можна стверджувати, що в 1660—1670-х рр. Запорозька Січ відіграла руйнівну роль?

Практичне заняття. Руїна: причини і наслідки

1. Що називають Руїною? 2. Коли почалася Руїна Української козацької держави?

Мета: підбити підсумки та закріпити вивчений матеріал.

Завдання для підготовки до практичного заняття: 1) повторіть матеріал підручника (§ 22—25); 2) за додатковою літературою або ресурсами Інтернету підготуйте есе на тему «Період Руїни в історії козацької України».

Хід роботи

1. Об'єднайтеся в малі групи, обговоріть свої есе та презентуйте класу висновки, яких ви дійшли.
2. Українські історики мають різні думки щодо періодизації доби Руїни. Яка з них вам здається найбільш доцільною?
 - 1) Період від смерті Б. Хмельницького в 1657 р. до початку гетьманування І. Мазепи в 1687 р.
 - 2) Період від придушення повстання Пушкаря і Барабаша в 1658 р. до складання булави гетьманом П. Дорошенком у 1676 р.
 - 3) Період від розколу Гетьманщини на Правобережну і Лівобережну в 1663 р. до остаточного розподілу території Гетьманщини між Річчю Посполитою та Московською державою в 1686 р.
3. Складіть хронологічний ланцюжок ключових подій Руїни.
4. Заповніть у зошиті узагальнюючу таблицю «Руїна: причини і наслідки».

План	Характеристика
Передумови	
Причини	
Особливості	
Наслідки	

5. Зробіть висновок відповідно до мети заняття.

§ 26. Лівобережна Гетьманщина наприкінці XVII ст. Початок гетьманування І. Мазепи

Опрацювавши цей параграф, ви зможете: розкрити умови Коломацьких статей і обставини їх укладення; охарактеризувати постать гетьмана І. Мазепи та початок його гетьманування; з'ясувати становище Гетьманщини наприкінці XVII — на початку XVIII ст., її роль у війні з Туреччиною (1687—1700 рр.).

- 1. Яку політику проводив гетьман І. Самойлович? 2. Як виникла та розвивалася Слобідська Україна? 3. Якими були наслідки Руїни для Правобережжя?

1 **Адміністративно-територіальний і соціальний устрій Лівобережної Гетьманщини. Розвиток господарства.**

У другій половині XVII ст. територія Гетьманщини неодноразово змінювалася, але незмінним залишався полково-сотенний устрій, започаткований Б. Хмельницьким. У Гетьманщині після обрання І. Виговського утвердилася республіканська форма правління, яка вже незабаром стала республікансько-олігархічною. Змінилася й форма державного устрою. У першій половині 60-х рр. XVII ст. з єдиної держави Гетьманщина перетворилася на нестійке об'єднання (конфедерацію), що

Конфедерація (у перекладі з латини — спілка, об'єднання) — союз окремих суверенних держав, об'єднаних спільними керівними органами, створений для певних цілей, переважно зовнішньополітичних і воєнних.

складалася з Правобережної Гетьманщини, Лівобережної Гетьманщини та Запорожжя. У першій половині 70-х рр. XVII ст. козацький устрій на Правобережжі було ліквідовано, а Запорожжя фактично вийшло з підпорядкування гетьмана. Таким чином, устрій у первинному вигляді зберігся лише на Лівобережній Геть-

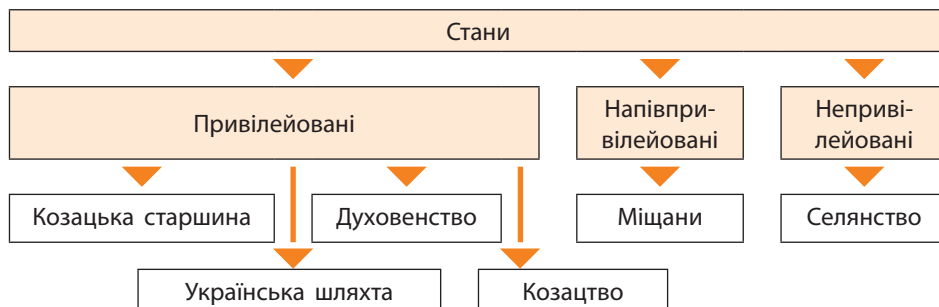
манщині, а також частково поширився на новоосвоєні землі Слобідської України. На Лівобережжі існувало десять полків, які, у свою чергу, поділялися на сотні.

Створений Б. Хмельницьким державний апарат упродовж другої половини XVII ст. не зазнав суттєвих змін. Вища законодавча, виконавча й судова влада належала гетьману. У той самий час відновилася практика скликання генеральних рад, які суттєво впливали на перебіг подій. Зросла роль Старшинської ради, яка регулярно збиралася та вирішувала всі важливі поточні справи. Керівні посади обіймала генеральна старшина, яка прагнула обмежити владу гетьмана. Генеральна канцелярія виконувала функції центрального органу управління державою. На місцях діяли полкові й сотенні органи влади. Судочинство залишалося без змін.

Розпад Гетьманщини на три утворення негативно позначився на збройних силах. На початок 70-х рр. XVII ст. загальна кількість козаків Лівобережної Гетьманщини сягала 30 тис. осіб, у той час як за Б. Хмельницького їх було 100 тисяч. Запорожжя могло виставити кілька тисяч козаків. Армія складалася з піхоти, кінноти та артилерії. Вагому частку у війську складали підрозділи найманців.

Від кінця 50-х рр. XVII ст. посилювалося втручання Московії у внутрішні справи козацької України для того, щоб зменшити повноваження й самостійність її державних органів влади. У 1662 р.

■ Соціальна структура українського суспільства в другій половині XVII ст.

московський уряд створив Малоросійський приказ, який давав згоду від імені царя на проведення виборів гетьмана, міг забороняти призначення на посади генеральної старшини і полковників, не дозволяв самостійних відносин з іншими державами, перебрав на себе вищу судову владу, контролював дії духовенства. У 1722 р. замість Малоросійського приказу було утворено **Малоросійську колегію**. Із кінця 50-х рр. XVII ст. розпочалося впровадження воєводської системи правління.

Після Національно-визвольної війни соціальна структура козацької України істотно змінилася. Зникли польські магнати, шляхта, католицьке духовенство. Українська шляхта фактично злилася з козацькою старшиною. Наприкінці XVII ст. селяни, міщани, козаки стали втрачати здобуті ними соціальні й майнові права.

Незважаючи на зміни, суспільство продовжувало зберігати становий характер. Воно поділялося на привілейовані та непривілейовані верстви. До привілейованих і напівпривілейованих прошарків належали старшина, шляхта, духовенство, козаки, міщани. Непривілейованим станом суспільства були селяни. У межах кожного стану існував ще й майновий поділ.

Національно-визвольна війна суттєво вплинула на систему землеволодіння і, відповідно, на господарський розвиток українських земель, оскільки основою господарства залишалося землеробство.

У результаті Національно-визвольної війни селянство отримало козацькі вольності. Землі й угіддя, якими користувалися селяни, із займанщиною включно вони вважали своєю власністю. Оскільки козацька держава проголосила своїми володіннями всі землі старостів, вигнаних магнатів і шляхти, католицьких храмів, які перейшли до Військового скарбу, то селяни й держава стали співвласниками землі.

На Лівобережжі села, розташовані на землях Військового скарбу, почали називатися вільними військовими селами. Їхні жителі могли продавати, купувати, дарувати, закладати, передавати у спадок землю. Одночасно вони підпорядковувалися державі, на користь якої виконували повинності й виплачували податки.

Землі козаків не підпорядковувалися Військовому скарбу, і тому вони не сплачували податків, але натомість власним коштом мали нести військову службу на користь держави. У випадку ухилення від служби вони виключалися з козацького стану та втрачали право на землю.

На Лівобережжі почала формуватися **старшинська форма** землеволодіння, яка за своєю суттю нагадувала шляхетську, дворянську. Старшинська земельна власність існувала у двох формах: **ранговій** (тимчасовій) і **приватній** (спадковій). Рангова формувалася із царських і гетьманських пожалувань старшині на час обіймання нею посад; приватна — із пожалувань «на підпору дому» чи «купольне» (повне) володіння.

Зміцнювалися позиції гетьманського та монастирського землеволодіння. Протягом 1657—1672 рр. старшина, шляхта й монастирі отримали у володіння 275 сіл і хуторів. У маєтках старшини й шляхти селяни втрачали свободу, потрапляли в судову залежність, виплачували різні податки та виконували повинності, у монастирських — іноді відбували панщину.

Таким чином, на Лівобережжі фактично відбувалася поступова ліквідація завоювань Національно-визвольної війни та відновлювалося велике землеволодіння. Новими землевласниками ставала козацька старшина, яка використовувала працю залежних селян.

У другій половині XVII ст. на Лівобережжі загалом спостерігалося піднесення господарського життя. Провідну роль, як і раніше, відігравало землеробство. Старшинські, монастирські господарства та господарства заможних козаків вирощували товарний хліб. Розширювалися посіви під технічні культури, зокрема коноплі. Товарного характеру поступово набували садівництво й городництво. Важливе місце в господарстві посідало і тваринництво. Розводили велику рогату худобу, коней, овець, свиней. У господарстві старшин, заможних козаків переважала наймана праця, але все частішими ставали випадки використання праці підлеглих селян. Наприкінці XVII ст. панщина поступово набувала постійного характеру.

У цей час також швидко розвивалися й міста, перетворюючись на центри ремесла, промислів і торгівлі. Загалом на Лівобережжі налічувалося близько 50 міст. Спостерігався й розвиток торгівлі,

формувалися центри ярмаркової торгівлі. Основним торговельним партнером стала Московська держава.

2 **Обрання І. Мазепи гетьманом. Коломацькі статті.** Влітку 1687 р. на річці Коломак (притока Ворскли), де після невдалого Кримського походу отаборилося московсько-українське військо, за наказом В. Голіцина відбулися вибори нового гетьмана. Гетьманська булава дісталася генеральному осавулу **Івану Мазепі** (1687—1709 рр.).

Іван Мазепа народився близько 1640 р. в селі Мазепинці поблизу Білої Церкви в сім'ї українського шляхтича. Молодість Мазепи припала на роки Національно-визвольної війни та Руїни. Він здобув блискучу європейську освіту в Києво-Могилянському та Варшавському єзуїтському колегіумах. Служив при дворі польського короля Яна Казимира, виконуючи важливі дипломатичні доручення. Вивчав артилерійську справу у Франції, Німеччині, Нідерландах та Італії. Згодом опинився в оточенні гетьманів П. Дорошенка та І. Самойловича. Відвідуючи в службових справах Москву, налагодив тісні стосунки з впливовими особами, наближеними до царя. Усе це було запорукою успішної діяльності на гетьманській посаді.

Мазепа підписав і новий українсько-московський договір — **Коломацькі статті**. Вони в цілому повторювали текст Глухівських статей 1669 р., але до них додали деякі нові пункти, які стали наступним кроком на шляху обмеження Московською державою прав України.

Основні положення Коломацьких статей:

- ▶ Декларативне підтвердження 30-тисячного козацького реєстру, прав і привілеїв гетьмана та старшини.
- ▶ Заборона гетьману змінювати генеральну старшину на її «урядах» без дозволу царя.
- ▶ Гетьману заборонялося самостійно здійснювати дипломатичні відносини з іншими державами, а також він був зобов'язаний дотримуватися «Вічного миру» з Польщею (тобто не мав права робити спроби повернути під свою владу Правобережжя).
- ▶ Гетьман був зобов'язаний за наказом царя виставляти козацькі війська проти Криму й Туреччини.
- ▶ У містах Київ, Чернігів, Переяслав, Ніжин й Остер, як і раніше, розташовувалися московські воеводи із залогами, а в столиці Гетьманщини Батурині — московський стрілецький полк для контролю над гетьманом.

■ Гетьман І. Мазепа

► Запровадження спеціального пункту, який пояснював відносини між Гетьманщиною та Московською державою: Гетьманщина оголошувалася складовою єдиної держави московського царя.

Звістка про підписання Коломацьких статей стала поштовхом для заворушень по всій Гетьманщині. Козаки та селяни напали на маєтки старшини, деяких убивали. Новообраний гетьман І. Мазепа закликав населення не чинити самосуду й обіцяв, що припинить зловживання старшин і скасує заведені за І. Самойловича податки. Повстання було придушене.

3 Другий Кримський похід 1689 р. Азовські походи 1695—1696 рр.

Досягнувши певної стабілізації в Гетьманщині, І. Мазепа мав брати участь у подальших військових діях проти Криму. Насамперед треба було побудувати «городки» понад річкою Самарою й заселити їх. Ці «городки» мали стати опорними пунктами для нового наступу на Крим і водночас захищати Гетьманщину від набігів татар. Будівництво викликало конфлікт із Запорожжям. Щоб його владнати, І. Мазепа надіслав на Запорожжя тисячу золотих.

Навесні 1689 р. відбувся другий Кримський похід під керівництвом П. Голіцина та І. Мазепа. 100-тисячне московське військо зі слобідськими полками рушило на Крим. До війська приєдналися й гетьманські полки. Примушуючи татар відступати, військо підійшло до стін Перекопа. Однак через брак води й харчів йти у глиб Криму П. Голіцин не наважився та повернув назад. Фактично похід завершився провалом.

Згодом І. Мазепа разом зі старшиною прибув до Москви, щоб представитися царям Івану V і Петру I. У цей час у Москві стався палацовий переворот, здійснений прихильниками Петра I. Мазепа збагнув, що він може втратити булаву, і не гаючи часу прибув до Петра, аби засвідчити свою лояльність і завоювати довіру.

Повернувшись із Москви, І. Мазепа почав здійснювати заходи зі зміцнення своєї влади та впорядкування відносин у Гетьманщині.

У цей час війна з Туреччиною та Кримом тривала. Упродовж 1690—1694 рр. гетьманські полки брали участь у походах до району нижньої течії Дніпра та Очакова.

Попередній досвід доводив: щоб здобути Крим, потрібно контролювати узбережжя Чорного моря. Тому в середині 1690-х рр. Петро I склав план війни з Туреччиною, який передбачав дії одночасно на двох фронтах: у гирлі Дону, щоб здобути фортецю Азов, і в гирлі Дніпра. Перший похід Петра I в 1695 р. на Азов виявився

§ 26. Лівобережна Гетьманщина наприкінці XVII ст. Початок гетьманування І. Мазепи

невдалим за відсутності флоту. У той самий час дії І. Мазепи на Дніпрі були більш вдалим. Гетьманським військам вдалося захопити Кизи-Кермен і Тамань.

У 1696 р. Петро I разом із козаками наказного гетьмана Якова Лизогуба здійснив другий Азовський похід, і за підтримки новозбудованого флоту місто було здобуто. Военні дії точилися і поблизу Очакова, проте взяти його не вдалося. Війна з Туреччиною затягувалася. Це лягло важким тягарем на населення Гетьманщини, яке було змушене утримувати московську армію та споряджати козацькі полки.

У 1699 р. союзники Петра I, країни Священної ліги, уклали мир із Туреччиною в Карловцях. 30 липня 1700 р. між Московією та Туреччиною був підписаний **Константинопольський мир**, за яким Московія отримувала Азов на 30 років і частину узбережжя Азовського моря. Проте сторони зобов'язувалися не будувати укріплень на

кордоні Криму й Гетьманщини. Козаки залишали фортеці Кизи-Кермен і Тамань, але отримували право здійснювати промисли до морів.

Скориставшись війною, Петро I збудував фортецю на Кам'яному Затоні навпроти Січі для контролю над запорожцями.

4

Політика гетьмана І. Мазепи. На першому етапі гетьманування І. Мазепа дотримувався політики добрих відносин із Москвою: доповідав про «витівки» запорожців, придушував народні рухи, посилав козацькі полки у воєнні походи. За рахунок України утримувалися не лише козацькі, а й московські війська. За все це І. Мазепа отримував щедрі подарунки від царя. У 1700 р. І. Мазепа здобув найвищий орден — Андрія Первозванного, а також титул князя Священної Римської імперії.

У соціально-економічній політиці гетьман зробив основну ставку на козацьку старшину й українську шляхту, прагнучи перетворити їх на привілейований соціальний стан. І. Мазепа сприяв зростанню великого старшинського та монастирського землеволодіння, упорядкуванню панщини для селян (два дні на тиждень). За роки свого гетьманування він видав понад тисячу універсалів про передачу старшині, монастирям і великим купцям у володіння сотні сіл із десятками тисяч селян. Сам гетьман мав близько 100 тис. селян в Україні та 20 тис. селян у Московії. Наслідком такої політики стало посилення всіх форм експлуатації селян, козаків і міщан, загострення соціальних суперечностей в українському суспільстві. Крім того, І. Мазепа здійснив перепис козацького стану, ускладнивши цим перехід до нього з інших суспільних станів.

Проте воєнні потреби вимагали існування боездатного козацького війська. У 1698 р. козаків було поділено на спроможних виконувати воєнну службу (**виборних**) і неспроможних (**підпомічників**), які мали допомагати виборним у веденні господарства. Такий самий поділ згодом був запроваджений і на Слобожанщині.

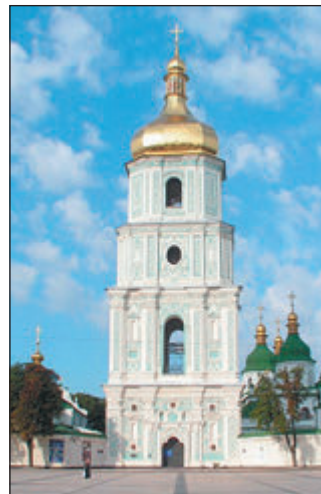
Одним із найважливіших напрямків загальної державної політики І. Мазепи була культурно-просвітницька діяльність. У розвиток української освіти, науки, архітектури, літератури, книгодрукування гетьман вкладав величезні кошти з державної військової скарбниці та власні кошти, справедливо вважаючи, що лише в такий спосіб Україна може зрівнятися з європейськими державами. Так, під його безпосереднім наглядом і керівництвом було споруджено 12 храмів. За гетьманування І. Мазепи було відновлено багато старовинних храмів княжої доби. Внесок І. Мазепи в розвиток

архітектури й будівництва був настільки значним, що тогочасний архітектурний стиль дослідники називають «мазепинським бароко».

Багато нових споруд з'явилося в Києві. У 1690 р. було збудовано нове приміщення Києво-Могилянського колегіуму, у 1698 р. — Богоявленську церкву Братського монастиря, дзвіницю Софійського собору, до 1695 р. обнесено новим муром Києво-Печерську лавру.

Інший напрямок культурницької діяльності Мазепи — друкарська справа. Видання мазепинської доби були одними з кращих українських книгодруків. До речі, сам гетьман мав чи не найкращу в Україні книгозбірню й обдаровував книжками із цієї бібліотеки монастирі, церкви, окремих осіб. Не менш ніж церквами й монастирями опікувався Мазепа Києво-Могилянською колегією, сприяючи її перетворенню в 1701 р. на академію. У 1700 р. в Україні було засновано новий навчальний заклад — Чернігівський колегіум.

На думку дослідників, така цілеспрямована та всеохоплююча культурницька діяльність І. Мазепи дозволяє говорити про неї не просто як про меценатство, а як про зважену далекоглядну державну політику.

■ Дзвіниця Софійського собору, Київ. Сучасний вигляд

! **Висновки.** У Лівобережній Гетьманщині та на Слобожанщині суспільство зберігало становий характер. Активно формувалася панівний прошарок козацької старшини, шляхти й вищого духовенства. Швидко зростало велике землеволодіння.

▶ Протягом другої половини XVII ст. відбувався швидкий розвиток сільського господарства, що був зумовлений зростанням попиту на сільськогосподарську продукцію, зростанням кількості населення й освоєнням нових земель.

▶ І. Мазепа докладав величезних зусиль для створення еліти козацької держави, усіяко опікувався культурою та освітою, що сприяло духовному розвитку України.

? **Запитання та завдання**

1. Якими були територіально-адміністративний устрій та система управління на Лівобережжі?
2. Який вигляд у цей час мала соціальна структура

українського суспільства? Які верстви були панівними? **3.** Які чинники впливали на розвиток господарства Лівобережної Гетьманщини та Слобожанщини? **4.** За яких обставин І. Мазепа став гетьманом? **5.** Чиї інтереси захищав І. Мазепа у здійсненні внутрішньої політики? **6.** Визначте мету й результат другого Кримського походу. **7.** Якими були результати Азовських походів?

- ▲ **8.** Охарактеризуйте Коломацькі статті 1687 р. Визначте їх відмінності від попередніх договорів. **9.** За рахунок чого відбувалося формування великого землеволодіння в Україні? Якими були його основні форми? **10.** Як позначилася на становищі України війна Московії з Туреччиною в 1687—1700 рр.?
- ✦ **11.** Порівняйте соціальний устрій Лівобережної Гетьманщини та Слобожанщини. Відповідь подайте у вигляді таблиці. **12.** Покажіть на карті атласу основні події війни Московії з Туреччиною. **13.** Заповніть у зошиті таблицю «Напрями політики І. Мазепи», указавши здобутки, результат.
- ★ **14.** Завдяки чому І. Мазепа зумів утриматися при владі в умовах палацових переворотів у Москві?

§ 27. Північна війна Московської держави зі Швецією та Україна. Повстання С. Палія. Виступ гетьмана І. Мазепи проти царської влади. П. Орлик і його Конституція

Опрацювавши цей параграф, ви зможете: розкрити перебіг Північної війни та участь у ній України; охарактеризувати повстання С. Палія; дати оцінку переходу гетьмана І. Мазепи на бік шведського короля Карла XII; з'ясувати роль Полтавської битви в подальшій долі України; охарактеризувати гетьманство П. Орлика та його Конституцію; з'ясувати, як було остаточно ліквідовано козацтво на Правобережжі.

- ▶▶ **1.** Яку політику проводив гетьман І. Мазепа на початку свого правління?
- 2.** Який вплив на Україну мали війни Московської держави кінця XVII ст.?

1 **Гетьманщина в умовах Північної війни Росії зі Швецією (1700—1721 рр.).** Із 1700 р. Росія вела Північну війну зі Швецією за вихід до Балтійського моря. Від самого її початку козацькі полки постійно брали участь у бойових діях. Тяжкі умови служби викликали скарги й нарікання. Приводом для незадоволення було й те, що досить часто козаків використовували як дешеву робочу силу під час будівництва каналів, доріг, фортець та інших укріплень. У 1706 р. Гетьманщина мусила також утримувати в деяких містах

московську армію й воєнні гарнізони. Крім того, з України у великих обсягах вивозилися хліб та інші продукти. Усе це призводило до занепаду господарства й торгівлі, посилювало незадоволення політикою московського царя.

Крім воєнних негараздів козаків непокоїло обмеження царським урядом їхніх станових прав. Так, зокрема, гостру реакцію викликав указ 1705 р. про перетворення двох козацьких полків, висланих до Пруссії, на регулярні драгунські. Серед козацької старшини поширювалися чутки про ще суттєвіші зміни. Непевність майбутнього України примушувала старшину й гетьмана замислюватися над подальшою долею Гетьманщини. Охоплена антимосковськими настроями старшина тиснула на гетьмана. Та й сам І. Мазепа почав розуміти згубність існуючих відносин України з Московією.

■ Полковник С. Палій

2 Повстання під проводом С. Палія 1702—1704 рр. У той самий час загострилася ситуація на Правобережжі. У 1699 р. сейм Речі Посполитої ухвалив рішення про ліквідацію козацького війська на Правобережжі. Гетьману Самусю та полковникам наказали розпустити полки. Однак вони відмовилися виконати це розпорядження та розпочали запеклу боротьбу проти польського панування, яку сучасники називали «другою хмельниччиною», або «паліївщиною». На чолі цього повстання став **Семен Палій (Гурко)**. Програма боротьби міститься в його словах: «Я поселився на вільній Україні, й Речі Посполитій немає ніякого діла до цієї області; лише я один маю право в ній розпоряджатися як справжній козак і гетьман козацького народу».

Семен Палій (Гурко) народився на початку 1640-х рр. у містечку Борзна на Чернігівщині в козацькій сім'ї. Освіту здобув у Києво-Могилянському колегіумі. Потім став козаком Ніжинського полку. Згодом перебував на Запорозжжі, де швидко завоював авторитет серед козаків і дістав прізвисько Палій. Служив у П. Дорошенка. У 1683 р. С. Палій очолив козацький загін, що разом із поляками бився під Віднем. Ян III Собеський називав його «віденським богатирем». Після повернення з походу С. Палій оселився на Правобережжі. Коли польський уряд оголосив про формування козацьких полків, С. Палій разом із кількома сотнями запорозжців заснував полк із центром у місті Фастів. Під його управлінням була територія колишніх Білоцерківського, Канівського, Чигиринського та Уманського полків. Проте на ці

землі прагнула повернутися й шляхта. Козацькі звичаї заважали поширенню панщини, що викликало конфлікт зі шляхтою, який виріс до відкритого протистояння. Ситуацію загострило укладення «Вічного миру» між Польщею та Москвою, за яким Правобережжя залишалося у складі Речі Посполитої. Це перекреслило плани С. Палія. На всі його звертання до царя взяти Правобережжя під свою руку той відповідав відмовою, натомість пропонуючи йому переселитися на Січ. С. Палій на це не погодився. У 1689 р. С. Палій із загоном козаків напав на Немирів, де перебував пропольський гетьман Гришко. Узяти місто не вдалося. Новим гетьманом став Самусь. С. Палія заарештували й ув'язнили в місті-фортеці Магдебург. За рік козаки його звільнили, і він повернувся до Фастова, де продовжив свою політику.

Відверта боротьба проти Польщі розпочалася в 1701 р. із селянських заворушень на Поділлі та Брацлавщині. Потім повстання охопило Київщину та Східну Волинь. На бік повсталих перейшли всі правобережні полки.

З інструкції послам від шляхти Київського воєводства на сейм (листопад 1701 р.)

Хоч конституція миротворчого сейму 1699 р. всі козацькі війська на ділі заборонила, все-таки бунтівник Палій не хоче підкорятися законам, а також не хоче слухати й виконувати наказів їх милості панів-гетьманів і навіть захопив Фастів, що належить до Київського єпископства, і багаті землі. На захоплених землях він зробив собі кордон на річці Тетерів, козаки ж його зазнають великих утисків, дає на зиму, а також влітку притулок бідним людям; грабує, робить такі насюки, що загрожує нашій любій батьківщині (Польщі). Наше воєводство стало поживою для грабіжників... Поставити питання про Палія та його похідний полк і щоб якнайефективніше були вжиті заходи, такі, як суворі закони минулого сейму, щоб прийняти рішення про вигнання Палія з нашого воєводства і з Фастова, а також щоб він сам був притягнутий до відповідальності за заподіяні злочини.

- ?** 1. Як прореагував С. Палій на ліквідацію козацтва Польщею? 2. Яких заходів щодо С. Палія вимагала шляхта?

Коронний гетьман Яблоновський спробував захопити С. Палія у Фастові, але на захист міста піднялися всі жителі. Після невдалої облоги міста поляки відступили на Поділля, а козаки Палія зайняли територію майже всієї Правобережної України та вигнали звідти шляхту.

Влітку 1702 р. повстання спалахнуло з новою силою, набувши рис національно-визвольної боротьби. У листопаді повсталі захопили оплот поляків на Правобережжі — Білу Церкву, а згодом

Немирів. Для придушення повстання поляки кинули 15-тисячний загін під командуванням Адама Сенявського. Повстання було придушено на Поділлі та Брацлавщині.

Розвиток повстання відбувався в дуже складних зовнішніх умовах. Йшла Північна війна. Річ Посполита поділилася на два ворогуючі табори: один на чолі зі Станіславом Лещинським підтримував Швецію, інший на чолі з Августом II — Росію. Об'єктивно повстання відповідало інтересам Швеції, але його лідери сподівалися на підтримку Москви й лівобережного гетьмана.

Лише навесні 1704 р. московські війська з українськими козаками, очолюваними гетьманом І. Мазепою, виступили в похід, щоб надати допомогу королю Августу II в боротьбі зі шведами. Водночас гетьман мав надії на відновлення єдності козацької держави.

Повстання припинилося навесні 1704 р. зі вступом І. Мазепи на Правобережжя. С. Палія як можливого претендента на гетьманську булаву було заарештовано й за згодою царя заслано до Сибіру. Правобережні землі опинилися під управлінням І. Мазепи, який фактично став правителем об'єднаної Гетьманщини. На цих землях він проводив обережну політику. З одного боку, було збільшено кількість козацьких полків до семи: уся старшина, крім С. Палія, залишилася на своїх посадах. З іншого — каралися «бунтівники» й підтримувалася шляхта.

У 1707 р. ситуація різко змінилася. Шведський король Карл XII здійснив стрімкий похід, завдавши поразки Августу II. Петро I опинився перед вибором: приєднати до Московії Правобережжя й тим самим налаштувати проти себе польську шляхту чи залишити Правобережжя у складі Речі Посполитої, підтримавши проросійські сили. Він вирішив, що краще мати в Польщі проросійські сили при владі й контролювати всю країну, ніж отримати одну її частину й мати другу вороже налаштовану одиницю. Проте це не влаштувало І. Мазепу. Ситуація, що склалася, стала ще одним поштовхом до виступу гетьмана проти московського царя.

3 **Перехід І. Мазепи на бік Карла XII.** Узявши за мету звільнення Гетьманщини з-під влади Московії, І. Мазепа розпочав таємні переговори зі шведським королем Карлом XII.

У 1708 р. Карл XII із 35-тисячною армією вирушив у похід на Москву. Пізніше до нього мав приєднатися генерал Адам Левенгаупт із 16-тисячним військом та важкою артилерією. Шлях на Москву був перекритий великими залогами московських військ

- Російські війська руйнують Батурин і чинять розправу над його жителями. 1708 р.
- ? Розгляньте малюнок. Складіть розповідь про трагічну долю гетьманської столиці та її жителів.

у Пскові, Новгороді та Смоленську. Карл XII, віддаючи перевагу маневреній війні, вирішив здійснити обхід через Білорусію. Проте через погані дороги, вороже ставлення місцевого населення та дії партизанів шведська армія втратила потрібну рухливість. Ударом по шведах став розгром московським військом армії Левенгаупта поблизу села Лісне в Білорусії. Після цього шведський король рушив в Україну, де сподівався на допомогу І. Мазепи.

Гетьман опинився перед вибором: чи відверто підтримати шведів, чи залишитися на боці Петра I. 4 листопада 1708 р. гетьман прийняв остаточне рішення приєднатися до Карла XII.

Дізнавшись про вчинок І. Мазепи, цар Петро I наказав зруйнувати гетьманську столицю Батурин, де зберігалися великі запаси зброї, артилерії та продовольства. Долю Батурина вирішила зрада. Полковник І. Ніс показав таємний вхід у місто, через який московські війська проникли в столицю та вчинили погром. Місто було спалене, а населення знищене. І. Мазепу було оголошено зрадником. На Старшинській раді в Глухові новим гетьманом було обрано **Івана Скоропадського** (1708—1722 рр.). Крім того, Петро I звернувся до населення із закликом бути вірним йому, а на Січ відправив дарунки та гроші. Через кілька днів більшість старшини залишила І. Мазепу, підписала присягу на вірність царю й визнала гетьманом І. Скоропадського.

Проте до І. Мазепи й Карла XII приєднався кошовий отаман Запорозької Січі Кость Гордієнко із частиною запорожців.

8 квітня 1709 р. І. Мазепа та К. Гордієнко підписали з Карлом XII угоду, яка передбачала утворення на українських зем-

■ Полтавська битва.
Художник П.-Д. Мартін

лях, що перебували у складі Росії, князівства під формальною протекцією Швеції. Питання про долю правобережних і західноукраїнських земель не порушувалося, оскільки шведський король визнавав їх частиною Польщі. Однак цим планам не судилося здійснитися.

Петро I продовжував каральні заходи в Україні. У квітні 1709 р. московські війська під командуванням П. Яковлева здійснили каральний похід на Запорожжя, у результаті якого Чортомлицька Січ була знищена. Лише небагатьом запорожцям вдалося врятуватися втечею в турецькі володіння.

4 Полтавська битва та її наслідки. Тим часом основні сили шведів і козаки І. Мазепи підійшли до Полтави. Залога міста, що складалася з козаків і московських солдатів, відмовилася здатися. Облога міста тривала три місяці. Тим часом до Полтави підійшли головні московські сили. Вирішальна битва Північної війни відбулася **8 липня (27 червня) 1709 р. під Полтавою** та завершилася поразкою шведів. Таким чином, доля України була вирішена без українців.

Після поразки І. Мазепа й Карл XII втекли в турецькі володіння. Петро I доручив своєму послу в Стамбулі підкупити великого візира, якому було обіцяно значну винагороду за видачу І. Мазепи. Ця звістка схвилювала гетьмана й остаточно підірвала його слабе здоров'я. 22 серпня 1709 р. він помер. Тіло І. Мазепи відвезли в місто Галац (Румунія) і там у колі військової старшини й самого короля Карла XII поховали в міському монастирі.

5 Гетьман П. Орлик і його Конституція. Ліквідація козацького устрою на Правобережжі.

16 квітня 1710 р. під Бендерами відбулася козацька рада, на якій новим гетьманом було обрано найближчого сподвижника І. Мазепи — генерального писаря його уряду **Пилипа Орлика** (1672—1742 рр.). Він очолив першу українську політичну еміграцію в Західній Європі й уряд в екзилі (еміграції).

Політична еміграція — це вимушена зміна місця проживання або переселення зі своєї батьківщини в інші країни через політичні причини.

Пилип Орлик походив із давнього чеського роду. Його батько загинув у війні з Туреччиною. Навчався П. Орлик спочатку в єзуїтській колегії у Вільні, а потім у Києво-Могилянському колегіумі. Він був освіченою людиною, знав кілька європейських мов. Обіймав посади в Генеральній військовій канцелярії, згодом став генеральним військовим писарем і найближчим радником гетьмана І. Мазепи.

Під час козацької ради 16 квітня було прийнято складений П. Орликом документ «Пакти й Конституції законів і вольностей Війська Запорозького» (пізніше цей документ дістав назву **Конституція Пилипа Орлика**). Це була угода між старшиною та запорозькими козаками, з одного боку, та гетьманом — з іншого. Вперше новообраний гетьман укладав зі своїми виборцями офіційну угоду, де чітко зазначалися умови, за яких він отримував владу.

Конституція Пилипа Орлика складалася зі вступу й 16 статей. У документі проголошувалася незалежність України від Росії та Речі Посполитої; обґрунтовувалася протекція шведського короля та союз із Кримським ханством. Територія України визначалася Зборівським договором 1649 р. Козакам поверталися їхні території в Подніпров'ї. При гетьмані утворювалася Генеральна рада із законодавчою владою, яка складалася з генеральної старшини, полковників, виборних депутатів від кожного полку та делегатів від запорожців; рада збиралася тричі на рік — на Різдво, Великдень, Покрову. Справи про кривду гетьманову та провини старшини розглядав Генеральний суд, до якого гетьман не мав права втручатися. Державна скарбниця й майно підпорядковувалися генеральному підскарбію, на утримання гетьмана призначалися окремі землі. Установлювалася виборність полковників, сотників із наступним їх затвердженням гетьманом. Спеціальна комісія мала здійснювати ревізію державних земель, якими користувалася старшина, а також повинностей населення. Гетьман мав захищати козацтво та все населення від надмірних податків і повинностей, допомагати козацьким вдовам і сиротам.

Таким чином, проголосивши фактично республіканський політичний устрій Української держави, Конституція Пилипа Орлика стала зразком тогочасної політичної думки не тільки в Україні, а й узагалі в Європі.

Конституція обмежувала права гетьмана, передбачала створення представницького органу — Генеральної ради. У ній були закладені підвалини принципу розподілу законодавчої, виконавчої та судової влади, впроваджувалася виборність посад.

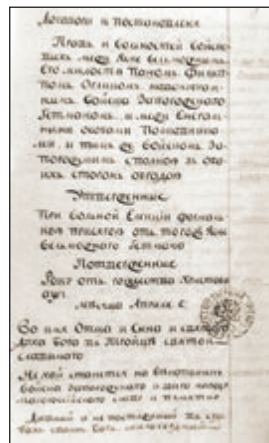
Зміст документа відповідав інтересам козацької старшини, яка через послаблення гетьманської влади отримала можливість більшої участі в управлінні державою. Конституція Пилипа Орлика до 1714 р. діяла на тій частині Правобережної України, де зберігався військово-територіальний полковий устрій.

Подальші дії П. Орлика були спрямовані на звільнення України з-під московської влади. Він уклав угоди з кримським ханом Девлет-Гіреєм, шведським королем Карлом XII, прибічниками поваленого польського короля С. Лещинського з метою спільного визволення Гетьманщини й Слобожанщини. До них приєдналася Османська імперія, яка 20 листопада 1710 р. оголосила війну Московії. За спільним планом союзників передбачалося здійснити військову експедицію з метою звільнення Правобережної України.

На початку 1711 р. хан із 40-тисячною ордою та 2 тис. запорожців вирушив на Слобідську Україну. Не досягнувши там воєнного успіху, він із 12 тис. захоплених бранців повернувся до Криму. Тим часом П. Орлик із 5 тис. запорожців, 20—30-тисячною татарською ордою та загоном поляків рушив на Правобережжя. Він здобув Немирів, Брацлав, Вінницю й узяв в облогу Білу Церкву. До нього приєдналося близько 11 тис. місцевих козаків на чолі з полковником Самусем. Однак після звістки про наближення московських військ татари припинили облогу та почали брати ясир (10 тис. жителів). Місцеві козаки залишили гетьмана й кинулися рятувати своїх близьких. П. Орлик втратив мало не все своє військо й був змушений припинити похід і повернутися

■ Гетьман П. Орлик

■ Сторінка з «Пактів і Конституцій...» П. Орлика

до Бендер. Козаки Самуся відмовилися відступити та продовжили боротьбу. Вирішальна битва з московськими й польськими військами відбулася при обороні Богуслава. Самусь та його прихильники потрапили в полон і були заслані до Сибіру.

Влітку 1711 р. Петро I розпочав воєнну кампанію проти Османської імперії — Прутський похід. Московська армія вирушила до Молдавії, де її володар підняв антитурецьке повстання.

8—9 липня 1711 р. поблизу річки Прут відбулася вирішальна битва. Армія Петра I була оточена турецьким військом, і їй загрожувала капітуляція. Петро I вирвався з оточення лише завдяки підкупу та значним політичним поступкам.

За Прутським мирним договором 1711 р. московська сторона повертала Туреччині Азов, знищувала свої фортеці, нещодавно збудовані на Запорозжжі, і зобов'язувалася не втручатися у внутрішні справи Речі Посполитої. Окремий пункт стосувався українських земель, від яких Росія мала відмовитися та повернути їх під протекторат Кримського ханства й Туреччини. Проте його сформулювали дуже нечітко, і було незрозуміло, про що йдеться — Запорозжжя, Правобережжя або всю Гетьманщину.

Росія зволікала з виконанням умов договору. Зрештою наприкінці 1711 р. Туреччина висунула московській стороні вимогу передати всю Наддніпрянську Україну з Києвом під її протекторат відповідно до умов Прутського миру. Проте Росія не погодилася на ці умови. У результаті переговорів за сприяння англійського й голландського послів було досягнуто домовленостей, що росіяни відмовляються від Правобережжя (крім Києва з околицями) і західної частини Запорозжжя (землі на правому березі Дніпра з Кодаком), а турки не висувують претензій на інші запорозькі землі та Лівобережну Україну. Ці домовленості були зафіксовані в московсько-турецькому договорі, підписаному у квітні 1712 р., та Адріанопольському договорі 1713 р. Вони стали тяжким ударом для П. Орлика та його сподвижників.

Розуміючи, що Правобережжя втрачене, царський уряд аж до 1714 р. «зганяв» місцеве населення на Лівобережжя з метою позбавити Орлика будь-якої підтримки.

Україна знову залишалася розділеною. Влада ж П. Орлика над Правобережжям, отримана згідно з указом султана, була нетривалою. У квітні 1714 р. між Туреччиною й Польщею було укладено договір, за яким Правобережна Україна залишалася за Польщею. Ще в 1712 р. польський сейм прийняв рішення про скасування полкового устрою на Правобережжі. У 1714 р. московські війська передали

полякам Білу Церкву, а залишки правобережних полків переправилися через Дніпро. Польща остаточно відновила свою владу на Правобережжі. Однак ці землі не стали «пусткою». Уже від 1720-х рр. почалося їх інтенсивне заселення й відродження. Проте цього разу вже не козацтву належала вирішальна роль у цьому процесі.

У червні 1714 р. П. Орлик виїхав із Бендер у подорож до країн Європи, де намагався отримати допомогу в боротьбі проти Росії. У 1720 р. він подався до Німеччини, а згодом до Франції. Однак підтримки у правителів європейських держав гетьман не знайшов.

Після підписання російсько-шведського Ніштадтського мирного договору 1721 р. перебування українських політичних емігрантів у всіх європейських столицях не схвалювалося. До того ж за наказом Петра I непокірного гетьмана намагалися заарештувати.

У 1722 р. П. Орлик був змушений переїхати на територію Туреччини, де й прожив останні 20 років свого життя. Усі його дипломатичні зусилля виявилися марними.

! **Висновки.** Північна війна стала важким тягарем для українського народу. У таких умовах проти політики царя виступив гетьман І. Мазепа.

► Гетьман І. Мазепа у своїх діях покладався на хитрість, розрахунок та інтриги, а не на героїзм і відданість народу та його провідників. Поразка шведів у битві під Полтавою стала й провалом планів гетьмана на здобуття незалежності України.

► Створення козацьких полків у Правобережній Україні відроджувало традиції національного державотворення в цьому регіоні. Вагома роль у цьому процесі належала С. Палію.

► Незважаючи на те що на певний час вдалося об'єднати дві частини України, міжнародне становище було не на користь України. Зрештою Правобережжя залишилося у складі Речі Посполитої, а козацький устрій на цих землях був ліквідований.

► П. Орлик збагатив українську та світову історію першою конституцією в сучасному розумінні цього слова.

? **Запитання та завдання**

1. Коли та між якими державами відбувалася Північна війна?
2. Якою була участь козацьких військ у першому етапі Північної війни?
3. Які воєнно-політичні акції Петра I стали відповіддю на союз І. Мазепи з Карлом XII?
4. Розкажіть про перебіг Полтавської битви. Чим вона завершилася?
5. Якою була доля І. Мазепи після Полтавської битви?
6. Коли та за яких обставин

- П. Орлика було обрано гетьманом? Коли була ухвалена його Конституція?
- 7.** Хто очолював національно-визвольне повстання на Правобережжі в 1702—1704 рр.? **8.** Коли польський сейм прийняв рішення про ліквідацію козацького устрою на Правобережжі? Коли ця ухвала була здійснена?
- ★ **9.** Розкажіть про перебіг повстання. За яких обставин і як воно було придушене? **10.** Що підштовхнуло І. Мазепу на союз зі Швецією? **11.** Чим гетьманство П. Орлика відрізнялося від правління усіх його попередників? **12.** Із якою метою П. Орлик запропонував козацтву «Пакти і Конституції...»? **13.** Чому походи П. Орлика в Україну зазнали поразки?
- ★ **14.** Складіть історичний портрет І. Мазепи або П. Орлика. **15.** Прослідкуйте за картою (с. 193 підручника) події Північної війни на землях тогочасної України. Визначте території, охоплені повстанням 1702—1704 рр., напрямки походів П. Орлика на Правобережжя.
- ★ **16.** Чому національно-визвольне повстання на Правобережжі 1702—1704 рр. називали «другою хмельниччиною»? Чому доля України в Полтавській битві вирішувалася без участі українців?

§ 28. Церковне життя. Культура наприкінці XVII — у першій половині XVIII ст.

Опрацювавши цей параграф, ви зможете: розповідати про те, як була підпорядкована Українська православна церква московському патріарху; визначати особливості розвитку української культури наприкінці XVII — у першій половині XVIII ст.; дізнатися про основні здобутки української культури цієї доби; розповідати про видатних представників української культури.

- ▶ **1.** Якими є основні риси української культури попередньої доби? **2.** Назвіть головні здобутки української культури XVII ст.

Підпорядкування Української православної церкви Московському патріархату. Із моменту прийняття Української держави під царську протекцію московський уряд не залишав спроб підпорядкувати православну церкву в Україні владі московського патріарха. Це дало б змогу контролювати Україну не тільки політично, а й через віру населення.

Переломними стали події першої половини 1680-х рр. У 1684 р. Києво-Печерська лавра була вилучена з-під влади константинопольського патріарха й підпорядкована московському. Мос-

ковський уряд надіслав константинопольському патріарху Якову царську грамоту з пропозицією дозволити Московській патріархії висвячувати київських митрополитів. Не чекаючи відповіді (вона була негативною), цар наказав І. Самойловичу провести вибори київського митрополита та відрядити його на висвячення до Москви. На соборі митрополитом київським було обрано луцького єпископа **Гедеона** (князь Святополк-Четвертинський). У грудні 1685 р. Гедеон отримав дозвіл на митрополію, ставши «митрополитом Київським, Галицьким і Малої Росії», а традиційна частина титулу київських митрополитів — «і всієї Русі» — була вилучена.

Ці події стали для Української православної церкви катастрофою. Вона втратила колишню самостійність. Московський патріарх започаткував процес відокремлення від митрополії окремих епархій (першою стала Чернігівська) і монастирів (Києво-Межигірський і Києво-Печерська лавра), які стали безпосередньо підпорядковуватися патріарху. Проте найголовнішим було те, що українська церква почала втрачати свою самобутність.

2 **Особливості розвитку культури.** Культура цього періоду ґрунтувалася на двох основах: попередньому розвитку української культури та впливі західноєвропейського бароко.

Для культури бароко характерні такі особливості: 1) вигадливе поєднання деталей, ліній, прикрас; 2) інтерес до людських почуттів та громадських вчинків; 3) увага до символів та алегорій; 4) театральність, парадність.

На українському ґрунті культура бароко набула особливих рис, що дає підставу стверджувати про існування **українського (козацького) бароко**. Крім того, у культурі цього періоду почали прослідковуватися світські ознаки.

На характер культури цього періоду мали вплив і зміни в соціальній структурі українського населення. Основну частину культурно розвиненого населення склали вже не шляхтичі й духовенство, а козаки, козацька старшина, міщани. Це приводило до розширення підґрунтя, на якому розвивалася українська культура.

■ Свято-Троїцький кафедральний собор у Чернігові. Сучасний вигляд

3

Освіта і друкарство. Києво-Могилянська академія. Наприкінці XVII ст. освітній рівень населення козацької України залишався відносно високим. Тут діяла велика кількість початкових шкіл, у яких учителювали дяки, мандрівні студенти Києво-Могилянського колегіуму. У них навчали читати, писати, рахувати, співати. Поширеною була й домашня освіта.

Саме в цей період на Гетьманщині виникла й набула поширення форма навчання й здобуття професійних знань при канцеляриях, де виконували різні доручення й водночас навчалися ведення канцелярських справ, складання ділових паперів. В Україні характерною була професійна підготовка юнаків через систему учнівства в ремісничих цехах. Таку підготовку отримували й козацькі діти в січовій школі на Запорозжжі. Вона готувала канцеляристів, кобзарів, сурмачів, скрипалів, цимбалістів.

Виникали нові колегіуми, які були середніми навчальними закладами: **Чернігівський** (1700 р.), **Харківський** (1727 р.), **Переяславський** (1738 р.). Значним освітнім центром став Харківський колегіум, у якому навчалося 800 учнів. Крім традиційних предметів тут вивчалися також інженерна справа, артилерія та геодезія (одна з наук про Землю). Переяславський колегіум безпосередньо займався підготовкою духовенства для православних парафій Правобережжя.

У колегіумах вивчали старослов'янську, українську, польську, німецьку, французьку мови, поетику, риторичку, філософію, богослов'я, математику, фізику, медицину, історію, географію, астрологію (астрономію), музику.

На Правобережжі та західноукраїнських землях діяли переважно єзуїтські колегіуми — Луцький, Кам'янецький, Львівський, Перемишльський та інші.

- Харківський колегіум.
Будівля XVIII—XIX ст.

- Вознесенський собор у Переяславі.
Художник Т. Шевченко

Вища освіта на українських землях була представлена **Києво-Могилянським колегіумом** (1632 р.) та **Львівським університетом** (1661 р.).

Поширення грамотності серед населення сприяло розвитку книгодрукування. Найбільшою друкарнею в Україні з 13 існуючих була Києво-Печерська. Серед виданих нею книг відома, зокрема, «Іфіка ієрополітика» (1712 р.), у якій пояснювалися норми поведінки. Видавалися релігійні трактати, букварі та інші книги. На західноукраїнських землях продовжувала діяти Львівська братська друкарня. Вона видавала букварі та інші книжки. Значний внесок у розвиток книгодрукування зробили Почаївська та Унівська друкарні.

Прикметною рисою книгодрукування того часу, незважаючи на заборони Синоду Російської православної церкви, стало зростання друку світської літератури. А запроваджений за Петра I гражданський шрифт зробив книжки більш доступними для широкого кола читачів.

4 Розвиток природничих наук. У XVII—XVIII ст. на українських землях, як і в інших країнах Європи, швидко розвивалася наука. Особливістю науки в Україні було те, що на відміну від Європи, де вона долала сильний опір церкви, тут її представниками у своїй більшості були церковні діячі, іноді вищі ієрархи. Так, Феофан Прокопович навіть виголосив перед студентами й викладачами Києво-Могилянської академії спеціальну промову «Про заслуги і користь фізики».

Видатні діячі того часу зосереджували увагу на складних питаннях астрономії, математики, медицини, географії. Так, І. Галятовський намагався розкрити причини таких природних явищ, як сонячне й місячне затемнення, хмарність, дощ, вітер, блискавка тощо. Є. Славинецький здійснив переклад слов'янською мовою посібника з астрономії Везалія «Космографія», яку вивчали в медичних колегіумах. У 1707—1708 рр. Ф. Прокопович уклав курс лекцій з арифметики та геометрії для Києво-Могилянської академії.

У XVIII ст. набули поширення медичні знання. З'явилася низка лікарів-українців, які здобули вчений ступінь доктора медицини: І. Полетика, М. Кружень, П. Погорецький та інші. У 1707 р. в Лубнах відкрився перша в Україні польова аптека.

■ Ф. Прокопович

5 Розвиток літератури. Із другої половини XVII ст. розпочався період піднесення літературної творчості. Для літератури цього часу характерними були такі риси:

- ▶ зберігався зв'язок літератури з релігійним світоглядом;
- ▶ мистецтво слова поступово ставало самостійною галуззю творчості;
- ▶ все виразніше виявлялися світські й естетичні функції літератури, вироблялися нові форми й способи художньо-словесного зображення;
- ▶ основна увага письменників зосереджувалася на людині, а також на її зв'язку з Богом, утверджувалися нові жанри художньої літератури.

Друга половина XVII ст. — це період розквіту української літератури стилю бароко. Найбільш яскраво барокові риси проявлялися в поезії. Поетичні твори цієї доби різноманітні — від громадсько-політичних до ліричних.

Громадсько-політична поезія пов'язана з подіями Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького та Руїни. Відомі такі твори: «Висипався хміль із міха», «Похвала віршами Хмельницькому од народа малоросійського», «Чигирин» тощо.

Авторами релігійно-філософської поезії були представники духовенства — Л. Баранович, В. Ясинський, Д. Туптало, С. Яворський, Ф. Прокопович та інші, у творах яких порушувалися морально-етичні проблеми. У поезії цього напрямку найбільше проявився стиль бароко — символіка, алегорія, гра слів, ускладнені асоціації, натуралістичність деталей. Найбільшу поему (23 тис. рядків) на релігійну тематику склав І. Максимович («Богородице Діво»).

■ Д. Туптало

У руслі бароко розвивалася й панегірична поезія. Найвідомішими її представниками були І. Величковський, Л. Баранович.

Велику популярність мали епіграми (невеликі вірші дошкульного змісту). Найкращими епіграфістами вважались Л. Баранович, І. Величковський, Д. Братковський, К. Зиновіїв. В епіграмах часто перепліталися релігійно-філософські та побутові сюжети.

Найкращі вірші ліричної поезії написані С. Климковським, І. Бачинським, Д. Левицьким, І. Мазепою, Л. Барановичем. Жанрово ця поезія дуже різноманітна — це і опис соціально-побутових явищ, і опис природи,

■ Синопис

■ І. Галятовський. Євангеліст Іоанн

і любовні елегії. Вона наповнена народними образами та символами. Любовна поезія тісно пов'язана з піснею.

Значної популярності набула й сатирична віршована література. У рукописних збірках поширювалися вірші **К. Зиновіва** (370 віршів) та **І. Некрашевича** («Ярмарок», «Сповідь»). У них відтворювалися колоритні побутові сцени, висміювалися вади суспільства, прославлялася чесна праця хліборобів і ремісників.

Серед прозової творчості найбільше значення залишалося за полемічною богословською літературою. Серед найвидатніших полемічних творів можна виділити такі: «Фундаменти», «Бесіда» **І. Галятовського**, «Нова міра старої віри» **Л. Барановича**, «Навіти» анонімного автора.

До богословської літератури належать і проповіді. Їхні автори схвалювали вірність православ'ю, прагнення миру, злагоди та спокою; засуджували заздрість, підступність, невдячність, жадобу, моральну розпусту. Найвизначнішими творами були «В істинній вірі», «Мир із богом людині» **І. Гізеля**, збірки проповідей **Л. Барановича** «Меч духовний» і «Труби словес проповідних». Крім того, проповідями уславилися **Д. Туптало**, **С. Яворський**, **Ф. Прокопович** та інші.

Продовжував розвиватися й агіографічний жанр (опис життів святих). Його найвидатнішою пам'яткою є чотиритомна збірка житій святих **Д. Туптала**.

Із середини XVII ст. в літературі набув розвитку жанр езопівської байки. Її вивчали в школах, поширювали в рукописних збірках. Згодом ці байки сприяли формуванню нової української літератури.

Велику частину літературного доробку складає історична література. Серед неї слід виділити «Синопис» (1674 р.) — короткий

нарис історії України та Московії від найдавніших часів до останньої чверті XVII ст. (автор невідомий).

У XVIII ст. в українському суспільстві існував великий інтерес до подій Національно-визвольної війни, що відображався у творчості. У 1702 р. з'явився перший такий твір — «Літопис Самовидця», створений одним із діячів часів Руїни **Р. Ракушкою-Романовським**. Найпопулярнішими стали праці **С. Величка** «Сказання про козацьку війну з поляками» та «Повість літописна про малоросійські та частково інші події» і «Дійства презильної брані...» **Г. Грабянки**. У XIX ст. їх називали козацькими літописами, хоча насправді це були типові історичні твори XVIII ст., написані в бароковому стилі.

6 Архітектура. Національно-визвольна війна під проводом Б. Хмельницького, події Руїни, народні повстання, війни Росії, Речі Посполитої з турками, татарами, шведами зумовили бурхливий розвиток **фортифікаційного будівництва**. Не було такого міста й містечка, яке б не мало оборонних споруд із валів, ровів, дерев'яних або кам'яних стін, ланцюгових мостів, веж. Розвиток артилерії зумовив і зміни у фортифікації. Стали переважати укріплення бастіонного типу, які зводили навіть навколо старих фортець і замків у Кам'янці-Подільському, Хотині, Львові, Ужгороді тощо. Найбільшою оборонною спорудою на українських землях на початку XVIII ст. стала Київська (Печерська) фортеця, яка увібрала в себе всі тогочасні досягнення фортифікації.

Із другої половини XVII ст. нове піднесення переживало **монументальне будівництво**. На українському ґрунті його поширення відбувалося двома напрямками: українізація західноєвропейського бароко та надання барокового вигляду українській архітектурній традиції. Як наслідок, мистецтвознавці говорять про існування **українського (козацького) бароко**, що має свої специфічні риси.

Для архітектури бароко були характерні риси урочистої піднесеності, грандіозності, схильності до рухливих композицій і декоративної насиченості. Ці риси забезпечувалися певними архітектурними прийомами — протиставленням великих і малих розмірів, світла й тіні, поєднанням контрастних матеріалів і кольорів, набуттям архітектурним декором скульптурної виразності.

Архітектура бароко в першу чергу вплинула на оздоблення старовинних храмів, які, зберігаючи попередню структуру, отрима-

ли новий декор — вигадливі декоративні фронтони (передня частина будівлі), обрамлення вікон і дверей, мальовничі багатоярусні грушоподібні бані, ступінчасті дахи. Після реконструкції барокового вигляду набули Софія Київська, Успенський собор Києво-Печерської лаври, Михайлівський Золотоверхий собор, Спаський і Борисоглібський собори в Чернігові. Такими ці храми збереглися до наших днів.

Більшість барокових споруд в Україні були збудовані за часів гетьманства І. Мазепи або його коштом. До найкращих барокових ансамблів культового призначення належать Миколаївський собор у Ніжині (1668 р.), Троїцький собор Густинського монастиря (1671 р.), Покровська церква в Харкові (1689 р.), Троїцький собор у Чернігові (1679—1695 рр.), Всіхсвятська надбрамна церква Києво-Печерської лаври (1696—1698 рр.), Спасо-Преображенська церква у Великих Сорочинцях (1734 р.), костюл домініканців у Львові (1745—1749 рр.) та інші. До цього переліку можна віднести дзвіницю Софії Київської.

Крім церковного розгорталося й світське кам'яне будівництво. Зводяться трапезні, колегіуми, магістрати, військові канцелярії, житлові будинки. Серед цих споруд слід відзначити корпус Київської академії, келії Києво-Печерської лаври, Троїцького та Єлецького монастирів Чернігова, будинок Кочубея в Батурині.

Проте основним будівельним матеріалом залишалося дерево. До наших днів збереглося чимало дерев'яних храмів тієї доби, особливо в Прикарпатті, Буковині та Закарпатті.

- Михайлівський Золотоверхий собор у Києві

- Спасо-Преображенська церква у Великих Сорочинцях

- Церква Св. Юра в Дрогобичі

7 Мистецтво. Від другої половини XVII ст. український живопис швидко почав відходити від церковних канонів, у ньому переважало зображення реальних людей, подій. У творчості митців цього періоду переважав вплив мистецького стилю бароко.

У монументальному живописі яскраво проявлялися народні традиції. Особливо реалістично відтворено образи людей із народу, краєвиди в оздобленні церкви Св. Юра в Дрогобичі, а також у розписах дерев'яних храмів на Закарпатті. У Софії Київській були створені нові розписи з використанням сюжетів про боротьбу з татарами та поляками. В Успенському соборі Києво-Печерської лаври була намальована ціла портретна галерея української знаті цієї доби. Водночас київські майстри намагалися максимально зберегти старовинні мозаїчні та фрескові композиції.

Творчість народних майстрів яскраво відобразилася в картинах Страшного суду. Визначним явищем стало звернення до образів козака-бандуриста — захисника Батьківщини («Козак Мамай»), а також селянина-повстанця, борця проти соціального й національного поневолення.

Продовжував розвиватися іконопис. На іконах поряд із біблійними персонажами стали зображати реальних персонажів — гетьманів, старшин, рядових козаків, міщан на тлі реальних інтер'єрів тієї доби (ікони «Воздвиження Хреста», «Запорозької Покрови» тощо).

Цікавим явищем українського малярського бароко стала діяльність художнього осередку в Жовкві. Так, **І. Руткович** (1667—1707 рр.) традиційні сюжети іконостасів подавав як напівсвітські

- Сцена біля криниці з іконостаса із Нової Скваряви. Художник І. Руткович. 1697—1699 рр.

- Ікона Знамення Богородиці. Фрагмент іконостаса Й. Кондзелевича. Кінець XVII — початок XVIII ст.

картини з тонким колористичним вирішенням та реалістичним відтворенням людських образів. Найбільш відомими його творами є іконостаси храмів у Жовкві, Волиці-Деревлянській, Волі-Висоцькій, Новій Скваряві. Інший відомий митець цієї доби **Й. Кондзелевич** (1667—1740 рр.) віддавав перевагу складним монументальним композиціям, у яких знаходили відображення події реального життя українського народу. Найбільш відомі його роботи, створені для монастиря Скит Манявський (зберігаються у Львівському національному музеї), Білостоцького та Загорівського монастирів на Волині.

До плеяди жовківських митців належать також **Ю. Шиманович**, **М. Альтамонте**, **В. Петрахович**. Їхня творча спадщина представлена не лише творами сакрального малярства, а й світськими портретами, батальними картинами.

У цей період набув розвитку український **портретний живопис**, особливо поширений у середовищі шляхти й козацької старшини. Портрет як жанр світського мистецтва мав національну особливість. Наприкінці XVII — на початку XVIII ст. він ще зберігав тісний зв'язок з іконописом. Були створені монументальні портрети **Б. Хмельницького** й відомих козацьких старшин. Світські барокові портрети надзвичайно пишно декоровані, різні орнаментальні елементи виразно підкреслюють майнове та соціальне походження зображуваних. Розквіт портретного живопису припадає вже на другу половину XVIII ст. Великої популярності за тих часів набув ктиторський портрет — зображення засновників і покровителів храмів.

Помітного розвитку досягла в цей період графіка, що була тісно пов'язана з друкарством. Книжки ілюструвалися гравюрами, що виконувалися на дереві чи металі. Найбільшу роль у розвитку графічного мистецтва того часу відіграли брати **Тарасовичі**. **Олександр** створив портретну галерею визначних діячів України, **Леонтій** виконав цикл ілюстрацій до «**Киево-Печерського патерика**» та **Нового Заповіту**.

Визначним майстром графіки був **І. Щирський**. На його гравюрах рослинні орнаменти органічно поєднувалися з античними сюжетами та реалістичними зображеннями. Цікавим типом графічного мистецтва стали великі афіші — оголошення про диспути в **Киево-Могилянському колегіумі** (академії), виконані **Щирським**.

У другій половині XVII ст. високого розвитку досягло декоративне й ужиткове мистецтво, зокрема різьблення по дереву. Різьблені геометричні або рослинні орнаменти прикрашали меблі, ткацькі верстати, вози тощо.

i

З усіх видів народної художньої творчості чи не найпоширенішими в Україні були ткацтво та вишивка, пов'язані з художнім прикрашанням побуту, одягу, житла.

8

Музика і театр. Наприкінці XVII — у першій половині XVIII ст. завершується формування основних рис народної музики, що існують і сьогодні. Народні думи та історичні пісні виконували кобзарі, лірники, бандуристи. Усталюється народна інструментальна музика, що супроводжує всі свята, — популярними стають **троїсті музики**. Свою назву вони отримали не за кількістю інструментів в ансамблі, а за функції, які виконували музиканти: мелодія, ритм, темп.

Побутовий багатоголосий пісенний жанр — кант (псалма) — набув національних рис щодо поетики та змісту музики. У ньому посилюються світські мотиви. Мелодика кантів виступала джерелом і для культової музики того часу. Авторами кантів були визначні культурні діячі тієї доби — **Л. Баранович, Д. Туптало** та інші.

Продовжував розвиватися хоровий спів. Найбільш поширеним став партесний концерт, де спів відбувався без інструментального супроводу. Він набув професійних рис. Виступи колективів відбувалися в панських палацах та церквах. Відомі імена таких визначних співаків, як **К. Коновський, Й. Загвойський, О. Лешковський** та інші.

Професійну музичну освіту можна було здобути в Києво-Могилянській академії, музичних школах при магістратах, духовних семінаріях, оркестрах. У **1738 р. в Глухові** була відкрита **спеціальна музична школа**.

Через зростання значення професійної музики ще **Б. Хмельницький у 1652 р.** видав універсал про створення **цеху музики**. Згодом цехи виникли в Стародубі, Ніжині, Чернігові та інших містах. Цеховики обслуговували урочисті церемонії, брали участь у воєнних походах, виступали під час розваг у великих маєтках.

Продовжувало розвиватися й театральне мистецтво. Найбільш популярним, як і раніше, був **вертеп**. Вертепні вистави дуже урізноманітнилися — нових персонажів брали з казок, легенд, переказів. Значно розширилася народно-побутова частина вертепного дійства.

Шкільний театр та **шкільна драма** найбільшого розвитку досягли в Києво-Могилянській академії, де написання та розігрування драм було обов'язковою складовою

- Сліпий кобзар із хлопчиком-поводирем. Художник С. Васильківський

навчального процесу. Дійства шкільного театру розподілялися на різдвяні та великодні. Найпопулярнішими драмами були «Комедія на Різдво Христове» Д. Туптала та «Слово про збурення пекла». Шкільна драма поступово ускладнювалася, виникали її різноманітні форми — повчальні та історичні драми тощо. Під час вистав використовувалися декорації, предмети бутафорії, сценічні ефекти.

! **Висновки.** Підпорядкування Київської православної митрополії Московському патріархату послабило політичні позиції гетьманського уряду та мало далекосяжні наслідки для Української держави, культури, церковного життя.

▶ У другій половині XVII — першій половині XVIII ст. українська культура набула небаченого розквіту. Особливо це проявилось в освіті, архітектурі та мистецтві.

▶ В українській культурі цього періоду тісно пов'язані національні традиції та західноєвропейські впливи, що спричинило виникнення явища під назвою «українське (козацьке) бароко».

▶ Перебування Української козацької держави у складі Росії, що перетворювалася на імперію, мало негативний вплив на українську культуру: заборони, залучення провідних діячів до служби в імперії, нищення національних ознак.

? **Запитання та завдання**

1. Коли Київська православна митрополія потрапила в підпорядкування московського патріарха?
2. Які чинники впливали на розвиток української культури кінця XVII — першої половини XVIII ст.?
3. Із яких закладів складалася система освіти на українських землях?
4. Як було організовано навчання в Києво-Могилянській академії?
5. Що свідчило про розвиток друкарства на українських землях? Назвіть головні центри книгодрукування в Україні.
6. Які жанри характеризують розвиток української поезії?
7. Визначте риси богословської літератури цього часу.
8. Яка мистецька школа переважала в українському мистецтві кінця XVII — першої половини XVIII ст.?
9. Якими є основні риси мистецтва бароко? Назвіть архітектурні пам'ятки в стилі бароко.
10. У яких формах розвивалася скульптура на українських землях?
11. Які жанри музичного та театрального мистецтва мали поширення наприкінці XVII — на початку XVIII ст.?
12. За яких обставин українська православна церква втратила свою автокефалію? Які це мало наслідки?
13. Наприкінці XVII — на початку XVIII ст. територія Лівобережної Гетьманщини характеризувалася високим рівнем освіченості населення, більша частина дорослого населення була письменною. Чим це зумовлювалося?
14. Чому в другій половині XVII — першій половині XVIII ст. в Україні швидко розвивалося оборонне будівництво?

- ✦ **15.** Охарактеризуйте жанрове різноманіття української літератури в другій половині XVII — першій половині XVIII ст. Відповідь подайте у вигляді схеми. **16.** Використовуючи додаткові джерела інформації, складіть опис однієї з археологічних пам'яток тієї доби.
- ✦ **17.** Чому московський патріарх так наполегливо прагнув отримати у своє підпорядкування Київську митрополію?

Наш край наприкінці 50-х рр. XVII — на початку XVIII ст.

- I. Адміністративно-територіальний та історико-етнографічний розвиток краю.**
 - 1.** Охарактеризуйте особливості адміністративно-територіального устрою регіону в період від кінця 50-х рр. XVII до початку XVIII ст.
 - 2.** Які нові населені пункти утворилися в другій половині XVII — на початку XVIII ст.?
 - 3.** Чи є у вашому краї населені пункти або місцевості, назви яких пов'язані з подіями другої половини XVII ст.? Наведіть їх і поясніть походження цих назв.
 - 4.** Яким було ваше село/місто в період, що вивчається?
- II. Соціально-економічне життя.**
 - 1.** Що ви знаєте про господарське життя краю в ті часи?
 - 2.** Який вид господарювання переважав?
 - 3.** Які сільськогосподарські культури переважно вирощувалися тоді у вашому регіоні?
 - 4.** Яким був стан торгівлі й ремесел?
 - 5.** Визначте спільне й відмінне в господарському житті краю порівняно з іншими регіонами України в цей період.
 - 6.** Що вам відомо про соціальне становище населення краю в цей період?
 - 7.** Відвідайте місцевий краєзнавчий (історичний) музей і підготуйте за його експозицією повідомлення про життя населення краю в другій половині XVII — на початку XVIII ст.
- III. Культурне й духовне життя.**
 - 1.** Що ви знаєте про вірування, звичаї та традиції населення вашого краю в другій половині XVII — на початку XVIII ст.?
 - 2.** Назвіть діячів української культури й духовного життя цього періоду, які походили з вашого краю або проживали в ньому. Яким був їхній внесок у розвиток культури?

3. Які пам'ятки культури другої половини XVII — початку XVIII ст. є у вашому регіоні? Підготуйте розповідь про одну з них.
 4. Визначте спільне й відмінне в культурному й духовному житті краю порівняно з іншими регіонами в цей період.
 5. У яких творах української літератури розповідається про тогочасну історію вашого краю або регіону, у якому він розташований? Яку інформацію про тогочасні події та життя населення можна отримати з них?
- IV. Воєнно-політичні події.**
1. Чи відбувалися на території вашого краю й регіону воєнні дії в другій половині XVII — на початку XVIII ст.?
 2. Чи є відомості про героїчні вчинки ваших земляків у ці буремні роки?
 3. За матеріалами краєзнавчого музею підготуйте повідомлення про відомих земляків — учасників воєнно-політичних подій цього періоду.

Узагальнення знань за розділом «Українські землі наприкінці 50-х рр. XVII — на початку XVIII ст.»

1. Складіть перелік подій з історії України 60—80-х рр. XVII ст., які ви вважаєте найважливішими. Обґрунтуйте свій вибір.
2. Поясніть значення понять і термінів: «Лівобережна Гетьманщина», «Слобожанщина», «Руїна», «Чортомлицька Січ», «протекторат», «козацьке бароко», «Чигиринські походи», «паліївщина», «Конституція Пилипа Орлика».
3. Проаналізуйте зміст найважливіших угод між іноземними державами, що стосувалися українських земель: Андрусівське перемир'я (1667 р.), Бучацький мирний договір (1672 р.), Журавненський мирний договір (1676 р.), Бахчисарайський договір (1681 р.). Обговоріть у парах і зробіть спільний висновок.
4. Назвіть імена видатних історичних діячів цієї доби. У чому ви вбачаєте їхній внесок в історію України кінця XVII — першої половини XVIII ст.?
5. Виконайте завдання за історичною картою. 1) Прослідкуйте, як змінювалася територія Гетьманщини через події 60—80-х рр. XVII ст. 2) Порівняйте територію Гетьманщини за Б. Хмельницького та після завершення Руїни. 3) Назвіть території Гетьманщини, які перебували під контролем Польщі, Московії та Туреччини. 4) Покажіть події українсько-московської війни 1658—1659 рр.;

похід польських військ і козацьких полків гетьмана П. Тетері на Лівобережжя; походи гетьмана П. Дорошенка; Чигиринські походи турецько-татарських військ; місця найголовніших битв, підписання найважливіших договорів; центри полків Лівобережної Гетьманщини та Слобідської України; резиденції лівобережних і правобережних гетьманів; події Північної війни 1700—1721 рр.: напрямки козацьких походів, найважливіших битв тощо. 5) Визначте адміністративно-територіальні зміни, яких зазнали українські землі в цей період. 6) Укажіть територію, охоплену повстанням С. Палія.

6. Чому, на вашу думку, у подіях 60—80-х рр. XVII ст. не вдалося зберегти єдність України? Назвіть факти, які підтверджують, що жоден із союзників українських гетьманів не відстоював інтереси України, а переймався лише власною вигодою. Обговоріть у групі.
7. Установіть хронологічну послідовність правління гетьманів від 1657 до 1687 р.
8. Порівняйте внутрішню й зовнішню політику лівобережних і правобережних гетьманів. Визначте спільне й відмінне, укажіть значення та наслідки.
9. Складіть у зошиті таблицю «Українсько-московські договори 1659—1687 рр.».
10. Складіть розгорнутий план за темою «Особливості соціально-економічного та політичного становища українських земель наприкінці XVII — у першій половині XVIII ст.».
11. Визначте наслідки Полтавської битви для подальшої долі українських земель.
12. Якими, на вашу думку, були найважливіші досягнення культури України кінця XVII — першої половини XVIII ст.? Обговоріть у групі. Поясніть свою думку.

i **Тестові завдання для підготовки до тематичного оцінювання за розділом «Українські землі наприкінці 50-х рр. XVII — на початку XVIII ст.»**

1. Вищим органом влади в Українській козацькій державі була
 - А Генеральна (військова) рада
 - Б Старшинська рада
 - В Генеральна військова канцелярія
 - Г кошова рада
2. Із якою державою гетьман І. Виговський уклав Гадяцький договір?
 - А Московське царство
 - Б Річ Посполита

- В** Шведське королівство **Г** Кримське ханство
3. У якому році відбулася Конотопська битва між українсько-татарсько-польським та московським військами?
А 1657 р. **Б** 1658 р.
В 1659 р. **Г** 1660 р.
4. Територіальний поділ козацької України на Лівобережну і Правобережну був політично закріплений виникненням двох окремих гетьманатів
А у 1662 р. **Б** у 1663 р.
В у 1664 р. **Г** у 1665 р.
5. За якими статтями українські землі та міста були вперше проголошені володіннями московського царя?
А Батуринськими **Б** Переяславськими
В Московськими **Г** Глухівськими
6. Під чією владою перебувала Запорозька Січ у 1667—1686 рр.?
А Московської держави
Б Речі Посполитої
В Московської держави та Речі Посполитої
Г Османської імперії
7. У якому році козацька рада неподалік міста Корсуня схвалила рішення П. Дорошенка щодо прийняття протекції турецького султана?
А 1665 р. **Б** 1669 р.
В 1675 р. **Г** 1676 р.
8. Що стало поштовхом до прийняття польським сеймом у 1699 р. ухвали про ліквідацію козацького війська на Правобережній Україні?
А початок козацького повстання під проводом С. Палія
Б укладення між Річчю Посполитою та Османською імперією Карловацького перемир'я
В похід І. Мазепи на Правобережжя
Г укладення українсько-московських Коломацьких статей
9. Слобідські полки в адміністративному та військовому відношенні підпорядковувалися
А лівобережному гетьману
Б слобідському гетьману
В белгородському воєводі
Г кошовому отаману Запорозької Січі
10. Яка подія перекреслила плани гетьмана І. Мазепи на визволення Гетьманщини з-під влади російського царя?
А повстання під проводом С. Палія

- Б** знищення московськими військами Батурина
В Полтавська битва
Г підписання Коломацьких статей
- 11.** Автором козацьких літописів був
А Г. Сковорода **Б** С. Величко
В І. Григорович-Барський **Г** В. Боровиковський
- 12.** Найбільше споруд у стилі козацького бароко в Україні було збудовано в період правління гетьмана
А І. Самойловича **Б** І. Мазепи
В І. Скоропадського **Г** К. Розумовського
- 13.** Установіть відповідність між подіями XVII ст. та їхніми наслідками.
1 Ухвалення Гадяцької угоди	А «Великий згін» населення Правобережжя, здійснений гетьманом І. Самойловичем
2 Чигиринські походи турецько-татарських військ	Б Початок війни Гетьманщини з Московським царством
3 Укладення Андрусівського договору	В Поділ території Гетьманщини між Річчю Посполитою і Московським царством
4 Підписання Віленського перемир'я	Г Пошук Б. Хмельницьким нових союзників у боротьбі з Річчю Посполитою
	Д Перехід Лівобережної Гетьманщини під протекторат Османської імперії
- 14.** Установіть послідовність подій.
А Чигиринські походи турецько-татарського війська
Б Укладання Гадяцької угоди
В Проголошення П. Дорошенка гетьманом усієї козацької України
Г Укладання Бахчисарайського мирного договору
- 15.** Які з названих воеводств мали увійти до складу Московського царства за Гадяцькою угодою 1658 р.? (Виберіть три правильні відповіді.)
- 1** Чернігівське
 - 2** Брацлавське
 - 3** Волинське
 - 4** Київське
 - 5** Подільське
 - 6** Руське
 - 7** Белзьке

РОЗДІЛ V. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У 20—90-х рр. XVIII ст.

§ 29. Посилення колоніальної політики Російської імперії. Ліквідація гетьманату

 Опрацювавши цей параграф, ви зможете: охарактеризувати колоніальну політику Російської імперії щодо України; дати оцінку гетьманства І. Скоропадського, Д. Апостола; з'ясувати, як українська правляча верхівка намагалася протистояти політиці російських царів щодо України.

- ▶ **1.** Як розгорталися події Північної війни на українських землях? **2.** Визначте роль І. Мазепи в історії України. **3.** Якими були наслідки Полтавської битви для України?

1 **Становище Гетьманщини після Полтавської битви. Наступ на автономні права Гетьманщини.** Перехід І. Мазепи на бік шведів Петро I використав як привід для розгортання терору. Спеціальна слідча комісія, створена за наказом царя, розглядала справи прибічників гетьмана. Сотні українців було репресовано й страчено, а їхнє майно конфісковано.

Одночасно із цим відбувався форсований наступ на українську автономію. Коли новообраний гетьман І. Скоропадський запропонував царю підтвердити в нових Решетилівських статтях традиційні права та вольності, то отримав від Петра I відповідь: «Українці й так мають із ласки царя стільки вольностей, як жоден народ у світі». Так царська влада вперше відмовилася укладати договірні статті.

Поступово звужувалася влада гетьмана. Воеводи отримали право втручатися у внутрішні справи козацької України. Для нагляду за гетьманом був приставлений царський міністр-резидент (від 1710 р. їх уже було двоє). У Глухові — новій гетьманській резиденції — було розміщено два полки російської армії. У 1708—1709 рр. запровадився губернський устрій при збереженні полковосотенного. Гетьманщина, а з 1719 р. і Слобожанщина входили до Київської губернії, яка поділялася на провінції. Губернатор отримував більше повноважень, ніж гетьман. У 1715 р. царський указ установив новий порядок виборів полкової старшини. На цю посаду почали обирати іноземців, яких поступово ставала більшість. Згодом Петро I сам наказав призначити своїх соратників: П. Толстого

ніжинським полковником, а А. Ганського — київським. Цим він порушив виборний принцип формування влади в Гетьманщині. До того ж росіянам стали надаватися великі землеволодіння в Україні, що призвело до утворення великих територій, непідконтрольних гетьману. У 1720 р. Петро I обмежив функції Генерального суду.

Посилилося втручання російського уряду в економічне життя, що фактично призвело до розорення економіки Гетьманщини: українські товари дозволялося вивозити за кордон лише через російські прибалтійські порти й до того ж не українськими купцями. Водночас заборонялося ввозити деякі товари в Гетьманщину із Західної Європи (голки, сукна, полотна, панчохи, цукор, тютюн тощо), а замість них треба було купувати продукцію російських фабрик. Запроваджувалося особливе мито для російської скарбниці. У 1721 р. на території Гетьманщини російський уряд запровадив «мідні гроші, щоб срібні й золоті залишалися в обігу населення Росії та якомога більше зосереджувалися в державній скарбниці».

Усе частіше козаків стали використовувати за межами Гетьманщини: на будівництві каналів, фортець, у військових походах тощо. Крім того, населення Гетьманщини страждало від постоїв російських військ.

Відбувалися утиски і в культурній сфері. Так, із Києво-Могилянської академії за наказом царя було виключено всіх студентів і викладачів із Правобережжя, заборонялося друкувати в Україні будь-які книжки, крім церковних, а в тих, що друкувалися, «щоб ніякої різниці й осібного наріччя не було». Так цар розпочав наступ на українську мову, сприяв насильницькій русифікації та духовно-поневоленню українського народу.

- Гетьман
І. Скоропадський

2 Гетьманство І. Скоропадського (1708—1722 рр.).

Діяльність І. Скоропадського в цих умовах була дуже обережною. Він усіляко намагався засвідчити свою вірність царю. Це допомогло йому утримати гетьманську владу, але водночас викликало її обмеження. Разом із тим І. Скоропадський намагався захистити українську автономію.

У соціальній політиці І. Скоропадський продовжував політику І. Мазепи. Він роздавав землі старшині й монастирям. За його правління близько 30 % оброблюваних земель було в приватній власності старшини, деякі з них перетворювалися на справжніх

земельних магнатів. Сам І. Скоропадський мав понад 100 тис. підданих, у той час як у монастирів було 60 тис. підданих.

У січні 1721 р. І. Скоропадський, незважаючи на погане самопочуття, рушив до Москви, щоб остаточно визначити статус Гетьманщини у складі Російської імперії. Поштовхом до подорожі став указ царя про виведення генеральної канцелярії з-під управління гетьмана.

Проте візит не дав бажаного результату та не припинив подальшого обмеження прав і вольностей. Натомість І. Скоропадський отримав указ про утворення **Малоросійської колегії** (29 квітня 1722 р.). Цар пояснював її виникнення тим, що до нього доходили скарги від народу про хабарі й здирства, відбирання в козаків земель, лісів, млинів, примусовий їх перехід у підданство, безлад у Генеральній військовій канцелярії.

Ця новина приголомшила І. Скоропадського й остаточно підірвала його здоров'я. Повернувшись до Глухова, він передав «правління діл» П. Полуботку. 3 липня 1722 р. гетьман помер.

■ Указ Петра I про заснування Малоросійської колегії

3 Перша Малоросійська колегія (1722—1727 рр.). Наказний гетьман П. Полуботок. Після смерті гетьмана І. Скоропадського всю владу в Гетьманщині перебрала на себе Малоросійська колегія у складі шести російських офіцерів. Фактично її діяльність відіграла роль дестабілізуючого чинника, що поглиблював прірву між українською знаттю й народом і руйнував українську державність. Колегія на чолі з бригадиром С. Вельяміновим почала прибирати до рук усе гетьманське правління. Петро I не дозволив обирати нового гетьмана, а доручив наказному гетьману **Павлу Полуботку** (1722—1723 рр.) слухатись колегію.

Чернігівський полковник П. Полуботок був людиною енергійною, палким прибічником української автономії. Не дарма цар говорив про Полуботка, що він «небезпечніший за Мазепу». Він не змирився з претензіями президента Малоросійської колегії С. Вельямінова не тільки на контроль за владою, а й на саму політичну владу. П. Полуботок згуртував навколо себе старшинську опозицію, розпочав судову реформу, розгорнув боротьбу з хабарництвом. Він звертався

- Цар Петро I у П. Полуботка у в'язниці. Художник В. Волков
- ? Спираючись на картину В. Волкова, спробуйте скласти розповідь про останню розмову між російським царем Петром I і наказним гетьманом П. Полуботком.

зі скаргами в Сенат (верховний розпорядчий орган Російської імперії) на порушення Малоросійською колегією українських законів і традицій, наполягав дозволити провести вибори нового гетьмана.

У серпні 1723 р. представники старшинської опозиції в козацькому таборі на річці Коломак склали так звані **Коломацькі чолобитні** (звернення) на ім'я царя, у яких вимагали скасувати запроваджені Малоросійською колегією податки й дати дозвіл на обрання гетьмана. Коли ці чолобитні отримав Петро I, то наказав ув'язнити П. Полуботка разом із 15 опозиційними українськими старшинами в Петропавлівській фортеці. Там 18 грудня 1724 р. наказний гетьман П. Полуботок помер.

i

4 **Гетьманство Д. Апостола (1727—1734 рр.).** Після смерті Петра I уряд Росії змінив політику щодо козацької України. Загроза нової війни з Туреччиною та зростання невдоволення діяльністю Малоросійської колегії спричинили її скасування в 1727 р. і деяке пом'якшення російської політики щодо України. Було дозволено провести вибори гетьмана. Ним став 73-річний миргородський полковник **Данило Апостол**. Діяльність гетьмана визначалася «**Рішительними пунктами**» — відповіддю на «Статейні пункти», надані Апостолом царю. На відміну від попередніх «Статей», вони були оформлені не як договір між державами, а як односторонній акт царського пожалування.

Основні положення «Рішительних пунктів» 1728 р.:

- ▶ було дозволено обирати гетьмана, але лише за згодою царя;
- ▶ Гетьманщина з підпорядкування Сенату поверталася під юрисдикцію Міністерства закордонних справ;

- ▶ зменшення кількості російських військових, що розміщувалися на території України;
- ▶ гетьман не мав права без дозволу царя страчувати старшину й проводити зовнішню політику;
- ▶ уведення російських представників до складу Генерального суду;
- ▶ генеральну старшину й полковників із двох-трьох кандидатів на посаду мав затверджувати цар, а не гетьман;
- ▶ скасовувалися податки, запроваджені Малоросійською колегією;
- ▶ відновлювався Генеральний військовий скарб, але підконтрольний російському уряду.

■ Гетьман Д. Апостол

Спираючись на обмеження дій російських представників в Україні певними юридичними нормами, Д. Апостол активно взявся за відновлення втраченої автономії: він призначив на полковничі посади своїх прихильників, провів низку заходів щодо впорядкування старшинського землеволодіння, уперше вжив дії щодо вироблення тогочасного бюджету Гетьманщини, налагодив українську торгівлю, підпорядкував гетьманській владі Київ, реорганізував судову систему, домогся дозволу на повернення запорожців із володінь кримських татар в Олешках та заснування ними в 1734 р. **Нової Січі** на річці Підпільній (**Підпільненська Січ**).

Позитивне значення для боротьби з хабарництвом і впорядкування землеволодінь мало здійснене гетьманом Генеральне слідство про маєтності, яке в 1729—1730 рр. провело ревізію маєтків і з'ясувало законність володіння ними. За сприяння Д. Апостола Кодифікаційна комісія в Глухові в 1728 р. розпочала створювати звід законів «Права, за якими судиться малоросійський народ», що мав юридично закріпити автономний статус і привілеї Гетьманщини у складі Російської імперії. Звід було завершено вже після смерті гетьмана, але російський Сенат категорично відмовився його затвердити.

5 **Політика «Правління гетьманського уряду». Спроба ліквідації автономного устрою Слобожанщини.** Після смерті Д. Апостола в 1734 р. нова імператриця Анна Іоанівна знову заборонила обрання гетьмана, а відання українськими справами було передано **«Правлінню гетьманського уряду»** (1734—1750 рр.). «Уряд» складався з трьох представників козацької старшини й трьох російських урядовців. У своїй діяльності «Уряд» мав керуватися «Рішительними

■ Портрет імператриці Анни Іоанівни. 1730 р. Художник Л. Каравак

пунктами» 1728 р. Крім того, російські урядовці повинні були всіляко применшувати значення гетьманської влади й підривати довіру до неї, сприяти зближенню старшини з російськими офіцерами, а також шлюбом українців із росіянами. Українські справи знову повернули до Сенату. В Україні було проведено ревізію для впорядкування збирання податків; завершено складання зводу українського законодавства.

Для таємного контролю над суспільством в Російській імперії була створена «Таємна канцелярія». Достатньо було вигукнути гасло «Слово і діло государеве» та вказати на когось, як його вже вважали державним злочинцем і віддавали до рук ката. Так, за підозрою в державній зраді в повному складі був заарештований Київський магістрат.

Роки «Правління гетьманського уряду» проходили в умовах чергової російсько-турецької війни (1734—1739 рр.), тягар якої ліг на плечі українського народу. У походах на Крим загинуло чимало козаків. Російське військо перебувало на утриманні українського населення прифронтової зони. Постійні реквізиції (вилучення майна) позбавляли населення найнеобхіднішого. Єдиним здобутком війни стало повернення запорожців у межі Російської імперії.

Істотні зміни відбулися в устрої Слобожанщини. Ще в 1726 р. полки потрапили у відання Військової колегії. Із 1723 р. полковниками могли призначатися тільки росіяни. Із 1732 р. почалися перетворення, спрямовані на ліквідацію автономного самоврядування. У Сумах була створена «Канцелярія комісії заснування слобідських полків», що перебрала на себе чимало функцій полковників. Полкові ратуші в 1733—1734 рр. були перейменовані на канцелярії й отримали права, які мали канцелярії в провінціях губерній. Судочинство проводилося на основі російського законодавства. У 1734 р. було скасовано право козаків і селян на займанщину, а також жителям заборонялося залишати межі Слобожанщини. Підпомічники викреслювалися з козацького стану.

Висновки. Заходи російського уряду протягом 1708—1722 рр. свідчили про підготовку до широкомасштабного наступу на українську державність. Проте зовнішні обставини змусили

пригальмувати процес ліквідації козацької держави, і владу гетьмана було відновлено на короткий період (1727—1734 рр.).

▶ У 30-ті рр. XVIII ст. відбувся наступ на автономні права, який призвів до скасування більшості атрибутів автономії.

▶ Загальний напрямок російської політики щодо України залишався незмінним: перетворити її на звичайну провінцію Російської імперії. Українська козацька еліта докладала зусиль для збереження давніх автономних прав. Проте у своїх діях вона уникала радикальних заходів і не спиралася на народну підтримку.

Запитання та завдання

1. Яких обмежень зазнала влада гетьмана за часів І. Скоропадського?
2. Як російський цар Петро І використовував ресурси України для досягнення своєї мети?
3. Яким був зміст Решетилівських статей? Чи мали вони офіційний характер?
4. Хто такий П. Полуботок? Які заходи здійснювала козацька старшина для відновлення державних прав України? Якими були результати діяльності старшинської опозиції?
5. Що відбувалося в Україні під час діяльності «Правління гетьманського уряду»?
6. Чим характерне правління гетьмана І. Скоропадського?
7. Які основні політичні ідеї було закладено в Коломацьких чолобитних?
8. Що являла собою Малоросійська колегія? Яким чином її діяльність руйнувала традиційну систему управління в Україні?
9. Чим відзначилося правління гетьмана Д. Апостола?
10. Якими були наслідки «Правління гетьманського уряду» для України?
11. Підготуйте розповідь про наказного гетьмана П. Полуботка.
12. Складіть у зошиті порівняльну таблицю «Гетьманування І. Скоропадського та Д. Апостола».
13. Які чинники впливали на часті зміни політики царської влади щодо України?

§ 30. Лівобережна та Слобідська Україна. Ліквідація Гетьманщини

Опрацювавши цей параграф, ви зможете: скласти уявлення про останнього гетьмана К. Розумовського та його політику; визначити причини та з'ясувати перебіг процесу ліквідації гетьманства й решток автономії Гетьманщини та Слобідської України.

- ▶ 1. Яку політику проводила Росія щодо Лівобережної Гетьманщини в першій половині XVIII ст.? 2. Назвіть найбільші виступи проти російського панування на Лівобережжі та Слобожанщині в першій половині XVIII ст.

1 Відновлення гетьманства в 1750 р. Після смерті гетьмана Д. Апостола в 1734 р. вибори нового гетьмана України було заборонено, а вся влада в Гетьманщині передавалася «Правлінню гетьманського уряду», який усіяко обмежував права козаків. Серед населення Гетьманщини зріло невдоволення.

Сподівання на покращення становища були пов'язані зі сходженням на престол доньки Петра I Єлизавети Петрівни. Вони базувалися на тому, що серед оточення імператриці було чимало українців, зокрема Олексій Розумовський, що став її фаворитом.

Зміни, що торкнулися Гетьманщини та Слобідської України, були зумовлені не лише особливими стосунками імператриці зі своїм оточенням. До цього штовхали як зовнішні обставини (загроза війн з Османською імперією, Пруссією, а українські землі були джерелом людських і матеріальних ресурсів), так і нагнітання соціального напруження.

Уже в 1742 р. було відновлено Київську митрополію. У 1743 р. скасовувалися нововведення в Слобідській Україні.

Під час перебування імператриці в Києві (1744 р.) представники старшини звернулися до неї з проханням дозволити обрати гетьмана. Імператриця не заперечувала, проте конкретних обіцянок не давала. Згідно з розпорядженням Єлизавети в березні 1750 р. в Глухові розширена Старшинська рада обрала гетьманом **Кирила Розумовського** (1728—1803 рр.), брата Олексія. Кирилу судилося стати останнім гетьманом Української козацької держави.

2 Гетьманство К. Розумовського. Ставши гетьманом, К. Розумовський поставив собі за мету відновити давні права України. Так, він домігся, щоб справи Гетьманщини були передані від Сенату до Колегії іноземних справ (це створювало передумови відновлення відносин України та Росії як міждержавних), підпорядкував собі Запорозжя, а згодом і Київ (проте в 1761 р. місто знову повернулося під пряме імперське управління). Загалом його ідеалом були шляхетські порядки, які існували за Речі Посполитої. Усі подальші дії Розумовського сприяли перетворенню козацької старшини на шляхту. Він отримав право самостійно призначати полковників та роздавати землі, відновив традицію скликання старшинських рад (з'їздів), які поступово набували значення станovo-представницького органу. Почалося відновлення Батурина, який знову став гетьманською резиденцією. Незважаючи на те що гетьман і його брат мали значний вплив при дворі, такі дії викликали занепокоєння. У 1754 р.

з'явилася низка указів, що обмежували владу гетьмана. До К. Розумовського було приставлено радника-наглядача, заборонено самостійно призначати полковників. Відтепер гетьман міг лише пропонувати кандидатуру. Гетьман був зобов'язаний постійно звітувати про прибутки й видатки Військового скарбу, а також скасувати кордони між Україною та Росією, мито на ввезення російських товарів, державні митниці, що давали гетьманському уряду великі щорічні прибутки. У відповідь на клопотання відновити самостійні зовнішньополітичні відносини Гетьманщини К. Розумовський отримав категоричну відмову.

Ці обмеження не зупинили реформаторських прагнень гетьмана. Протягом 1760—1763 рр. провадилася судова реформа, що започаткувала розмежування влади за ознакою владних повноважень на виконавчу й судову. У той самий час судова система повернулася до того стану, у якому вона існувала до Національно-визвольної війни. Фактично було відновлено становий характер судів. Вони знову стали поділятися на земські, гродські та підкоморські. До вищої судової установи — Генерального суду — від кожного полку були введені представники козацької старшини. Це свідчило про те, що козацька старшина, наслідуючи шляхту, закріпила своє привілейоване становище. Старшина, як і колись шляхта, намагалася закріпити за собою землі, якими володіла, і набути нові маєтності, обмежити переходи селян та збільшити розміри панщини.

Крім того, К. Розумовський здійснив реформи в армії та освіті. Так, усі козаки відтепер мали однакове озброєння (рушниця, шабля, спис) та уніформу — синій мундир із червоним коміром, білі штани й різнокольорові шапки. Упорядковувалася та вдосконалювалася артилерія. В усіх полках відкривалися школи для навчання козацьких дітей. Гетьман також мав намір відкрити університети в Києві та Батурині. Передусім була оновлена Києво-Могилянська академія.

3 **Остаточна ліквідація гетьманства. Діяльність П. Рум'янцева на Лівобережній Україні.** У 1761 р. після смерті імператриці Єлизавети Петрівни на престол зійшов її племінник Петро III. Проти нього склалася змова, у результаті якої Петра III було усунуто від

■ Гетьман
К. Розумовський

■ О. Розумовський

■ Імператриця Катерина II

■ П. Рум'янець

■ Сторінка з указу Катерини II про скасування гетьманства

влади та вбито. Імператрицею стала його дружина Катерина II. Гетьман К. Розумовський узяв не останню участь у заколоті, проте це не вплинуло на прагнення нової імператриці ліквідувати автономію Гетьманщини. Формальним приводом для скасування Гетьманщини стали дві чолобитні до імператриці, надіслані 1763 р. гетьманом К. Розумовським і представниками козацької старшини. У них йшлося про відновлення давніх прав України (про самостійні судову й фінансову системи, землі, втрачені з 60-х рр. XVII ст., тощо) та офіційне визнання спадковості гетьманської посади за нащадками роду Розумовських.

У Петербурзі це розцінили як прагнення відокремитися від Росії. К. Розумовський був змушений зректися булави. 10 листопада 1764 р. вийшов царський указ про ліквідацію гетьманської влади в Україні. У наступні роки К. Розумовський жив у російській столиці або за кордоном. Тільки в 1794 р. він повернувся до Батурина, де незабаром і помер.

Для управління землями колишньої Гетьманщини була створена **Друга Малоросійська колегія**, яку очолив **Петро Рум'янець**. Колегія складалася із чотирьох російських чиновників і чотирьох генеральних старшин. Основне завдання колегії полягало в ліквідації українських державних інституцій та утворенні замість них російських. Протягом 1765—1768 рр. колегія підпорядкувала собі всі центральні установи Гетьманщини. У геральдичних зображеннях запроваджувався двоголовий орел — герб Російської імперії. У той самий час для охорони народних прав П. Рум'янець запровадив посади присяжних адвокатів при Колегії та Генеральному суді.

У таємній інструкції щодо управління краєм Катерина II наполегливо рекомендувала знищити всі залишки української автономії, закріпачити селян, здійснювати пильний нагляд за розвитком економіки, усіляко збільшувати збір податків.

Першим кроком нового генерал-губернатора було проведення в **1765—1767 рр.** загальної ревізії земельної власності. Були переглянуті й впорядковані податки. Замінено натуральні повинності грошовим податком, сума якого сягнула 250 тис. карбованців на рік (у 1780 р. вона складала вже 2 млн карбованців).

Широкомасштабні заходи П. Рум'янцева загальмувала чергова російсько-турецька війна 1768—1774 рр.

Звичайно, українці не могли не усвідомлювати того, що відбувається ліквідація їхньої автономії. Тому під час виборів у 1767 р. депутатів до Уложенної комісії для укладання нового збірника законів Російської імперії (попередній був укладений у 1649 р.) депутати від козацької старшини, шляхти, духовенства, козаків і міщан зажадали повернутися до умов українсько-російського договору 1654 р., відновити гетьманську владу тощо. Серед тих, хто відстоював права України, виділявся лубенський депутат Григорій Полетика. Проте комісія, не зумівши виробити якогось реального документа, у 1774 р. була розпущена, а імператриця остаточно перебрала до своїх повноважень видання законів імперії.

4

Скасування козацького устрою на Слобожанщині. Ліквідація залишків автономного устрою Гетьманщини. У серпні **1765 р.** Катерина II видала указ про скасування полкового устрою й створення Слобідсько-Української губернії. Замість п'яти козацьких полків було сформовано п'ять гусарських. Місцеві козаки були позбавлені прав і привілеїв та перетворювалися на «військових обивателів». У 1780 р. замість Слобідсько-Української губернії утворилося Харківське намісництво.

У вересні **1781 р.** був скасований полковий адміністративно-територіальний поділ, а Гетьманщина перетворилася на Малоросійське генерал-губернаторство у складі трьох губерній (намісництв) — Київської, Чернігівської та Новгород-Сіверської. У губернських центрах і повітових містах виникали російські адміністративні та судові установи.

Поряд з адміністративно-територіальними змінами царський уряд переймався проблемою втечі українських селян. У травні **1783 р.** було прийнято указ про остаточне прикріплення селян до

■ Місто Харків та його околиці в 1787 р.

мість їхнього проживання. Так було узаконене кріпосне право на Лівобережжі та Слобожанщині.

9 липня 1783 р. дійшла черга й до української армії: замість козацьких і компанійських полків почали формуватися полки російської армії. Термін служби складав шість років. Козацька старшина отримувала російські офіцерські звання, а козаки перетворювалися на державних селян.

Таким чином, на початок 80-х рр. XVIII ст. було остаточно ліквідовано Українську державу. Українські прапори, гармати, печатки вивезли до Петербурга. Адміністративно-територіальний устрій, судова система, соціальний склад на українських землях були в основному такими, як і в решті регіонів Російської імперії. В історії України почався період становлення нової національної ідеї розгортання боротьби за відновлення держави.

! **Висновки.** На гетьманування К. Розумовського (1750—1764 рр.) припадає останній період існування Гетьманщини у складі Російської імперії.

▶ У 1764 р. імператриця Катерина II скасувала гетьманство, а протягом наступних 20 років, щоб не викликати заворушень, вона ліквідувала автономію Гетьманщини, Слобідської України, а також знищила Запорозьку Січ.

? **Запитання та завдання**

1. Коли було відновлено гетьманство в Україні? Хто був останнім гетьманом?
- ◆ 2. Назвіть реформи, здійснені гетьманом К. Розумовським. 3. Хто очолював

Другу Малоросійську колегію? Які заходи були нею здійснені? **4.** Коли був ліквідований автономний статус Слобожанщини?

- ✦ **5.** Охарактеризуйте реформаторську діяльність К. Розумовського. **6.** Чим було зумовлено стримування реформаторської активності останнього гетьмана? **7.** Чим обернулася для українського народу ліквідація автономії Гетьманщини та Слобожанщини? **8.** Яким є історичне значення Української козацької держави?
- ✦ **9.** З'ясуйте причини ліквідації гетьманства. **10.** Складіть розгорнутий план відповіді за темою «Ліквідація гетьманства та решток автономії України».
- ✦ **11.** Як ви вважаєте, чи могла Україна вибороти незалежність за правління К. Розумовського?

§ 31. Південна Україна. Ліквідація Запорозької Січі

Опрацювавши цей параграф, ви зможете: розповідати про розвиток Січі й півдня України в другій половині XVIII ст.; пояснити причини ліквідації царською владою Запорозької Січі та Кримського ханства; визначити місце Запорозької Січі в історії України; розкрити долю запорожців після ліквідації Січі.

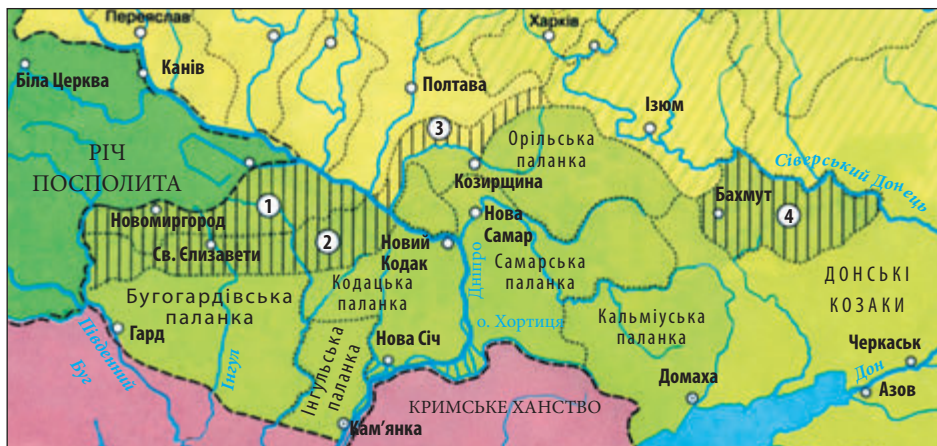
- ▶ **1.** Унаслідок яких подій виникла Нова (Підпільненська) Січ? **2.** Яку роль відігравала Запорозька Січ у подіях української історії?

1 **Адміністративно-територіальний поділ земель Нової (Підпільненської) Січі.** Нова (Підпільненська) Січ проіснувала 41 рік (1734—1775 рр.). Навколо Січі розташовувалися землі («вольності») Війська Запорозького. У цей час Запорожжя поділялося на адміністративно-територіальні округи — **паланки**. У 30—40-х рр. XVIII ст. їх налічувалося не більше п'яти (пізніше їхня кількість зросла до восьми: Кодацька, Бугогардівська, Інгульська, Протовчанська, Орільська, Самарська, Кальміуська, Прогноївська паланки).

Адміністративним центром паланки була укріплена слобода, де стояв гарнізон, розміщувалися полковник і старшина. Паланкова старшина зосереджувала у своїх руках військову, фінансову, судову та адміністративну владу.

Адміністративним центром Запорожжя була Січ. На Січі військовими й одночасно господарськими одиницями були 38 куренів, до яких приписували всіх козаків. Запорозька адміністрація, як і раніше, обиралася козаками на радах, перед якими вона й мала звітувати. Вища військова або кошова старшина обиралася один

	Територія Запорозжя	Адміністративні одиниці, утворені на відторгнутих землях:
	Землі, відторгнуті від Гетьманщини і Запорозжя	① Нова Сербія, ② Новослобідський козацький полк, ③ Українська лінія укріплень, ④ Слово'яносербія

■ Паланковий устрій запорозьких «вольностей»

раз на рік на Загальній військовій або січовій раді, яку за звичаєм скликали 1 січня. У другій половині XVIII ст. роль січових рад зменшилася, натомість посилилося значення старшини.

До складу запорозьких козаків, як і раніше, приймали всіх, хто шукав порятунку від покріпачення або інших соціальних негараздів. У 60-х рр. XVIII ст. населення Запорозжя налічувало 100 тис. козаків.

Земля вважалася загальновійськовою власністю. Кожний козак, який мав певне майно та був спроможний вести власне господарство, міг отримати її від коша у власність і заснувати власний зимівник (хутір). Зимівник козак міг продати, віддати в заставу, подарувати тощо. Однак козацька старшина самочинно привласнювала пасовища, рибальські та мисливські угіддя.

2 Освоєння нових земель. Нова Січ значно відрізнялася від Війська Запорозького попередніх часів. Козацька старшина перетворилася на заможних землевласників. Основою їхньої діяльності став розвиток господарства, а не військові походи.

На Запорозжя тікали, щоб не працювати на панів і жити «по-людськи». Проте у XVIII ст. війни не приносили козакам та-

кого збагачення, як раніше. Для того щоб прожити, козаку доводилося ставати до роботи. Господарем його був представник козацької старшини, який мало чим відрізнявся від пана.

Тепер на Запорозжжі не було давньої єдності й братерства. Це послаблювало можливість козацької республіки чинити опір наступу.

Яскравим свідченням соціальних проблем на Запорозжжі ставали повстання незаможних козаків і зворотні хвилі втікачів. Вони переселялися на засновані російським урядом «слободи». Це руйнувало ізсереди-ни всю соціальну систему Нової Січі.

Одночасно із цим козацька старшина була неспроможна власними силами швидко колонізувати всі землі Запорозжжя. Небезпеку цього добре розумів останній кошовий отаман Війська Запорозького низового **Петро Калнишевський** (1690—1803 рр.).

■ П. Калнишевський

Петро Калнишевський походив із давнього козацько-старшинського роду Луб'янського полку. Кошовим отаманом він обирався десять років поспіль. П. Калнишевський докладав чимало зусиль, щоб уникнути залежності Січі від російської корони. Він тричі їздив до Петербурга, де відстоював військо-ві та адміністративно-територіальні права Запорозжжя. Опікувався культурним піднесенням краю. Його коштом було збудовано п'ять церков і соборів, придбано значну кількість церковних книг.

П. Калнишевський брав участь у багатьох походах козаків на Крим і Туреччину. Особливо відзначився в російсько-турецькій війні 1768—1774 рр., під час якої командував Військом Запорозьким. За це російський уряд нагородив П. Калнишевського золотою медаллю. Після зруйнування царськими військами Нової Січі П. Калнишевський був заарештований і за наказом Катерини II засланий до в'язниці Соловецького монастиря. Понад 25 років останній кошовий Січі провів у жакливих умовах одиночної камери. За указом імператора Олександра I він був звільнений із в'язниці, але за власним бажанням залишився в монастирі, де й помер у віці 113 років.

За розпорядженням кошового всіх селян-утікачів, що перебували на Січ, перестали записувати до козацького реєстру. Їх розселяли «слободами» на вільних землях. За час свого гетьманування Калнишевський заснував кілька сотень нових сіл на землях Запорозжжя. Однак для того щоб перешкодити намірам російського царизму, цього було недостатньо.

3 **Обмеження російським урядом «вольностей» Запорозжя.** Від початку заснування Нової Січі російський царський уряд поступово обмежував її права. У складі монархічної держави з абсолютною владою царя, якою була Російська імперія, козацька республіка не могла проіснувати довго.

У 1753 р. царизм спробував заборонити запорозцям обирати кошового. Однак примусити січовиків відмовитися від цієї давньої традиції він не зміг.

У 40—60-ті рр. XVIII ст. російський уряд розпочав заселення північних і північно-східних околиць Запорозжя військовими поселенцями. Це спричиняло ізоляцію «вольностей» від Правобережжя та Гетьманщини й перешкоджало втечам сюди селян. У 1752 р. у північно-східній частині Запорозжя було створено Нову Сербію, а наступного року на північно-східному кордоні володінь Січі засновано Слов'яносербію. Заселялися ці землі втікачами від османського ярма — сербами, угорцями, молдаванами, греками, болгарями.

У 60-х рр. XVIII ст. смугу запорозьких земель вилучили для Новоросійської губернії, а ще через десять років — для будівництва Дніпровської лінії укріплень. На заперечення запорозьців уряд імперії не зважав.

4 **Ліквідація Запорозької Січі.** Питання остаточного знищення Січі було для імперського уряду лише справою часу. Основні причини ліквідації Запорозької Січі були такими: 1) несумісність республіканського устрою Січі з імперськими порядками; 2) побоювання можливого союзу Нової Січі з Кримським ханством для спільної боротьби з імперією; 3) недоцільність існування в межах імперії державного утворення зі своєю митною системою, що перешкоджало вільному доступу до Чорного моря; 4) прагнення російських землевласників приєднати до своїх володінь землі Запорозжя та інші.

Відповідна нагода для розв'язання Росією запорозької проблеми виникла після успішного завершення російсько-турецької війни 1768—1774 рр. Після проголошення незалежності Кримського ханства від Османської імперії над ним було встановлено російський протекторат. Відтепер зникла загроза нападів татар, для захисту від яких імперії й були потрібні запорозькі козаки.

Після завершення російсько-турецької війни під час повернення російських військ додому генерал П. Текелій несподівано отримав наказ захопити Січ і розігнати запорозьке козацтво. На-

■ Остання рада на Січі.
Художник В. Ковальов

? Чи зумів художник передати емоції козаків, у яких докорінно змінювалася доля?

прикінці травня 1775 р. регулярні війська вступили на Запорожжя та рушили на Січ. У козаків це не викликало жодної підозри.

4 червня російські війська непомітно зняли вартових та оточили січову фортецю. Звістку про намір П. Текелія козаки зустріли з обуренням. Вони хотіли дати бій противникам, але сили були надто нерівні. З огляду на це старшина переконала козаків не чинити опору. Після оголошення указу Катерини II про скасування Січі гарнізон із 2 тис. козаків склав зброю.

Вищу січову старшину заарештували й віддали до суду. Землі Запорожжя увійшли до складу Новоросійської та Азовської губерній. Запроваджувалися російські порядки й органи влади. Розпочалося роздавання земель царським вельможам.

5 Історична доля запорожців після ліквідації Запорозької Січі.

Нову Січ зруйнували, однак січове товариство залишилося. Згідно з указом Катерини II запорожці могли вступити до кінних полків. В іншому разі козаки мали повернутися туди, звідки вони прийшли на Січ, або залишатися жити на Запорожжі, отримавши землю для заняття землеробством. Чимало колишніх запорожців стали господарювати у своїх рідних степах. Проте не минуло й двох років, як вони пошкодували про це рішення. Царський уряд роздавав запорозькі землі своїм вельможам, не звертаючи уваги на козацькі зимівники. Нові господарі відбирали в козаків землю, а інколи навіть перетворювали їх на кріпаків.

Значна частина козаків-запорожців (близько 5 тис. осіб) після ліквідації Січі подалася в турецькі володіння. Вони просили турецького султана прийняти їх під свою протекцію та надати землі

для будівництва Січі. Султан задовольнив це прохання, унаслідок чого виникла **Задунайська Січ**. Чимало козаків переселилося також до австрійських володінь. Для їхнього розселення було призначено землі в провінціях Банат і Бачка, біля річки Тиси. Близько 8 тис. козаків-запорозьців, які опинилися тут, заснували **Банатську Січ**.

6 **Участь українських козаків у російсько-турецьких війнах другої половини XVIII ст.** Напередодні російсько-турецької війни 1768—1774 рр., коли питання про ліквідацію Січі було вирішено, Катерина II, закликаючи запорожців до війни, запевняла: «Ми вважаємо (запорозьців) найзичливішими нашими підданими і при першій нагоді Височайшу нашу милість всьому нашому вірному Війську Запорозькому низовому вчинимо». У війні Росії з Османською імперією запорожці взяли найактивнішу участь.

До запорозького війська у складі російської армії входило 7,5 тис. кінних і 5,8 тис. піших козаків. У 1769 р. запорожці перешкодили прориву 100-тисячної турецької армії в глиб України. Зокрема, на початку червня запорожці раптово атакували очаківську флотилію турків у складі 20 кораблів, які намагалися піднятися вгору Дніпром. Козаки захопили три кораблі й примусили ворога відступити. У серпні 3-тисячний загін запорожців розгромив значні сили противника під Очаковом. Важливим був успіх козацької флотилії з 19 чайок, яка в дельті Дунаю розгромила турецьку флотилію. Запорозьці уславилися при штурмі Бендер, рейдах на Тульчу, Ісанчу та інші.

Знову про запорожців згадали під час війни 1787—1791 рр. У бойових діях брало участь Чорноморське козацьке військо. Особливо вдало козацькі полки діяли в обороні Кінбурна, облозі та взятті Очакова в 1788 р. У вересні 1789 р. шість полків козаків-чорноморців оволоділи Хаджибеєм (майбутнє місто Одеса).

- Штурм Ізмаїла. Козаки на човнах долають Дунай і завдають туркам удару з тилу
- ? Спираючись на наведену ілюстрацію, складіть розповідь про участь козаків у російсько-турецьких війнах.

Вагомим був внесок козаків-чорноморців у взяття головної фортеці турків на Дунаї — Ізмаїл, яка вважалася неприступною.

Активно діяли козаки-чорноморці в останній рік війни.

Згідно з договором, підписаним у Яссах, кордоном між Туреччиною та Росією ставала річка Дністер.

Сподіваючись на подяку, козаки-чорноморці прагнули відродити колишні козацькі вольності в межиріччі Дністра й Південного Бугу. Проте в 1792 р. їм дозволили оселитися на Таманському півострові в межиріччі Кубані та Дону. У серпні 1792 р. перші 3877 козаків прибули на Тамань, де заснували **Кубанське козацьке військо**, що проіснувало до 1920 р.

7 **Історичне значення Запорозької Січі.** Ліквідація Запорозької Січі стала однією з найважливіших подій української історії другої половини XVIII ст. Із нею відходила в минуле козацька доба. Хоча Запорозька Січ загинула, вона залишила помітний слід у пам'яті українського народу. Запорозькі козаки уславилися героїчною боротьбою, яку впродовж трьох століть вели проти іноземних загарбників, та обороною південних кордонів України. Вони були на чолі національно-визвольної боротьби українського народу. Завдяки цьому створювалися умови для розвитку економічного й культурного життя українців. Разом із тим наявність Січі була тим чинником, який стримував закріпачення українських селян, оскільки саме в запорозьких степах збиралися втікачі з усєї України.

Для українського народу запорожці були й залишаються уособленням кращих людських якостей і виразником незламного національного духу, прикладом для наступних борців за незалежність Батьківщини.

8 **Кримське ханство у XVIII ст. Ліквідація Кримського ханства.** Остаточно доля кримськотатарської держави вирішилася внаслідок російсько-турецької війни 1768—1774 рр. За Кючук-Кайнарджийським миром 1774 р. була проголошена незалежність Кримського ханства від Османської імперії, але фактично воно опинилося під контролем Росії. Це спричинило звернення в 1776 р. татарського уряду до Росії, у якому він відмовлявся від її підтримки. Відповіддю на це стало введення на територію ханства 25-тисячного російського війська. Новим ханом було проголошено Шагін-Гірея, який утримував владу завдяки росіянам.

Ліквідації Кримського ханства передували заходи, спрямовані на визрівання соціально-економічної кризи в ньому. За наказом

імператриці російський полководець О. Суворов силою виселив із Криму все християнське населення (31 тис. вірмен і греків) до Азовської губернії під приводом його захисту від засилля мусульман. Греки й вірмени становили майже все торговельно-ремісничє населення півострова та були основними платниками податків до ханської скарбниці. У 1783 р. уряд Російської імперії вважав, що склалися всі умови для поширення своєї влади на півострові.

З указу Катерини II про приєднання Кримського півострова до Росії (1783 р.)

Перетворення Криму на вільну і незалежну область не спричинило спокою для Росії, а перетворилося для неї на нові турботи зі значними витратами. Досвід часу з 1774 р. показав, що незалежність мало притаманна татарським народам. І для того щоб зберегти її, нам потрібно... виснажувати свої війська важким рухом, здійснюючи такі витрати, як за часів війни. Така морока з кримською незалежністю спричинила понад 7 млн надзвичайних витрат. Приймаючи до відома всі ці обставини, Ми прийшли до рішення... зробити у майбутньому кримський півострів не кублом розбійників і бунтівників, а територією Російської держави.

Яким був офіційний привід для ліквідації ханства?

Останній хан Шагін-Гірей був змушений зректися влади та вийти до Туреччини. Оволодівши Кримом, Катерина II стала відбирати кращі землі й дарувати їх дворянам і чиновникам. Кримських татар витісняли на неродючі землі. Це призвело до катастрофічних наслідків у демографічному стані населення півострова. За наступне століття населення Криму скоротилося з 500 тис. до 200 тис. осіб, причому більшість складалася з нових переселенців.

Освоєння півдня України. Заснування нових міст. Унаслідок перемоги Росії у війнах із Туреччиною (1768—1774, 1787—1791 рр.) і ліквідації Запорозької Січі (1775 р.) та Кримського ханства (1783 р.) утворився масив відносно вільних земель, які Російська імперія стала активно колонізувати. Російський уряд використовував щодо цих земель назву «Новоросія». Для позначення цього регіону виникла також назва «Південна Україна», адже більшість поселенців у цьому краї були українцями. Серед земель, приєднаних до Російської імперії впродовж XVIII ст., південь був найпривабливішим. Надзвичайна родючість причорноморських степів обіцяла в майбутньому великі прибутки, до того ж цьому сприяла загальна економічна ситуація в Європі. В освоєнні цих земель на початковому етапі вагомий роль відіграв Григорій Потьомкін (1739—1791 рр.).

Нові землі активно роздавалися російським дворянам, сюди на пільгових умовах залучалися переселенці. У XVIII ст. на півдні України з'явилося чимало нових міст. Їх виникнення зумовлювалося потребами оборони, заселення та господарського освоєння південних степових просторів. Нові міста засновувалися переважно на місці фортець. Зокрема, такі міста, як Єлисаветград (зараз Кіровоград), Новомиргород і Новоархангельськ утворилися з фортець, що були закладені в 40—50-х рр. XVIII ст. У 70-х рр. XVIII ст. на місці козацької слободи Половиці розгорнулося будівництво Катеринослава (сучасного Дніпропетровська).

■ Г. Потьомкін

На узбережжі Чорного та Азовського морів виникли значні міста-порти. У 1778 р. біля гирла Дніпра було засновано Херсон, у гирлі річки Інгул — Миколаїв. У 1798 р. на місці турецької фортеці Сні-Дунья у місцевості Хаджибей розпочалося будівництво Одеси. На Азовському морі було засновано великий порт — Маріуполь.

До кінця XVIII ст. на півдні України налічувалося близько 30 міст. Ці нові міста із часом стали провідними економічними центрами України та всієї Російської імперії.

! **Висновки.** Друга половина XVIII ст. стала вирішальною для долі півдня України й Криму. Після чергових російсько-турецьких війн ці території остаточно опинилися під владою Російської імперії.

► У 1775 р. було ліквідовано Запорозьку Січ, а в 1783 р. — Кримське ханство.

? **Запитання та завдання**

1. Яку назву мала остання Запорозька Січ? Скільки років вона проіснувала?
- ◆ 2. Хто був останнім кошовим отаманом Січі? Чим він уславився? 3. Як проявили себе козаки під час російсько-турецьких війн другої половини XVIII ст.? 4. За умовами якого договору Північне Причорномор'я увійшло до складу Російської імперії? 5. У якому році було ліквідовано Запорозьку Січ? 6. Коли було ліквідовано Кримське ханство?
- ▲ 7. Охарактеризуйте адміністративно-територіальний поділ земель Нової Січі. 8. Як відбувалося освоєння земель Запорожжя впродовж другої половини XVIII ст.? 9. Наведіть факти, які свідчать про поступове обмеження російським урядом «вольностей» Запорожжя. 10. Розкажіть, як було ліквідовано Запорозьку Січ. Якими були причини цих дій? 11. У чому полягає значення Запорозької Січі для історії України?

- ✦ **12.** Наведіть факти, які дають підставу стверджувати, що українські козаки відіграли вагомий роль у російсько-турецьких війнах другої половини XVIII ст. **13.** Складіть план за темою «Доля кримських татар у другій половині XVIII ст.» та підготуйте за ним розповідь.
- ★ **14.** Запорозька Січ неодноразово зазнавала руйнувань. Чому після подій 1775 р. вона вже не змогла відновитися в попередньому вигляді на українських землях?

§ 32. Правобережжя та західноукраїнські землі в другій половині XVIII ст. Національно-визвольна боротьба українського народу

Опрацювавши цей параграф, ви зможете: визначити причини могутнього народного руху на Правобережній Україні в другій половині XVIII ст.; з'ясувати наслідки поділів Речі Посполитої для подальшої долі українських земель; скласти уявлення про розвиток західноукраїнських земель у другій половині XVIII ст.

- ▶ **1.** Як складалася доля Правобережної Гетьманщини в другій половині XVII — першій половині XVIII ст.? **2.** Що таке національно-визвольна боротьба?
- 3.** Які країни в другій половині XVII — першій половині XVIII ст. прагнули приєднати Правобережжя та західноукраїнські землі до свого складу?

Соціально-політичне та економічне становище Правобережної України. Причини розгортання національно-визвольної боротьби.

У 30—60-х рр. XVIII ст. Правобережжя й Прикарпаття, що входили на той час до складу Речі Посполитої, стали ареною значних виступів українського населення проти всіляких утисків.

Повернувши собі Правобережжя наприкінці XVII ст., поляки зуміли відновити колишню владу лише на початку XVIII ст. (1714 р.). Українські землі знову були розподілені між магнатськими родинами, яких налічувалося близько 40. Вони володіли 80 % земель Правобережжя. Серед них виділялися роди Любомирських, Потоцьких, Чарторийських, Ревуцьких та інші.

Щоб відродити життя на цих землях, магнати роздавали селянам земельні наділи та звільняли їх від усіх повинностей строком на 15—20 років. Завдяки цим заходам Правобережжя швидко почало наповнюватися переселенцями з Галичини, Лівобережжя й інших районів та відроджуватися до життя. Після закінчення терміну слобід вимоги панів до селян зростали. Відновлювалося кріпа-

цтво. Панщина сягала п'яти-шести днів на тиждень. Крім соціального гноблення поляки знову почали утиски щодо православ'я.

Посилення панщини та національно-релігійне гноблення призвели до виникнення широкого народного опору. Відсутність козацтва позбавляла народний рух організованості. Його учасників називали **гайдамаками**.

Гайдамаки — селяни-втікачі, що об'єднувалися у вагаги з метою помститися магнатам та шляхті за гноблення.

Із листа шляхтича з Летичева до коронного гетьмана Юзефа Потоцького про організацію гайдамаками своїх нападів (1746 р.)

Ми маємо тут достовірні дані про ці дії гультяїв. Коли нападають на село або містечко, то насамперед забезпечують собі дзвіницю, щоб ніхто не вдарив на сполох. Пізніше кілька стає в брамі або на воротах, двох або трьох гарно кличуть до вікна, щоб їм відчинили. Коли хтось добровільно відчинить, лише заберуть те, що він має. Коли буде сперечатися або боронитися, то поб'ють, поріжуть і все заберуть. Коли нападають на полі або в лісі, то мають такий звичай. Розміщуються в якомусь ярі, де їм із близьких сіл доставляють харчі. Один із гайдамаків сидить на дереві й дивиться на всі дороги, коли хтось переходить або переїздить, вискакують і проводять до себе до яру.

- ?** 1. Яку тактику використовували гайдамаки? 2. Чим можна пояснити появу такого явища, як гайдамацтво?

Гайдамаки, які спочатку не викликали в магнатів та шляхти занепокоєння, поступово перетворилися на постійну головну загрозу для них. Зростання кількості невдоволених у результаті посилення кріпацтва, нечисленність польської армії на Правобережжі (4 тис. осіб), сусідство із Запорозькою Січчю, з якої виходили вагажки для народного руху, перетворили гайдамаків на могутню силу, що була здатна знищити польське панування на Правобережжі.

2 **Гайдамацькі повстання.** Перше велике гайдамацьке повстання вибухнуло в 1734 р., коли в Польщі точилася боротьба навколо обрання нового короля.

Сотник надвірного війська князя Єжи Любомирського на ім'я **Верлан** утік із війська та оголосив повстання проти панів. Зібравши загін із майже тисячі гайдамаків і селян, він рушив у похід Брацлавщиною та Галичиною, знищуючи маєтки шляхти й магнатів, суди та канцелярії. Найбільшим успіхом Верлана було здобуття Вінниці. Під тиском російських і польських військ Верлан був змушений втекти до Молдавії.

Успіхи Верлана підняли на боротьбу нові загони гайдамаків. Щоб їх приборкати, шляхта почала чинити розправи. Проте народний рух не вщухав. Зрештою поляки вдалися до тактики «поділяй і володарюй». Вони залучили на свій бік одного з ватажків гайдамаків Саву Чалого, який став завзято нищити своїх колишніх побратимів. Однак зрадника запорожці невдовзі вбили.

Новий спалах гайдамацького руху відбувся навесні 1750 р. За своїм розмахом він перевершив попередній. Брацлавщина, Київщина, Волинь, Поділля були позбавлені шляхетського панування. Проте звільнення від шляхти, орендарів, уніатів не супроводжувалося встановленням козацького порядку, відновленням Української держави.

Розуміючи, що події починають набирати негативних для Росії наслідків, імперський уряд увів свої війська та жорстоко приборкав повстання. Проте остаточно гайдамацький рух придушити не вдалося.

3 **Коліївщина.** У другій половині 60-х рр. XVIII ст. Правобережна Україна опинилася у складній ситуації. Продовжували діяти загони гайдамаків. Польська шляхта розділилася на прихильників і противників короля С. Потоцького. Загострилися відносини між православними та католиками й уніатами.

На початку 1768 р. між Річчю Посполитою й Росією було укладено трактат про зрівняння православних і протестантів у політичних правах із католиками. Проте реалізувати цей договір не вдалося. Проти короля в місті Бар утворилося воєнно-політичне об'єднання Конфедерація шляхти (**Барська конфедерація**), члени якої насаджували в Україні католицьку й уніатську церкви та намагалися відновити владу шляхти. Король не мав достатньо сил, щоб придушити цей рух, і був змушений шукати підтримки в Росії. На Правобережжя ступив корпус російських військ.

Ці події стали поштовхом до народного повстання, що увійшло в історію під назвою **Коліївщина**.

Підготовка до повстання розпочалася в лютому 1768 р. Повсталі зібралися в урочищі Холодний Яр неподалік Матронівського монастиря, що був одним із центрів православного опору. На чолі повстання став **Максим Залізняк** (бл. 1740 — після 1768 р.).

Виступивши 6 червня 1768 р., повстанці визволили від шляхти десятки сіл і містечок. Їхній шлях проліг через Жаботин, Смілу, Черкаси, Корсунь, Канів, Богуслав, Лисянку. Кінцевою метою похо-

ду була Умань — важливий торговельний і культурний центр, форпост польського панування на Правобережжі.

Повстання швидко охопило Київське, Брацлавське, південь Волинського та схід Подільського воєводств. Його рушійною силою стали селяни й міщани. Активну участь у повстанні взяли загони гайдамаків.

Коліївщина відрізнялася від попередніх повстань гайдамаків. Вона мала національно-визвольний характер. Вістря боротьби було спрямоване проти польського панування, засилля католицизму й уніатства, утисків орендарів та соціального гноблення з боку шляхти. Метою боротьби ставало відновлення Гетьманщини, де не було б «панів і підданих, а всі користувалися б козацькими вольностями». 20 червня 1768 р. повсталі з'явилися в околицях Умані. За допомогою сотника **Івана Гонти**, який із надвірними козаками перейшов на бік повсталих, наступного дня М. Залізняк захопив місто. Дії повсталих в Умані вирізнялися нечуваною жорстокістю. Було зруйновано костьоли, єзуїтські школи, шляхетські палаци; загинуло щонайменше 2 тис. осіб, переважно поляків та євреїв.

Перетворивши Умань на свій центр, М. Залізняк відправляв у всі регіони України невеликі загони, що мали піднімати народ на боротьбу й поширювати звернення до народу — «універсали».

У той час як розгорталося повстання, російські війська підійшли до Умані. Налякані розмахом народного руху, панівні класи царської Росії та шляхетської Польщі об'єднали свої зусилля для придушення повстання. Командувач російських підрозділів під Уманню полковник Гур'єв заявив про свою прихильність до повстанців і запросив М. Залізняка, І. Гонту та іншу старшину на бенкет, на якому ватажків руху підступно заарештували. Загони повсталих, залишившись без провідників, були розгромлені російськими військами. Незважаючи на це, народні виступи тривали й наступного року.

Коліївщина була останнім повстанням українців проти Речі Посполитої. Воно зазнало поразки. Причини цього були різні: російські та польські війська переважали повсталих в озброєнні, дії всіх учасників руху не були скоординованими, нечувана жорстокість повсталих відлякувала від них чимало прихильників.

■ М. Залізняк

■ І. Гонта

i

4 Опришківський рух. О. Довбуш. Рух народних месників мав поширення і на західноукраїнських землях, особливо в Карпатах. Там їхні загони називалися «чорними хлопцями», або **опришками** (від латин. *oppressor* — знищувач, порушник). Перші такі загони, згідно з історичними джерелами, з'явилися в XVI ст. Виступаючи проти утисків селянства, діючи невеликими загонами (20—50 осіб), вони нападали на шляхту, лихварів, купців. Маючи добрі схованки в горах і користуючись підтримкою населення, вони були невловимими.

Найвідомішим ватажком опришків був **Олекса Довбуш** (1700—1745 рр.). Очолований ним загін громив панські маєтки, розправлявся із сільськими багатіями. На відміну від багатьох опришків, прагнення здобичі не відіграло вирішальної ролі в його вчинках. Значну частину захопленого добра він роздавав бідним. Довбуш загинув від кулі найманця, який спокусився на обіцянки шляхти про звільнення від повинностей і володіння землею на правах власника. Незважаючи на смерть народного ватажка, рух опришків тривав і надалі. О. Довбуш став символом волелюбності й нескореності духу українців. Остаточо опришківський рух припинився лише в середині XX ст.

5 Поділ Речі Посполитої та українські землі. У другій половині XVIII ст. Річ Посполита переживала період занепаду. Фільваркова система господарювання та шляхетська анархія гальмували господарський розвиток країни, послаблювали її перед зовнішньою агресією. Ослабленням Польщі скористалися сусідні Росія, Пруссія та Австрія. Вони планували розділити Польщу, розширити свої володіння за рахунок її території. Їх лякало також поширення ідей Просвітництва, а згодом гасел Великої французької революції.

Перший поділ Польщі відбувся в **1772 р.** У результаті до австрійських володінь Габсбургів відійшли землі Руського (за винятком Холмської землі), Белзького й південно-західної частини Кременецького повітів Волинського воєводств. Також усупереч угоді Габсбурги заволоділи західною частиною Подільського воєводства, установивши кордон по річці Збруч. Ці землі разом із Малою Польщею були проголошені Королівством Галичини і Лодомерії із центром у Львові, що підпорядковувалося безпосередньо імператору.

Після чергової війни з Османською імперією до володінь Габсбургів у **1775 р.** додалася Буковина, що згодом як окремий округ увійшла до складу Королівства Галичини і Лодомерії.

Під впливом Великої французької революції в Польщі розгорнувся масовий визвольний рух, який очолив Т. Костюшко. Була

прийнята конституція. Щоб знищити революційний осередок у себе на кордонах, Катерина II направила до Польщі війська, які згодом очолив О. Суворов. Польська армія опору майже не чинила. Незначні сутички відбулися лише під Любаром, Шепетівкою та Острогом. Повстання поляків було придушене. 27 березня 1793 р. з'явився маніфест Катерини II, за яким Правобережна Україна мала увійти до складу Росії.

Унаслідок **другого поділу Польщі в 1793 р.** до Росії відійшла територія Правобережної України (Подільське, Волинське, Брацлавське та Київське воєводства). Через два роки (у **1795 р.**) відбувся **третій поділ Речі Посполитої** і до Росії відійшли західні землі Волині.

Протягом 90-х рр. XVIII ст. на Правобережжі була поширена дія загальноімперських адміністративних органів та установ. У 1797 р. тут утворилися три губернії: Київська, Подільська та Волинська.

■ Україна наприкінці XVIII ст.

Становище народних мас майже не змінилося. Вони, як і раніше, відробляли панщину в маєтках феодалів та сплачували численні державні податки. Одночасно польські магнати отримали від царської влади звання, посади, права російського дворянства. У намірі поділів Речі Посполитої в межах Російської імперії опинилися території зі значним відсотком євреїв. Під тиском російського купецтва і дворянства російська влада встановила для євреїв значні обмеження і визначила «межу осілості», за яку їм заборонялося переселятися.

Унаслідок поділів Польщі польський народ на тривалий час втратив свою державну незалежність. У результаті ліквідації державних кордонів між землями Лівобережжя та Правобережжя в межах Російської імперії опинилося 80 % українців, що всупереч політиці російського царизму сприяло консолідації (єдності) та розвитку українського народу.

Таким чином, наприкінці XVIII ст. українські землі потрапили під владу двох імперій, які впродовж наступного століття продовжували національне гноблення українського народу.

6 Соціально-політичне та економічне становище в Галичині, Буковині й Закарпатті.

У другій половині XVIII ст. Галичина й Буковина опинилися під владою Австрійських Габсбургів. Закарпаття потрапило під їхню владу ще в 1711 р. Вирішальний вплив на соціально-економічне становище цих земель мала реформаторська діяльність Марії Терезії та Йосипа II. Перші реформи торкнулися населення Закарпаття. У 1766 р. селяни отримали від панів садиби й земельні наділи, за які вони мали відробляти повинності й певну кількість днів панщини. За законом 1783 р. селяни отримали право займатися ремеслом і розпоряджатися майном, а панам

заборонялося відбирати в них садиби та втручатися в їхнє сімейне життя. Закон 1785 р. звільнив селян від кріпацької залежності, вони могли вільно пересуватися країною, передавати майно в спадок, вибирати професію, навчатися в школах.

Так само змінювалося й становище галицьких селян. Закон 1775 р. заборонив панам змушувати їх відбувати повинності, які не були визначені в інвентарі. У 1782 р. селян звільнили від особистої залежності, їм дозволили одружуватися за власним вибором, навчатися ремесел, пересуватися країною. У 1786 р. були визначені категорії селян і розміри панщини за-

■ Марія Терезія

лежно від кількості землі. Скасовувалися дворові повинності й роботи за звичаєм. Наступного року землі, що перебували в користуванні селян, проголошувалися їхніми володіннями.

Меншою мірою ці перетворення торкнулися буковинських селян. Тут продовжувала діяти «Золота грамота», запроваджена молдавським господарем Григорієм Гікою в 1766 р., яка скорочувала панщину до 12 днів на рік, а для порубіжних сіл — до шести днів. Згодом і тут було поширено дію законів 1782 і 1786 рр.

Дуже повільно розвивалося міське життя. Єдиним великим містом був Львів (30 тис. осіб). Більшість жителів міст займалися сільським господарством, а не ремеслом і торгівлею. Проте відбувалася швидка зміна національного складу міст, вони втрачали український характер. Більшість населення міст становили євреї, поляки, німці, вірмени тощо. Українці поступово перетворювалися на селянську націю, у той час як у Європі розпочався промисловий переворот.

У другій половині XVIII ст. на західноукраїнських землях з'явилися й перші мануфактури з виробництва сукна й полотна. Проте переважало, як і раніше, ремісниче виробництво. Габсбурги мало опікувалися економічним розвитком далеких провінцій своєї імперії, у якій уже існували давні промислові центри (Австрія, Чехія).

Складною була релігійна ситуація. Панівне становище тут посідали католицька й уніатська церкви, які в 1720—1780-х рр. продовжували боротьбу з православною та протестантською церквами. На середину століття в Закарпатті всі парафії стали греко-католицькими. Проте в 1770—1780-ті рр. ситуація істотно змінилася. Австрійський уряд ліквідував становість духовенства, обмежив вплив Римської курії, закрити монастирі й залишав за ними землі тільки на умовах утримання шкіл або притулків для старих. Важливим стало запровадження віротерпимості та зрівняння в правах представників усіх конфесій. Імператор Йосип II розпорядився, щоб духовенство здійснювало літургію мовою місцевого населення, а при кожній церкві була створена школа. Таким чином, греко-католицька (уніатська) церква зі знаряддя колонізації та окатоличення перетворилася на захисника мови й традицій українського населення.

! **Висновки.** Посилення соціального, національного та релігійного гноблення на Правобережжі в умовах послаблення Речі Посполитої призвело до розгортання могутнього гайдамацького руху, вершиною якого стала Коліївщина.

► Ослаблення Речі Посполитої призвело до її поділу між Австрією, Пруссією та Росією, у результаті яких Польща припинила своє існування як самостійна держава.

Запитання та завдання

1. Назвіть причини посилення національно-визвольної боротьби на Правобережжі в другій половині XVIII ст. 2. Яких форм набув національно-визвольний рух в Україні в другій половині XVIII ст.? 3. Хто такі гайдамаки? У чому причини виникнення гайдамацького руху? 4. У якому році спалахнула Коліївщина? 5. У якому регіоні діяли опришки? Назвіть ім'я найвідомішого керівника опришків. 6. Скільки відбулося поділів Польщі? Які країни брали в них участь?
7. Які наслідки мали поділи Польщі для України? Чому українські землі опинилися розділеними між сусідніми державами? 8. Що спільного й відмінного між гайдамацькими повстаннями 1730—1750-х рр. і Коліївщиною? 9. Назвіть особливості опришківського руху. 10. Охарактеризуйте розвиток західноукраїнських земель у другій половині XVIII ст.
11. Складіть у зошиті порівняльну таблицю повстань 1734, 1750 і 1768 рр. 12. Підготуйте історичні портрети О. Довбуша, М. Залізняка, І. Гонти. 13. Прослідкуйте за картою атласу події національно-визвольної боротьби на Правобережжі та Прикарпатті у XVIII ст. Визначте ключові місця подій.
14. Як ви вважаєте, чи міг національно-визвольний рух другої половини XVIII ст. привести до відродження Української держави?

§ 33. Культура України в другій половині XVIII ст.

Опрацювавши цей параграф, ви зможете: охарактеризувати особливості розвитку культури в другій половині XVIII ст.; визначити видатних представників української культури тієї доби та їх основні здобутки.

1. Якими були особливості розвитку культури України другої половини XVII — першої половини XVIII ст.? 2. Визначте здобутки й досягнення української культури другої половини XVII — першої половини XVIII ст.

Особливості розвитку культури. В історії культури Української козацької держави XVIII ст. було складною і багатогранною добою. Це був період, коли продовжувався започаткований у попередні часи розквіт українського мистецтва й літератури. Однак у той самий час створювалися умови, за яких українська культура поступово втрачала свою самобутність.

Підґрунтям розвитку української культури була козацька державність. Курс російського царизму на ліквідацію Гетьманщини та Запорозької Січі й перетворення Лівобережної України на звичайну російську провінцію позбавляли українську культуру основи її розвитку, призводили до занепаду.

Особливістю культурних процесів на українських землях було також те, що до кінця XVIII ст. у Гетьманщині, з одного боку, і Правобережжі й західноукраїнських землях, з іншого — вони розвивалися в різних умовах. Проте це не вплинуло на єдність національної культури українців.

2 Освіта і книгодрукування. На середину XVIII ст. загальний рівень грамотності населення України був досить високим. Його забезпечував передусім найпоширеніший тип початкових шкіл — українські народні школи. Утримувалися школи коштом парафіяльних братств. У другій половині XVIII ст. у Гетьманщині працювало 866 українських народних шкіл. Такі школи існували й на Слобідській Україні. Навчання здійснювалося українською мовою, учнями могли стати й представники найбіднішого населення.

Наступ російського царизму на українську державність зруйнував народну школу. Закріпачене українське селянство було не в змозі утримувати навчальні заклади власним коштом.

В останній чверті XVIII ст. на Лівобережжя й Слобожанщину було поширено дію загально-російської освітньої реформи. Для дітей дворян створювалися головні чотирирічні народні училища, для дітей купців, міщан та урядовців — малі дворічні училища. Освіта набувала станового характеру й перетворювалася на привілей вищих верств населення.

Упродовж другої половини XVIII ст. початкові народні школи існували й на Правобережжі та західноукраїнських землях. Утиски й переслідування з боку влади призвели до поступового зменшення їхньої кількості. Більшість початкових шкіл Правобережжя контролювали єзуїти, а польська початкова освіта для українських селян була фактично недоступною.

- Зображення студентів Києво-Могилянської академії та її головного корпусу. Гравюра І. Щирського

Середню освіту можна було здобути в заснованих у першій половині XVIII ст. Чернігівському, Харківському, Переяславському колегіумах. Це були всестанові навчальні заклади, створені за зразком Києво-Могилянської академії. Наприкінці XVIII ст. Чернігівський і Переяславський колегіуми були перетворені на духовні навчальні заклади — семінарії, а Харківський — на казенне училище.

На Правобережжі й західноукраїнських землях іноземне панування також уповільнювало розвиток середньої освіти. На Правобережжі існували гімназії для дітей польської шляхти, навчання в яких здійснювалося польською або німецькою мовами. Надзвичайно обмеженим був доступ українців до католицьких і протестантських навчальних закладів на Закарпатті.

Велике значення для розвитку освіти і науки України мала **Києво-Могилянська академія**. У XVII—XVIII ст. із нею пов'язана більшість здобутків українського народу в галузі освіти, філософії, богослов'я, мовознавства, літератури, публіцистики, історії.

У стінах академії формувалася українська літературна мова, розвивалися літературні жанри, закладалися основи національного театру. Однак у 60-х рр. XVIII ст. період розквіту академії змінився занепадом. Поступово погіршувалося матеріальне становище академії. У 1829 р. Києво-Могилянську академію було перетворено на типовий для Російської імперії духовний навчальний заклад.

Важливим осередком вищої освіти на західноукраїнських землях залишався Львівський університет. Із приєднанням Галичини до Австрійської імперії в ньому відбулися певні зміни. Австрійський уряд дозволив існування певних кафедр, які увійшли до так званого Українського інституту (Студіям рутеніум). Інститут проіснував до 1805 року.

Ситуація в освітньому житті галичан суттєво змінилася із заснуванням імператрицею Марією Терезією в 1776 р. у Відні Греко-католицької генеральної семінарії (Барбареум). Щорічно в ній могли навчатися 29 юнаків із Галичини. Відкриття у Львові в 1783 р. Греко-католицької семінарії знаменувало початок створення першої вищої теологічної школи для галицьких українців. Дещо раніше такий заклад був заснований на Закарпатті, у Мукачевому в 1744 р. Пізніше він був перенесений до Ужгорода, де на його основі утворили навчальний заклад для підготовки вчителів.

У другій половині XVIII ст. добре розвивалося книгодрукування. Провідними були друкарні Києво-Печерського монастиря та чернігівського Троїце-Іллінського монастиря. Найпомітнішими того-

часними виданнями були Біблія (1759 р.), «Киево-Печерський патерик» (1760, 1762 рр.), «Синопис» (1755 р.), «Часослов навчальний» (1753, 1758, 1766 рр.), «Буквар» (шість видань) та багато інших.

3 Література. Українська література другої половини XVIII ст. розвивалася на традиціях попереднього періоду. Упродовж багатьох десятиліть панівним тут лишався стиль бароко.

Цікавим явищем тогочасної літератури став розвиток української історико-мемуарної прози. Чільне місце в ній посідають щоденники **Миколи Ханенка** (1691—1760 рр.) і **Якова Марковича** (1696—1770 рр.). Обидва автори належали до козацької старшини й обіймали високі посади в Гетьманщині. У своїх щоденниках вони зображували події тогочасного державного, політичного та економічного життя, детально змальовували побут української шляхти.

Важлива роль у літературі цього періоду належала поетичним творам. До жанру історичних віршів належить написаний **Семеном Довговичем** віршований діалог «Розмова Великоросії з Малоросією». Автор обстоював ідею автономії України та протестував проти централізаторської політики російського царизму в Гетьманщині.

У багатьох історичних віршах знайшла відображення національно-визвольна боротьба українського населення Правобережжя, події Коліївщини. Це вірші «Захотіла Смілянщина віру утвердити», «Во шістьдесят восьмому году собиралось народу».

Відгуком на царський указ від 10 квітня 1786 р. про вилучення в українських монастирів земельних маєтків став анонімний сатиричний вірш «Плач київських монахів».

Представником сатирично-гумористичної поезії був **Іван Некрашевич**. Колоритні побутові сцени з народного життя змальовані ним у творах «Ярмарок» та «Сповідь». Він також є автором кількох віршованих листів, духовного вірша «Суперечка між душею і тілом».

4 Розвиток філософських ідей. Г. Сковорода. Друга половина XVIII ст. збагатилася новими ідеями українську філософську думку. У Києво-Могилянській академії курс філософії викладав відомий суспільний діяч, письменник **Михайло Козачинський** (1699—1755 рр.). Він знайомив слухачів з ідеями про невід’ємні природні права людини, які з’явилися в тогочасній Західній Європі. Свої філософські погляди М. Козачинський висловив у книзі «Громадянська політика». Він уперше в українській філософії спробував викласти правове вчення й заклав основи громадянського природного права.

■ Г. Сковорода

Найвизначнішим серед учнів Козачинського був **Григорій Сковорода** (1722—1794 рр.) — майбутній видатний філософ, гуманіст, просвітитель, поет, педагог, музикант.

У філософських роздумах велику увагу Г. Сковорода приділяв тому, як людина може стати щасливою. На його думку, для цього потрібно пізнати самого себе та займатися в житті тим, що людині природно відповідає. Одним із головних джерел творчості Г. Сковорода була українська дійсність другої половини XVIII ст.

Ймовірно, саме тому філософ стверджував, що найвищим досягненням людини є воля й треба за всяку ціну забезпечувати особисту незалежність. Це переконання зустріло різке засудження гнобителів українських селян. Вихід з існуючого становища філософ вбачав не в активній боротьбі, а в униканні ненависного світу зла, розуміючи під ним прагнення непотрібного збагачення та пригноблення інших.

Значну роль в усуненні існуючого зла, на думку Г. Сковорода, могла відіграти освіта. Просвітитель вірив у безмежні можливості людського розуму. «Не розум від книжок, — переконував він, — а книжки від розуму».

Г. Сковорода про головну мету філософії

Головна мета життя людського, голова діл людських є дух людини, думки, серце. Кожен має свою мету в житті; але не кожен — головну мету... Один піклується про черево життя, себто всі діла свої скеровує, щоб дати життя череву... інший — одягам і подібним бездушним речам; філософія, або любов до мудрості, скеровує все коло діл своїх до тієї мети, щоб дати життя духу нашому, благородство серцю. Світлість думкам, яко голові всього. Коли дух людини веселий, думки спокійні, серце мирне — то й усе світле, щасливе, блаженне. Оце і є філософія.

- ? 1. Як Г. Сковорода визначає головну мету людського життя й філософії?
2. Як філософія може допомогти людині стати щасливою?

5

Розвиток природничих наук. Друга половина XVIII ст. стала періодом певних успіхів у розвитку природничих наук, зокрема медичних знань.

У цей час чимало лікарів-українців здобули вчений ступінь докторів медицини. Великий внесок у розвиток медичних знань зробили Н. Амбодик-Максимович, М. Тереховський та інші. Крім того, ці вчені почали досліджувати рослинний світ України. Н. Ам-

бодик-Максимович у 1795 р. створив перший вітчизняний підручник із ботаніки, зосередившись, зокрема, на вивченні рослин України.

Українські лікарі чимало уваги приділяли боротьбі з епідемічними захворюваннями. Так, Є. Мухін запроваджував щеплення проти віспи, шукав засоби боротьби з холерою. Відомий епідеміолог Д. Самойлович, який служив військовим лікарем під час російсько-турецької війни (1768—1770 рр.), запропонував нові методи запобігання епідемії чуми, що спалахнула в 1784 р. в ряді міст Російської імперії. Ці методи отримали схвалення закордонних академій наук.

Розвивалася медична освіта. У 1773 р. для підготовки лікарів та аптекарів у Львові було створено медичну колегію. У Наддніпрянській Україні перша спеціальна медична школа виникла в 1787 р. в Єлисаветграді (сучасний Кіровоград).

6 Музика. Друга половина XVIII ст. позначена вагомими здобутками вітчизняної музичної культури. Улюбленцями українського народу, як і раніше, залишалися козаки-бандуристи.

Суттєві зміни відбулися в українській інструментальній музиці. На Запорозькій Січі музиканти грали під час походів та святкування перемог, їх скликали на козацькі ради. Після ліквідації Січі запорозьких музик перевели до спеціальних підрозділів при міських магістратах.

Прикметною рисою розвитку тогочасної української музики було посилення її зв'язків із західноєвропейською музичною культурою. Останній гетьман К. Розумовський утримував у Глухові власні оркестр і театр, де ставили італійські опери. Зібрана ним нотна бібліотека є однією з найдавніших у Східній Європі.

Музичне мистецтво другої половини XVIII ст. не можна уявити без творчості трьох видатних майстрів української хорової музики: **Максима Березовського** (1745—1777 рр.), **Дмитра Бортнянського** (1751—1825 рр.) та **Артема Веделя** (1767—1808 рр.). М. Березовський є автором 20 хорових церковних концертів. Його музика відзначається ліричністю, проникненням у внутрішній світ людини. Д. Бортнянський написав опери «Сокіл», «Син-суперник», комедію «Свято сеньйора», також йому належать понад 100 творів хорової церковної музики. А. Ведель написав 29 хорових церковних концертів, які відзначаються високою майстерністю та глибоким драматизмом образів. Спільною рисою, що єднає творчу спадщину цих трьох видатних українських композиторів, є відчутні впливи української народної пісенності.

7 Архітектура і скульптура. В українській архітектурі другої половини XVIII ст. співіснували різні стилі.

В оригінальних формах українського бароко зводив будівлі **Степан Ковнір** (1695—1786 рр.). За його участю було споруджено корпус, будинок друкарні й дзвіниці на Дальніх і Ближніх печерах Києво-Печерської лаври, Кловський палац у Києві, церкву Антонія й Феодосія у Василькові. Крапці риси українського бароко розвинув **Іван Григорович-Барський** (1713—1785 рр.). Першою його роботою став міський водогін у Києві, а центральною спорудою був павільйон-фонтан «Феліціан» на майдані перед будинком магістрату (нині «Самсон» на Контрактовій площі). За проектами І. Григоровича-Барського в Києві було споруджено Надбрамну церкву із дзвіницею в Кирилівському монастирі, Покровську церкву, церкву Миколи Набережного на Подолі, бурсу Києво-Могилянської академії, дзвіницю Успенського собору. У творчості майстра простежуються перші паростки класицизму.

У середині XVIII ст. в українську архітектуру прийшов новий західноєвропейський стиль **рококо**, який є продовженням традицій бароко. Він вирізняється витонченими деталями декоративного оздоблення. Будівлі в цьому стилі на українських землях споруджувалися переважно за проектами іноземних архітекторів. У стилі рококо збудовані Андріївська церква в Києві (за проектом Б. Растреллі), собор Св. Юра у Львові (архітектори М. Урбанік та Я. де Вітте), міська ратуша в Бучачі (архітектор Б. Меретін) та інші.

У цей час почав також поширюватися стиль **класицизму**. Вищим зразком для своєї творчості його послідовники визнавали античне мистецтво. У спокійних і навіть суворох класичних формах

■ Троїцький собор
(Самара)

■ Андріївська церква
(Київ)

■ Собор Св. Юра
(Львів)

зведено палаци гетьмана К. Розумовського в Почепі, Яготині, Глухові та Батурині (архітектор Ч. Камерон).

Українські народні майстри не забули секретів дерев'яної архітектури. Найбільшою дерев'яною спорудою XVIII ст. (висота близько 65 м) був Троїцький собор у Самарі (нині Новомосковськ). Спорудив його в 1773—1779 рр. народний майстер **Яким Погребняк**. Це єдиний в українському дерев'яному будівництві приклад дев'ятикамерної церкви з дев'ятьма банями.

Протягом цього часу на українських землях успішно розвивалася скульптурна творчість. На Лівобережжі її досягнення пов'язують із діяльністю російського різьбяря по дереву **Сисоя Шалматова**. Він виконував скульптурне оформлення іконостасів Мгарського монастиря, церкви Св. Покрови у Ромнах, Хрестовоздвиженського собору в Полтаві.

Серед скульпторів, які працювали в цей час на західноукраїнських землях, варто згадати **Йогана Пінзеля**. Він виконав статуї Юрія-Змієборця, Св. Афанасія і Лева на фасаді собору Св. Юра у Львові. Йому належить також серія кам'яних фігур, які доповнюють архітектуру ратуші в місті Бучачі, скульптурне оздоблення костюлу в Городці, «Розп'яття» у львівському костюлі Св. Мартина.

Наприкінці 60-х рр. XVIII ст. провідна роль у галицькій скульптурі перейшла до місцевих майстрів. Це були С. Стажевський, М. Філевич, П. Полейовський та І. Оброцький. Усі вони працювали в стилі рококо. Майстри виконували роботи для собору Св. Юра й Латинського кафедрального собору у Львові. Для їхніх творів характерне поєднання реалістичних елементів із високою емоційністю.

8 Живопис і графіка. Для українського живопису друга половина XVIII ст. стала часом поширення впливу рококо. Український портретний живопис цієї доби значною мірою зберігає пишність та урочистість форм, що склалися в попередні часи бароко. До наймайстерніших належать портрети полковника О. Ковпака, київського міщанина Балабухи, А. Полетики, знатного військового товариша Г. Гамалії, переяславського полковника С. Сулими, Я. Шияна та інших.

Успішно розвивалося в цей час мистецтво гравюри. У творчості **Григорія Левицького-Носа** (1697—1769 рр.) старе українське гравєрство досягло своєї вершини.

Великих успіхів також досягли гравери друкарні в Почеві **Адам** та **Йосип Гочемські**. Адам ілюстрував не лише церковні

видання, але й перший в Україні лікарський підручник А. Крупинського, виданий 1774 р. у Львові.

Найоригінальнішим жанром малярства другої половини XVIII ст. стали картини, створені невідомими народними майстрами. Вони є своєрідним відображенням головних тем тогочасного українського життя. Серед творів цих часів чимало зображень опришків, гайдамаків, ватажків Коліївщини М. Залізняка та І. Гонти. Своєрідністю відзначається картина «Богдан з полками», присвячена Національно-визвольній війні українського народу проти Речі Посполитої середини XVII ст.

Символом епохи, що минала, стала народна картина «Козак Мамай». На ній козак-бандурист сидить один серед широкого степу, згадуючи славне минуле козацтва, журиться його сумною долею.

Висновки. У другій половині XVIII ст. українська культура ще продовжувала бурхливо розвиватися за традиціями попереднього періоду.

- ▶ В українській культурі з'явилася постать світового значення — Г. Сковорода.
- ▶ Наприкінці XVIII ст. українська культура стала втрачати свій самобутній характер, її видатних представників було залучено до російської культури, а вона сама стала набувати рис провінційної.

Запитання та завдання

1. Охарактеризуйте розвиток освіти на українських землях у другій половині XVIII ст.
2. Які зміни відбулися в цей час у розвитку Києво-Могилянської академії?
3. Як розвивалося книгодрукування?
4. Назвіть імена видатних представників української культури другої половини XVIII ст.
5. Якими були здобутки тогочасних природничих наук?
6. Якими були здобутки української музичної культури другої половини XVIII ст.?
7. Які архітектурні стилі переважали на українських землях у цей період?
8. Охарактеризуйте розвиток літератури другої половини XVIII ст. Які факти свідчать про те, що література відображала явища тогочасного життя?
9. Що, на ваш погляд, прагнув сказати Г. Сковорода своєю фразою «Світ ловив мене, та не спіймав»?
10. Як мистецтво рококо відображало зміни, які відбувалися в Гетьманщині в другій половині XVIII ст.?
11. Чому народні картини вважаються своєрідним відображенням тогочасного українського життя?
12. Чим можна пояснити високий рівень розвитку музичного мистецтва в Україні?
13. Складіть розповідь про Г. Сковороду та його внесок у розвиток української філософської думки.
14. Складіть у зошиті таблицю «Українська культура другої половини XVIII ст.», вказавши галузь культури, імена видатних діячів та основні здобутки.

Практичне заняття. Козацькі літописи XVII—XVIII ст. як історичні джерела

- 1. Який мистецький стиль був панівним у XVIII ст.? 2. Яким словом можна охарактеризувати розвиток української культури у XVIII ст.: занепад, розквіт, піднесення?

Мета: підбити підсумки та закріпити вивчений матеріал.

Завдання для підготовки до практичного заняття: повторіть матеріал підручника (§ 28, 33) та підготуйте презентацію з п'яти-шести слайдів на тему «Українська культура XVIII ст.».

Хід роботи

1. Об'єднайтеся в малі групи та обговоріть зміст підготовлених презентацій, представте їх класу.
2. Ознайомтеся з додатковим матеріалом і дайте відповіді на запитання.

У першій половині XVIII ст. українська література збагатилася творами, які отримали узагальнюючу назву **козацькі літописи**. Козацькими їх називали тому, що вони виникали в козацькому середовищі та оповідали про події козацької доби. За змістом і формою козацькі літописи наближаються до історичних творів, оскільки їх автори, крім власних спостережень, використовували старі літописи, хроніки, щоденники, історичні праці сучасників, доступні офіційні документи, частина з яких не збереглася до нашого часу. Це зумовило особливу цінність козацьких літописів як історичних джерел. Їх автори, поєднуючи традиції літописання княжої доби з використанням нових можливостей для збирання історичних джерел, створили унікальні твори, кожен із яких є не лише історичним, але й історіографічним джерелом. Більшість із них присвячена Національно-визвольній війні українського народу середини XVII ст. Зокрема, досить змістовними джерелами про ці події є «Літопис Самовидця», «Літопис Григорія Грабянки», «Літопис Самійла Величка». Їх об'єднує спільна ідея утворення та зміцнення козацько-гетьманської державності України.

«**Літопис Самовидця**» — найдавніший із великих козацьких літописів. У ньому описуються події від 1648 до 1702 р. Автором літопису вважають генерального підскарбія Романа Ракушку-Романовського, військового та політичного діяча часів Руїни. Твір написаний літературною староукраїнською мовою, близькою до народної (ймовірно, 1702 р.).

«**Літопис Григорія Грабянки**» — другий із великих козацьких літописів. Він був написаний у Гадячі 1710 р. церковнослов'янською мовою. Твір розповідає про події від найдавніших часів до 1709 р. — поразки І. Мазепи та обрання гетьманом І. Скоропадського. Головна увага приділена перебігу Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького.

«Літопис Самійла Величка» є найвизначнішим явищем козацького літописання. Мова твору — літературна староукраїнська. Літопис складався із чотирьох томів, які описують події від 1648 до 1700 р. Рукопис твору С. Величка дійшов до нас пошкодженим, без закінчення та з прогалинами, особливо в першій частині. Сторінки літопису вміщують десять портретів гетьманів, багато документів, поетичних текстів. Автор нерідко вкладав в уста історичних діячів свої власні думки й навіть складав для них цілі промови, тому зміст літопису потребує критичного підходу. Це джерело активно використовували не лише історики, але й літератори, наприклад Т. Шевченко.

- ?** 1. Чому автори козацьких літописів, створених наприкінці XVII — на початку XVIII ст., особливу увагу приділяли подіям Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького? Із якою метою були написані ці твори? 2. Козацькі літописи є більше історичними або літературними творами? 3. Чи можна стверджувати, що твори написані в стилі бароко?

3. Зробіть висновок відповідно до мети роботи.

Наш край у 20—90-х рр. XVIII ст.

- I. **Адміністративно-територіальний та історико-етнографічний розвиток краю.**
 1. Охарактеризуйте особливості адміністративно-територіального устрою свого регіону у XVIII ст.
 2. Які нові населені пункти утворилися в регіоні у XVIII ст.?
 3. Чи є у вашому краї населені пункти або місцевості, назви яких пов'язані з подіями XVIII ст.? Наведіть їх і поясніть походження цих назв.
 4. Яким було ваше село/місто в період, що вивчається?
- II. **Соціально-економічне життя.**
 1. Що ви знаєте про господарське життя краю в ті часи?
 2. Які сільськогосподарські культури переважно вирощувалися тоді у вашому регіоні?
 3. Яким був стан торгівлі й ремесел?
 4. Визначте спільне й відмінне в господарському житті краю порівняно з іншими регіонами України в цей період.
 5. Що вам відомо про соціальне становище населення краю в цей період?
 6. Відвідайте місцевий краєзнавчий (історичний) музей і підготуйте за його експозицією повідомлення про життя населення краю у XVIII ст.

III. Культурне й духовне життя.

1. Що ви знаєте про релігійну належність населення вашого краю у XVIII ст.?
2. Назвіть діячів української культури й духовного життя цього періоду, які походили з вашого краю або проживали в ньому. Яким був їхній внесок у розвиток культури?
3. Які пам'ятки культури XVIII ст. є у вашому регіоні? Підготуйте розповідь про одну з них.
4. Визначте спільне й відмінне в культурному й духовному житті краю порівняно з іншими регіонами в цей період.
5. Пригадайте твори української літератури, де розповідається про тогочасну історію вашого краю або регіону, у якому він розташований. Яку інформацію про тогочасні події та життя населення можна отримати з них?

IV. Воєнно-політичні події.

1. Які важливі воєнно-політичні події відбувалися на території вашого краю у XVIII ст.?
2. Чи є відомості про героїчні вчинки ваших земляків у ці роки?
3. За матеріалами краєзнавчого музею підготуйте повідомлення про відомих земляків — учасників воєнно-політичних подій періоду.

Узагальнення знань за розділом**«Українські землі у 20—90-х рр. XVIII ст.»**

1. Складіть перелік подій з історії України XVIII ст., які ви вважаєте найважливішими. Обґрунтуйте свій вибір.
2. Поясніть значення понять і термінів: «Малоросійська колегія», «гайдамаки», «опришки», «Коліївщина», «паланка», «“Вольності” Війська Запорозького», «Нова Січ», «Задунайська Січ», «козацькі літописи», «кріпацтво».
3. Назвіть імена видатних історичних діячів цієї доби. У чому ви бачаєте їхній внесок в історію України XVIII ст.?
4. Виконайте завдання за історичною картою. 1) Назвіть і покажіть нові території, які були заселені українцями в другій половині XVIII ст. 2) Знайдіть українські землі, які в другій половині XVIII ст. змінили свою державну належність. 3) Покажіть місце розташування Запорозької Січі у XVIII ст. 4) Покажіть центри гайдамацького та опришківського рухів; територію, охоплену Коліївщиною. 5) Покажіть місця, де відбулися найважливіші історичні події цього періоду (національно-визвольний рух,

- російсько-турецькі війни). 6) Визначте адміністративно-територіальні зміни, яких зазнали українські землі в цей період.
5. Складіть розгорнутий план за темою «Особливості соціально-економічного та політичного становища українських земель у другій половині XVIII ст.».
 6. Дайте оцінку діяльності гетьманів Д. Апостола та К. Розумовського, кошового отамана П. Калнишевського, філософа Г. Сковороди, народних ватажків М. Залізняка, І. Гонти та О. Довбуша. Обговоріть у парах і зробіть спільний висновок.
 7. Визначте місце та історичну роль українського козацтва, Запорозької Січі та Гетьманщини в історії України. Обговоріть у групі.
 8. Якими, на вашу думку, були найважливіші досягнення культури України XVIII ст.? Обговоріть у групі. Поясніть свою думку.

Тестові завдання для підготовки до тематичного оцінювання за розділом «Українські землі у 20—90-х рр. XVIII ст.»

1. Хто став гетьманом після переходу І. Мазепи на бік шведського короля?

А І. Самойлович	Б П. Орлик
В І. Скоропадський	Г Д. Апостол
2. Автором козацьких літописів був

А Г. Сковорода	Б С. Величко
В І. Григорович-Барський	Г В. Боровиковський
3. Гетьман Д. Апостол перебував при владі протягом

А 1700—1721 рр.	Б 1709—1722 рр.
В 1727—1734 рр.	Г 1750—1764 рр.
4. У якій галузі культури плідно працювали М. Березовський, Д. Бортнянський, А. Ведель?

А театр	Б література
В музика	Г живопис
5. Козацька старшина була зрівняна в правах із російським дворянством

А 1764 р.	Б 1775 р.	В 1783 р.	Г 1785 р.
-----------	-----------	-----------	-----------
6. Останньою Запорозькою Січчю була

А Кам'янська Січ	Б Олешківська Січ
В Нова Січ	Г Чортомлицька Січ
7. Повстання на Правобережній Україні, що увійшло в історію під назвою «Коліївщина», відбулося

А 1750 р.	Б 1764 р.	В 1768 р.	Г 1775 р.
-----------	-----------	-----------	-----------

8. Найбільш відомим ватажком опришківського руху XVIII ст. був
А У. Кармелюк **Б** О. Довбуш
В Л. Кобилиця **Г** М. Штолюк
9. За указом російської імператриці Катерини II гетьманство було скасовано
А 1709 р. **Б** 1727 р. **В** 1764 р. **Г** 1775 р.
10. Скільки поділів Речі Посполитої було здійснено у XVIII ст.?
А один **Б** два
В три **Г** чотири
11. Гайдамаки боролися проти
А польських панів **Б** російських дворян
В татарських ханів **Г** турецьких сипахів
12. За указом імператриці Катерини II Кримське ханство було ліквідоване
А 1768 р. **Б** 1771 р. **В** 1775 р. **Г** 1783 р.
13. Установіть відповідність між постатями та їх характеристиками.
1 П. Калнишевський	А Один із керівників гайдамацького повстання Коліївщина
2 С. Палій	Б Один із ватажків опришківського руху
3 О. Довбуш	В Керівник козацького повстання, що отримало назву «друга хмельниччина»
4 М. Залізняк	Г Останній кошовий отаман Запорозької Січі
	Д Кошовий отаман, що перейшов на бік гетьмана І. Мазепи під час його повстання
14. Установіть послідовність подій.
А Остаточна ліквідація гетьманства
Б Ліквідація Кримського ханства
В Знищення Запорозької Січі
Г Ліквідація Речі Посполитої
15. Якими були основні функції Першої Малоросійської колегії (1722—1727 рр.)? (Виберіть три правильні відповіді.)
- 1 призначення гетьмана та кошового отамана Запорозької Січі
 - 2 нагляд за діяльністю гетьмана, генеральної та полкової старшини
 - 3 розквартирування офіцерів і солдатів російської армії
 - 4 встановлення та стягнення податків до царської скарбниці
 - 5 запровадження російського адміністративно-територіального устрою
 - 6 здійснення дипломатичних зносин з іншими країнами
 - 7 контроль над діяльністю церков на території Гетьманщини

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО КУРСУ

Україна в ранньомодерну добу та її внесок у загальноєвропейську спадщину

У 8 класі в курсі історії України ви вивчали події, що відбувалися на українських землях у XVI—XVIII ст. Цей період української історії традиційно називають **козацькою добою**. Таке трактування періоду значно звужує його розуміння, обмежуючи добу лише подіями, пов'язаними з козацтвом. Видатний український історик І. Лисяк-Рудницький запропонував вивчення цієї доби узгодити з європейською історією. Згідно із загальноєвропейською періодизацією історії період XVI—XVIII ст. зазвичай називають **раннім Новим часом**, або **ранньомодерною добою**. Європейські історики, досліджуючи цей період, головну увагу зосереджують на індустріальному розвитку, становленні ринкових відносин (системи капіталізму), появі нових суспільних груп і класів, поширенні політичних прав, утвердженні демократії, зародженні нових явищ у мистецтві тощо.

Підбиваючи підсумки курсу, чи можемо ми назвати період XVI—XVIII ст. **ранньомодерною добою** української історії? Безперечно, так. Саме в цей період одночасно з європейськими народами, спочатку в середовищі привілейованих верств суспільства, сформувався усвідомлення належності до народу, який має спільну мову та історичне минуле. Наприкінці XVIII ст. це розуміння сприяло початку українського національного відродження. Церковні рухи та козацькі війни кінця XVI — XVII ст. є українською аналогією загальноєвропейського процесу виникнення нової форми колективної ідентичності — національної свідомості. Головним проявом цього процесу стала **Національно-визвольна війна** в Україні під проводом Б. Хмельницького та виникнення Української козацької держави — **Війська Запорозького (1649—1764 рр.)**. Саме це стало важливим аргументом українського національного відродження XIX ст.

Також у ранній Новий час українські землі стали частиною економічного простору, що формувався в Європі на основі капіталістичних ринкових відносин. Українські землі перетворилися на головного постачальника продовольчих ресурсів і сировини на

європейські ринки. Поява **фільваркових господарств** і поширення **кріпацтва** — прояви цього процесу. Водночас на українських землях набули розвитку форми господарювання, які тотожні фермерському господарству. Саме завдяки їм українські селяни й козаки здійснювали активне господарське освоєння земель Дикого Поля (Запорозжя, Слобідська Україна), згодом й інших земель.

Україна не залишилася осторонь поширення ідей прав людини та демократичного устрою державних інститутів. Демократичний устрій Запорозької Січі, виборність козацької старшини, запозичення елементів шляхетської демократії й особливо Конституція Пилипа Орлика є вагомими прикладами цього. Українська Конституція на десятки років випередила Конституцію США та французьку «Декларацію прав людини і громадянина», маючи спільні з ними ідеї.

Як частина християнської цивілізації, українські землі не оминули й процеси **Реформації** та **Контрреформації**. Під впливом цих ідей завдяки церковним православним братствам і реформаторській діяльності митрополита П. Могили було започатковано зміни церковного життя, які впорядкували Українську православну церкву та зробили її ближчою до народу. У цей період також виникла ще одна українська церква — **греко-католицька**. Хоча спочатку вона сприймалася більшістю віруючих як зрадниця батьківської віри, але згодом їй випала доля стати духовним центром у боротьбі українців за своє визволення.

Одним із найбільших здобутків українців цієї доби було створення оригінального мистецького стилю — **козацького бароко**. Він мав яскравий прояв в архітектурі, образотворчому мистецтві, літературі. Його розквіт припадає на період гетьманства І. Мазепи та його наступників.

Таким чином, у XVI—XVIII ст. українські землі активно охопили процеси модернізації, які стали підвалинами формування сучасної української нації.

Запитання та завдання

1. Який період історії називають раннім Новим часом?
2. Як процеси модернізації вплинули на розвиток українського суспільства?
3. Складіть перелік досягнень українського народу в XVI—XVIII ст. Який здобуток, на вашу думку, є найважливішим?
4. Як на процес модернізації України вплинуло приєднання її земель до Московської держави?
5. Якою є роль козацтва в історії України?

Плани-схеми для організації самостійної роботи

Як працювати з параграфом підручника

- I. Зверніть увагу на назву параграфа. Прочитайте весь параграф, для того щоб скласти загальне уявлення про його зміст. Поверніться до теми параграфа та з'ясуйте, чи добре ви її зрозуміли.
- II. З'ясуйте значення слів і термінів, які вам незрозумілі. Зверніть особливу увагу на виділені дати, імена, поняття, висновки тощо.
- III. Спробуйте пов'язати матеріал параграфа з інформацією, яку ви отримали на уроці.
- IV. Якщо в тексті є посилання на зміст вивчених раніше параграфів, перегляньте їх.
- V. Якщо після опрацювання параграфа у вас виникають питання або ви не згодні з наведеним тлумаченням деяких понять, оцінкою подій тощо, зверніться до додаткової літератури.
- VI. Для того щоб зрозуміти, чи добре ви засвоїли матеріал параграфа, спробуйте викласти його зміст, не користуючись підручником. Можна переказувати параграф, спершу спираючись на план, а потім без нього.
- VII. Підготуйте відповіді на запитання, вміщені після параграфа, та виконайте завдання.

Як скласти план

- I. Уважно прочитайте текст, до якого вам треба скласти план.
- II. Виберіть із нього лише той матеріал, який відповідає темі плану.
- III. Поділіть текст на логічно завершені частини, знайдіть у кожній із них основну думку, чітко сформулюйте та запишіть її.
- IV. Перед тим як записати план, перевірте, чи всі основні думки тексту знайшли в ньому відображення.

Як скласти історичний портрет

- I. Напишіть, як відбувалося становлення особистості історичного діяча (діячки).
 1. Укажіть ім'я історичного діяча (діячки). Де й коли він (вона) народився(-лася)?
 2. Де і в яких умовах він (вона) жив(-ла), зростав(-ла), виховувався(-лася)?
 3. Як формувалися його (її) погляди?
- II. Визначте особисті якості й риси характеру історичного діяча (діячки).
 1. Як особисті якості діяча (діячки) впливали на його (її) діяльність?
 2. Які з його (її) особистих якостей вам подобаються, а які ні?

- III. Охарактеризуйте діяльність історичного діяча (діячки).
 - 1. Якими були основні заняття, справи його (її) життя?
 - 2. Які успіхи й невдачі його (її) супроводжували?
 - 3. Які верстви населення підтримували його (її) діяльність, а які ні? Чому?
 - 4. Хто був його (її) однодумцями, а хто — противниками? Чому?
 - 5. Якими були наслідки його (її) діяльності?
 - 6. Завдяки чому людство пам'ятає цю постать?
- IV. Висловіть ваше особисте ставлення до історичного діяча (діячки).
 - 1. Які почуття викликає у вас його (її) діяльність?
 - 2. Як ви ставитеся до засобів і методів його (її) діяльності? Обґрунтуйте свою позицію.

Як працювати з історичним документом

- I. З'ясуйте походження документа.
 - 1. Хто його автор (авторка)?
 - 2. За яких історичних обставин з'явився документ?
 - 3. Що являє собою документ за змістом і формою (опис історичної події сучасником (сучасницею), оцінка події дослідником (дослідницею), законодавчий акт тощо).
- II. З'ясуйте, які завдання до документа вам слід виконати і що для цього потрібно (якщо документ має поглибити ваші знання про якесь історичне явище, подію чи особу, пригадайте, що вам уже відомо про це).
- III. Прочитайте текст документа, з'ясуйте значення понять і термінів, що містяться в ньому.
- IV. Спробуйте виконати завдання до документа. Якщо ви не можете цього зробити, уважно й повільно прочитайте текст ще раз, звертаючи увагу на зміст окремих речень.

Як скласти повідомлення

- I. Прочитайте в підручнику матеріал, за яким вам треба підготувати повідомлення.
- II. Складіть орієнтовний план своєї розповіді.
- III. Доберіть літературу, яка вам знадобиться під час роботи над повідомленням.
- IV. Опрацюйте літературу, за потреби внесіть зміни до плану.
- V. За планом запишіть зміст повідомлення або складіть його тези.
- VI. Продумайте, який ілюстративний матеріал доцільно використати.
- VII. Під час виступу з повідомленням намагайтеся говорити правильно, чітко й виразно.

ЗМІСТ

Передмова	3
Вступ	5
РОЗДІЛ I. Українські землі в XVI ст.	
§ 1. Соціальна структура суспільства та економічне життя	8
§ 2. Люблінська унія та її вплив на розвиток українських земель	15
§ 3. Виникнення українського козацтва та перших січей	20
§ 4. Військо Запорозьке. Козацькі війни кінця XVI ст.	25
Практичне заняття. Повсякденне життя представників основних верств суспільства	33
§ 5. Церковне життя в XVI ст.	34
§ 6. Культура України в XVI ст. Розвиток української мови, освіти, книговидання і літописання	39
§ 7. Культура України в XVI ст. Розвиток архітектури, образотворчого та декоративно-ужиткового мистецтва	44
Узагальнення знань за розділом «Українські землі в XVI ст.»	50
Тестові завдання для підготовки до тематичного оцінювання за розділом «Українські землі в XVI ст.»	50
РОЗДІЛ II. Українські землі наприкінці XVI — у першій половині XVII ст.	
§ 8. Берестейська церковна унія та її наслідки	53
§ 9. Соціально-економічний розвиток українських земель	57
§ 10. Кримське ханство	63
§ 11. Походи козаків першої чверті XVII ст. Петро Конашевич-Сагайдачний	68
Практичне заняття. Військове мистецтво, традиції та побут українського козацтва	74
§ 12. Церковне життя наприкінці XVI — у першій половині XVII ст.	76
§ 13. Козацько-селянські повстання 20—30-х рр. XVII ст.	81
§ 14. Культура України наприкінці XVI — у першій половині XVII ст. Розвиток освіти, літописання, літератури, книговидання	89
§ 15. Культура України наприкінці XVI — у першій половині XVII ст. Розвиток театру, музики, архітектури та образотворчого мистецтва	94
Узагальнення знань за розділом «Українські землі наприкінці XVI — у першій половині XVII ст.»	100
Тестові завдання для підготовки до тематичного оцінювання за розділом «Українські землі наприкінці XVI — у першій половині XVII ст.»	101
РОЗДІЛ III. Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.	
§ 16. Початок Національно-визвольної війни	104
§ 17. Розгортання національно-визвольної боротьби в 1648—1649 рр.	110
§ 18. Заснування Української козацької держави — Війська Запорозького	117
§ 19. Воєнно-політичні події 1650—1653 рр.	124
§ 20. Українська гетьманська держава в системі міжнародних відносин	133
§ 21. Воєнно-політичні події 1654—1657 рр.	141
Практичне заняття. Богдан Хмельницький як політик і людина	146

Наш край у роки Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.	148
Узагальнення знань за розділом «Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.»	150
Тестові завдання для підготовки до тематичного оцінювання за розділом «Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.»	150
РОЗДІЛ IV. Українські землі наприкінці 50-х рр. XVII — на початку XVIII ст.	
§ 22. Гетьманство І. Виговського. Розкол Гетьманської держави. Андрусівське перемир'я	153
§ 23. Правобережна та Лівобережна Гетьманщина в 60—70-х рр. XVII ст.	163
§ 24. Правобережне козацтво в останній чверті XVII ст. Закріплення розподілу Української козацької держави між Московським царством і Річчю Посполитою.	173
§ 25. Слобідська Україна та Запорозька Січ у другій половині XVII ст. Кошовий отаман І. Сірко.	178
Практичне заняття. Руїна: причини і наслідки	186
§ 26. Лівобережна Гетьманщина наприкінці XVII ст. Початок гетьманування І. Мазепи	187
§ 27. Північна війна Московської держави зі Швецією та Україна. Повстання С. Палія. Виступ гетьмана І. Мазепи проти царської влади. П. Орлик і його Конституція.	196
§ 28. Церковне життя. Культура наприкінці XVII — у першій половині XVIII ст.	206
Наш край наприкінці 50-х рр. XVII — на початку XVIII ст.	218
Узагальнення знань за розділом «Українські землі наприкінці 50-х рр. XVII — на початку XVIII ст.»	219
Тестові завдання для підготовки до тематичного оцінювання за розділом «Українські землі наприкінці 50-х рр. XVII — на початку XVIII ст.»	220
РОЗДІЛ V. Українські землі у 20—90-х рр. XVIII ст.	
§ 29. Посилення колоніальної політики Російської імперії. Ліквідація гетьманату.	223
§ 30. Лівобережна та Слобідська Україна. Ліквідація Гетьманщини.	229
§ 31. Південна Україна. Ліквідація Запорозької Січі.	235
§ 32. Правобережжя та західноукраїнські землі в другій половині XVIII ст. Національно-визвольна боротьба українського народу	244
§ 33. Культура України в другій половині XVIII ст.	252
Практичне заняття. Козацькі літописи XVII—XVIII ст. як історичні джерела ...	261
Наш край у 20—90-х рр. XVIII ст.	262
Узагальнення знань за розділом «Українські землі у 20—90-х рр. XVIII ст.»	263
Тестові завдання для підготовки до тематичного оцінювання за розділом «Українські землі у 20—90-х рр. XVIII ст.»	264
Узагальнення до курсу. Україна в ранньомодерну добу та її внесок у загальноєвропейську спадщину	266
Плани-схеми для організації самостійної роботи	268

Відомості про користування підручником

№	Прізвище та ім'я учня/учениці	Навчальний рік	Стан підручника	
			на початку року	у кінці року
1				
2				
3				
4				
5				

Навчальне видання

ГІСЕМ Олександр Володимирович
МАРТИНЮК Олександр Олександрович

«ІСТОРИЯ УКРАЇНИ»

підручник для 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Редактори *Л. А. Шведова, Н. П. Гур'єва, С. С. Павлюченко*
Коректор *Ю. О. Бесєда*

При оформленні підручника використані джерела,
викладені у вільному доступі в мережі Інтернет.

Підписано до друку 15.06.2016. Формат 70×90/16. Папір офсетний.
Гарнітура Шкільна. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 19,89.
Обл.-вид. арк. 25,86. Наклад 176 940 прим. Замов. 0106-16.

ТОВ Видавництво «Ранок».
Свідоцтво ДК № 3322 від 26.11.2008.
61071 Харків, вул. Кібальчича, 27, к. 135.
Адреса редакції: 61145 Харків, вул. Космічна, 21-а, 7 поверх.
E-mail: office@ranok.com.ua
Тел. (057) 719-48-65, тел./факс (057) 719-58-67.

www.ranok.com.ua

Надруковано у друкарні ТОВ «Міцар»
м. Харків, вул. Текстильна, 2. Тел. (057) 771-03-81
e-mail: kt@mitsar.com.ua

УКРАЇНА НАПРИКІНЦІ XV — У XVIII СТ.

1489	Перша писемна згадка в історичних джерелах про українських козаків
50-ті рр. XVI ст.	Будівництво князем Д. Вишневецьким замку на острові Мала Хортиця
1556—1561	Створення Пересопницького Євангелія
1557	Затвердження Сигізмундом II Августом «Устави на волоки»
1569	Люблінська унія
1572	Створення за дорученням польського короля Сигізмунда II Августа полку українських реєстрових козаків
1578	Відкриття в Острозі слов'яно-греко-латинської школи
1581	Видання Острозької Біблії
1585	Створення Львівської братської школи
1591—1593	Козацьке повстання під проводом К. Косинського
1594—1596	Козацьке повстання під проводом С. Наливайка
1596	Укладення Берестейської церковної унії
1616	Узяття Кафи запорожцями, очолюваними П. Конашевичем-Сагайдачним
1621	Хотинська війна
1632	Заснування Києво-Могилянського колегіуму
1632	Початок легалізації православної церкви в Речі Посполитій
1638	Прийняття «Ординації Війська Запорозького»
Лютий 1648	Початок Національно-визвольної війни українського народу
5—6 травня 1648	Битва на Жовтих Водах
16 травня 1648	Битва під Корсунем
11—13 вересня 1648	Битва під Пилявцями

Червень—серпень 1649	Облога Збаража
5—6 серпня 1649	Битва під Зборовом
8 серпня 1649	Укладення Зборівського договору
18—30 червня 1651	Битва під Берестечком
18 вересня 1651	Укладення Білоцерківського договору
22—23 травня 1652	Битва під Батогом
11 жовтня — 5 грудня 1653	Облога Жванця
8 січня 1654	Переяславська рада
27 березня 1654	Укладення Березневих статей
19—21 січня 1655	Битва під Охматовом
24 жовтня 1656	Підписання Московською державою та Річчю Посполитою Віленського перемир'я
1658	Гадяцька угода І. Виговського з Річчю Посполитою
1658—1659	Українсько-московська війна
8—9 липня 1659	Конотопська битва
1659	Укладення Ю. Хмельницьким Переяславських статей
1660	Укладення Ю. Хмельницьким Слободищенського трактату
1663	Поділ Української держави на Правобережну і Лівобережну
1663	Укладення І. Брюховецьким Батуринських статей
1664—1665	Антипольське й антигетьманське повстання на Правобережжі
1665	Укладення І. Брюховецьким Московських статей
1665—1676	Гетьманство П. Дорошенка

30 січня 1667	Укладення між Московською державою та Річчю Посполитою Андрусівського перемир'я
1667	Укладення П. Дорошенком Підгаєцького договору
1669	Укладення Д. Многогрішним Глухівських статей
1670	Укладення М. Ханенком Острозьких статей
1672	Укладення І. Самойловичем Конотопських статей
1672	Укладення польсько-турецького Бучацького миру
17 березня 1674	Проголошення І. Самойловича гетьманом «обох боків Дніпра»
1676	Укладення польсько-турецького Журавненського мирного договору
1677	Перший Чигиринський похід турецько-татарського війська
1678	Другий Чигиринський похід турецько-татарського війська
13 січня 1681	Підписання Бахчисарайського миру між Московською державою та Османською імперією
1686	Підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату
1686	«Вічний мир» між Московією та Річчю Посполитою
1687	Перший Кримський похід
1687	Укладення Коломацьких статей, початок гетьманування І. Мазепи
1689	Другий Кримський похід
1695, 1696	Азовські походи
1702—1704	Повстання під проводом С. Палія
13 листопада 1708	Зруйнування московськими військами Батурина
1708—1722	Гетьманство І. Скоропадського
25 травня 1709	Зруйнування московськими військами Чортомлицької Січі

8 липня 1709	Полтавська битва
16 квітня 1710	Обрання гетьманом П. Орлика; прийняття «Пактів і Конституцій...»
1711, 1713	Походи П. Орлика на Правобережжя
1714	Мирний договір між Туреччиною та Польщею; остаточна ліквідація козацького устрою на Правобережжі
1722—1727	Перша Малоросійська колегія
1723—1724	Гетьманування наказного гетьмана П. Полуботка
1727—1734	Гетьманство Д. Апостола
1728	«Рішительні пункти»
1734	Заснування Нової (Підпільненської) Січі
1734	Гайдамацьке повстання на Правобережжі під проводом Верлана
1738—1745	Піднесення опришківського руху під проводом О. Довбуша
1750	Гайдамацьке повстання на Правобережжі
1750—1764	Гетьманство К. Розумовського. Відновлення й остаточна ліквідація гетьманства
1764—1786	Друга Малоросійська колегія
1765	Ліквідація козацького устрою на Слобожанщині
1768	Гайдамацьке національно-визвольне повстання Коліївщина
1772, 1793, 1795	Три поділи Речі Посполитої
1775	Ліквідація Запорозької Січі
1782—1786	Ліквідація української автономії
1783	Указ Катерини II про закріпачення селян
1783	Приєднання Росією Криму, ліквідація Кримського ханства